# SÖZCÜK TÜRLERİ

NEŞE ATABAY
Dr. İBRAHİM KUTLUK
SEVGİ ÖZEL

Yöneten ve Yayıma Hazırlayan
Prof. Dr. DOĞAN AKSAN

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

Sözcük Türleri I ve Sözcük Türleri II, 1976 yılında iki cilt olarak yayımlanmıştı. Bu iki kitap, bir değişikliğe gidilmeksizin tek kitap durumuna getirilerek yeniden bastırılmıştır.

OLGAÇ BASIMEVİ ANKARA — 1983

Türkiye Türkçesi Temel Dilbilgisi Genel Programı Dizisi II/B
I. Bölüm : Türkiye Türkçesi Biçimbilgisi
B: Görev ve Anlam Açısından Sözcükler

# SÖZCÜK TÜRLERİ

(Ad, Sıfat, Belirteç, Adıl, İlgeç, Bağlaç, Ünlem, Eylem)

**Neşe ATABAY Dr. İbrahim KUTLUK Sevgi ÖZEL**

Yöneten ve Yayıma Hazırlayan

**Prof. Dr. Doğan AKSAN**

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI: 421

# İÇİNDEKİLER


ÖNSÖZ 13

GİRİŞ Dil ve Tümce İçinde Bir Görev Birimi Olarak Sözcük 15

Sözcük Türleri 22

Ad Soyundan Sözcükler 24

AD 26

I. GÖREV VE ANLAMLARINA GÖRE ADLAR 27

1— A) Somut Adlar 27

B) Soyut Adlar 27
C) İş ve Eylem Gösteren Ad 27

2— A) Özel ad, Ek: Adbilim 30 - 31

B) Tür Adı 32
Ek: Güzel Adlandırma 32

II. BİÇİM-AÇISINDAN ADLAR 34

1. Yalın Ad 34
2. Türemiş Ad 34
3. Bileşik Ad 35

Renk Sözcükleri 36
Yansıma Sözcükleri 36

III. AD DURUMLARI 38

1. Yalın Durum 40
2. Belirtme Durumu 40
3. Yönelme Durumu 41
4. Kalma Durumu 42
5. Çıkma Durumu 43
6. Tamlayan Durumu 45
Ek: Eşitlik Durumu 45

IV. ADLARDA CİNS 47

V. ADLARDA SAYI 48

1. Asıl Sayılar 48
2. Sıra Sayıları 49
3. Üleştirme Sayıları 49
4. Kesir Sayıları 49

ADLARDA AZLIK - ÇOKLUK 50

Tekil Ad 50
Çoğul Ad ... 50
Topluluk Adı 51

VI. AD TAMLAMASI VE TÜRLERİ 52

1. Belirtili Tamlama 53
2. Belirtisiz Tamlama 54
3. Takısız Tamlama 56
4. Zincirleme Tamlama ... 57
Ad Tamlamalarında Araya Sözcük Girişi 58
İkilemeli Ad 58

VII. KÜÇÜLTMELİ AD 59

VIII. ADLARIN TÜMCEDEKİ GÖREVLERİ 61

Addan Özne 61
Addan Tümleç ve Nesne 62
Addan Yüklem 63

IX. ADLARIN ÖTEKİ SÖZCÜK TÜRLERİNE KAYMASI 64

Adın Sıfat Oluşu 64
Adın Belirteç Oluşu 64
Sıfattan Ad ... 65
Belirteçten Ad 66

SIFAT 68

Sıfat Tamlamaları 73

I. GÖREV VE ANLAM AÇISINDAN SIFATLAR 77

1. NİTELEME SIFATLARI 78

2. BELİRTME SIFATLARI 80

a) Gösterme Sıfatları 80
b) Soru Sıfatları 81
c) Belgisiz Sıfatlar 82
ç) Sayı Adlarının Sıfat Olarak Kullanılması 83
1. Asıl Sayı Sıfatları 84
2. Üleştirme Sıfatları 84
3. Kesir Sayı Sıfatları 84
4. Sıra Sayı Sıfatları 85

II. BİÇİM AÇISINDAN SIFATLAR 86

Yalın Sıfatlar 86
Türemiş Sıfatlar 86
Bileşik Sıfatlar 88
Sıfatlarda Karşılaştırma 89
Sıfatlarda Küçültme 91

İKİLEMELERİN SIFAT OLARAK KULLANILMASI 93
PEKİŞTİRME SIFATLARI 95
BELİRTEÇ 96

A) GÖREV VE ANLAM BAKIMINDAN BELİRTEÇLER 99

I. ZAMAN BELİRTEÇLERİ 100
II. YER, YÖN, BELİRTEÇLERİ 101
III. ÖLÇÜ BELİRTEÇLERİ 103

a) Eşitlik Belirteçleri 103
b) Üstünlük Belirteci 103
c) En Üstünlük Belirteci 104
ç) Aşırılık Belirteçleri 104

IV. NİTELEME VE DURUM BELİRTEÇLERİ 106
A) NİTELEME BELİRTEÇLERİ 106
B) DURUM BELİRTEÇLERİ 108

1. Kesinlik Belirteçleri 108
2. Yineleme Belirteçleri 109
3. Dilek Belirteçleri 110
4. Umu Belirteçleri 110
5. Olasılık Belirteçleri 111
6. Yanıt Belirteçleri ... 111
7. Sınırlama Belirteçleri 111
8. Koşul Belirteci ... ... 112
9. Üleştirme Belirteçleri 112
10. Yaklaşıklık Belirteçleri 112

V. GÖSTERME BELİRTEÇLERİ 113
VI. SORU BELİRTEÇLERİ 114

B) BİÇİMLERİ AÇISINDAN BELİRTEÇLER 115
1. Yalın Belirteçler 115
2. Türemiş Belirteçler 115
3. Bileşik Belirteçler ... 115
4. Öbekleşmiş Belirteçler 115

ADIL 116

1. KİŞİ ADILLARI ... ... ... 121
2. GÖSTERME ADILLARI 125
3. BELGİSİZ ADILLAR 127
4. SORU ADILLARI 130

İLGEÇ 132

İlgeç Konusunda Ortak Anlayışlar 134
İlgeçlerin İncelenmesi ... 136
Kullanım ve Görevlerine Göre İlgeçler 138

BAĞLAÇ 145

A) Görev ve Kullanımlarına Göre Bağlaçlar 148
B) Biçim Bakımından Bağlaçlar 179

ÜNLEM 181

Türkçede Kullanılan Ünlemler 185
Ünlem Olarak Kullanılan Öteki Sözcükler 198

EYLEM 202

1. EYLEMİN TANIMI - EYLEM TERİMİ 202

a) Eylemin Dil ve Tümce İçindeki Yeri ve Önemi 202
b) Türkçede ve Türkiye Türkçesinde Eylem 204

2. EYLEMDE KILINIŞ VE GÖRÜNÜŞ 206

Kılınış 207
Görünüş 208

3. EYLEMİN BİÇİM ÖZELLİKLERİ 211

1. Kök Durumunda Olan Eylemler 212
2. Türemiş Eylemler 213
3. Bileşik Eylemler 213

4. TÜRKÇEDE EKEYLEM 215

5. EYLEMDE ÇATI 219

1. Etken Eylem 220
2. Edilgen Eylem 222
3. Dönüşlü Eylem 223
4. İşteş Eylem ... 224
5. Ettirgen Eylem 225

6. EYLEMDE KİŞİ KAVRAMI 227

7. EYLEMDE SAYI VE CİNS 229

8. EYLEM ÇEKİMİ 231

a) EYLEMDE ZAMAN 232

Geçmiş Zaman 233
Şimdiki Zaman 234
Gelecek Zaman 234
Geniş Zaman 234
Bileşik Zamanlı Eylemler 235
1. Hikâye Bileşik Zamanı 235
2. Rivayet Bileşik Zamanı 236
3. Koşul Bileşik Zamanı 237
Katmerli Bileşik Zaman 237

b) EYLEMDE KİP 239

1. BİLDİRME KİPLERİ 240

Belirli Geçmiş Zaman 240
Belirsiz Geçmiş Zaman 241
Şimdiki Zaman 242
Gelecek Zaman 243
Geniş Zaman 244

2. İSTEME KİPLERİ 245

Dilek-Koşul Kipi 245
İstek Kipi 246
Gereklik Kipi 246
Buyrum Kipi 247

c) EYLEMDE OLUMSUZLUK 250

9. EYLEMDE SORU 252

10. YARDIMCI EYLEMLER 254

11. EYLEMSİLER 262

1. Eylemlikler 263
2. Ortaçlar 267
3. Ulaçlar 274

KAYNAKÇA 282

a) Yararlanılan Çalışmalar 282
b) Tanıkların Seçildiği Yapıtlar 286

## KISALTMALAR

(Tanıkların seçildiği yapıtlar ve yararlanılan çalışmalar için, kitabın sonundaki Kaynakça bölümüne bakınız)

| | |
|---|---|
| a.a. | aynı anlamda |
| Alm. | Almanca |
| a.y. | aynı yer |
| bkz. | bakınız |
| ç.k. | çoğul kişi |
| Fr. | Fransızca |
| İng. | İngilizce |
| krş. | karşılaştırınız |
| Lat. | Latince |
| Nr. | Numara |
| Osm. | Osmanlıca |
| örn. | örneğin |
| s. | sayfa |
| s.g.y. | sözü geçen yer |
| t.k. | tekil kişi |
| vb. | ve benzerleri |

# ÖNSÖZ

XIV. Türk Dil Kurultayı, Dilbilgisi Kolunun, bir sonraki çalışma dönemi içinde "Sözcük Türleri" konulu bir yapıt hazırlamasını kararlaştırmıştı.

Türk Dil Kurumunun inceleme ve araştırmalarda yöntem ve uygulama bakımından günümüzdeki dilbilgisi ve dilbilim çalışmaları doğrultusunda, onlara koşut yayınlar yapması herkesin dileğidir, sanıyoruz. Bu amaçla, Kolumuzun bugünkü ve gelecekteki çalışmasını düzenlemek, bizden sonra gelecekler in izleyecekleri bir programın elde bulunmasını sağlamak üzere bir *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi Temel Programı*'nı ortaya koyduk. Bu program çeşitli yarkurullardan geçti.

Eğer kısaca özetlemek gerekirse, Türkiye Türkçesi Dilbilgisi Temel Programı, ortaöğretim düzeyi üstünde, bilimsel nitelik taşıyan, ayrıca, öğretici ve konular üzerinde bilimsel çalışma yapacaklara yararlı bir yapıt olarak düşünülmüştür. Türkiye Türkçesi dilbilgisinin tümünü ele almayı amaç edinen bu çalışma, eşzamanlı yönteme göre yürütülecektir. Böylece Türk Dil Kurumunun ana görevlerinden biri saydığımız, Türkçenin dilbilgisine eğilme görevi de yerine getirilmeye çalışılmaktadır.

XIV. Kurultayın, Dilbilgisi Koluna görev olarak verdiği Sözcük Türleri konusunu, geniş çerçeveli ve elden geldiğince derinliğe inen bir yapıt olarak hazırlamayı gerekli gören Kolumuz, bu yapıtı da Türkiye Türkçesi Dilbilgisi Temel Programı içine almış, bu dizinin ilk yayımı olarak okuyucuya sunmuştur.

Elimizdeki kitap, sözü edilen programın içinden Türkiye Türkçesinin biçimbilgisine *(morphologie)* ayrılan bölümün (II. Bölüm) B kesimini işlemektedir. Sözcüklerin görev ve anlam açısından incelendiği bu bölümde Giriş'ten sonra *ad, sıfat, belirteç, adıl, ilgeç, bağlaç, ünlem* ve *eylem* ele alınmıştır.

Giriş'te, günümüz dilbilim ve dilbilgisi çalışmalarının ışığında dil ve tümce içinde bir görev birimi olarak *sözcük*'e değinilmiş, bunu izleyen Sözcük Türleri'nde ise konu tanıtılmıştır.

Burada belirtmeyi gerekli gördüğümüz yön, kitabın, içinde bulunduğu Temel Dilbilgisi Programında, geleneksel dilbilgisi çalışmalarıyla günümüzdeki yeni (daha doğrusu yapısal) dilbilgisi

yöntemlerinin her ikisine de yer verilmekte olduğudur. Ancak, eski ve yeni yöntemlerin bağdaştırılması, bir arada uygulanması zor, hatta olanaksız bulunduğu için Program hazırlarken her bölüme ek olarak, bir de günümüz dilbilgisi ve dilbilim çalışmaları yöntemlerine göre hazırlanmış ek bölüm yayımlamak uygun görülmüştür. Böylece Türkiye Türkçesi biçimbilgisinin de bir Ek Bölüm'ü olacaktır. Biz bu ciltte hem bu nedenle, hem de bugüne değin geleneksel dilbilgisi öğrenimi görmüş öğretmen ve öğrencileri yepyeni görüş, kavram ve terimlerle karşı karşıya getirerek yadırgatmamak için, geleneksel yöntemin uygulanmasını yeğledik.

Sözcük Türleri hazırlanırken bir yandan, eldeki olanaklarımızla, konuyla ilgili bütün yayımlar gözden geçirilmiş, Türkiye Türkçesi yazınından seçilmiş -kitabın sonunda çizelgesi bulunan- 80'e yakın kaynaktan tanıklar taranarak tanıklı örnekler verilmiştir. Tartışmalı sorunlar incelenirken, elden geldiğince, soruna açıklık getirecek açıklamalara gitmeye özen gösterilmiştir.

Yapıtın bastırılabilmesi için Kurumca denetlenmesi işini üstlenen Sayın Tahir Nejat Gencan, bu işi büyük bir özenle ve titizlikle yerine getirmiş, uyarıları ve görüşleriyle yapıta değerli katkılarda bulunmuştur. Kendisine olan teşekkür borcumuzu burada özellikle belirtmek isteriz.

Kitap hazırlanırken taramalar ve konuların işlenmesi, Koldaki görevli arkadaşlarımız Neşe Atabay, Dr. İbrahim Kutluk ve Sevgi Özel'in sorumluluğuna verilmiş*, bu arkadaşlarımızın yazdıkları, sonlarında adlarını taşıyan bölümler, tarafımızdan denetlenerek gerekli değişiklikler, birleştirme ve düzenlemeler yapılmıştır. Giriş'i ve kimi bölümlere eklenmesi gerekli görülen genişletici bölümleri biz yazdık. Belirteç ve İlgeç konuları, kitabın denetlenmesinden sonra, Sevgi Özel ve Neşe Atabay eliyle, son bir kez, yeniden işlenmiştir.

Bütün iyi niyetimize ve gösterdiğimiz özene karşın, eksiklerimiz bulunabilir. Bize gösterilecek eksikler, yapılacak eleştiriler, bundan sonraki baskıların olgunlaştırılmasında yararlı olacağından uzmanlarımıza ve okurlarımıza, bunlar için şimdiden teşekkür ederiz.

Dilbilgisi Kolu Başkanı
Prof. Dr. Doğan Aksan

* Adlar, abece sırasına göre sıralanmıştır.

## DİL VE TÜMCE İÇİNDE BİR GÖREV BİRİMİ OLARAK SÖZCÜK

İnsanın konuşma yeteneği, aynı zamanda onu öteki yaratıklardan ayıran, ona büyük bir üstünlük sağlayan niteliklerin başında gelir. Dil yalnızca *bildirişme*'yi [1], haberleşmeyi gerçekleştiren bir araç olarak kalmaz; toplumla, onun kültürüyle olan ayrılmaz bağları dolayısıyla toplumun çeşitli özelliklerine, yaşayışına, inançlarına, geleneklerine, tarihine ışık tutan önemli bir toplumsal kurum olarak karşımıza çıkar. Bireyin ve toplumun kültür varlığı olarak belirir.

Başka başka dilleri konuşan iki insanın anlaşabilmesi, düşüncelerini birbirine aktarabilmesi, çeşitli yüz ve el hareketleri ve simgelerle en küçük ölçüde gerçekleşebilir. Ancak bu yol hiçbir zaman bütün düşüncelerin, ayrıntıların yanlışsız, eksiksiz aktarılmasını sağlayamaz. Eksiksiz, tam anlaşma, aynı ulustan, aynı dili konuşan insanların düşüncelerini iletmelerini sağlayan bir dilin aracılığıyla olur. Düşünce ve duygu dünyamız, anlatılabilmesi güç, en uçucu, kaygan duygularımız dille başkalarına iletilebilir; onların da aynı şeyi düşünmeleri, aynı duyguları tatmaları sağlanmış olur.

*Sözlü dil* ve bunun yazıya geçirilmiş biçimi *yazılı dil,* ses birleşimleriyle kurulan sözcüklerden oluşur. Ancak yalnızca *sözcük* demek, dil demek değildir. Onunla birlikte dili oluşturan *sesbirim* (fonem), *biçimbirim* (morfem), *tümce* ve hatta *dilce* gibi başka öğeler de vardır (Bunlar üzerinde, ilgili konularda uzun uzadıya duracağız).

Dilbilim incelemeleri, özellikle XX. yüzyılın dilcilikte çığır açan ünlü İsviçre'li dilbilimcisi F. de Saussure'ün çalışmaları, di-

---

1 *Bildirişme* ya da *iletişim* (Fr. İng. *communication* karşılığı) genel olarak "bir bilginin bir merkezden ötekine bildirilmesi, iletilmesi" olarak tanımlanır. İnsanların, düşüncelerini, isteklerini birbirlerine aktarabilmeleri sözlü dil dışındaki başka bildirişme dizgeleriyle de az çok sağlanabilir (örneğin jest-mimik dili, Kızılderililerin dumanla, bazı Afrika toplumlarının tamtamlarla anlaşmaları, denizcilerin flamalarla haberleşmeleri gibi). Kimi hayvanlarda, örneğin karıncalarda, arılarda, yunuslarda varlığı saptanmış olan hayvan haberleşmesi ya da hayvan dili de yine bildirişme çerçevesi içine girer.

lin çeşitli nitelikleri yanında, sözcüklerin niteliklerini de ortaya koymuştur.

Sözcükler, insanlar arasında bir uyuşma, anlaşma ürünüdür. Sözcükle sözcüğün gösterdiği nesne arasında ses açısından hiçbir ilişki, hiçbir bağlantı yoktur. Örneğin *kapı* sözcüğü dilimizde belli bir kavramın karşılığıdır; Türkler bu kavramı bu sözcükle dile getirirler. /k/, /a/, /p/, /ı/ seslerinin birleşiminin, *kapı* dediğimiz nesneyle ses açısından bir ilgisi düşünülemez. Bu yüzden kapıyı anlatan sözcükler dilden dile, toplumdan topluma değişir; örneğin Fransızcada *porte,* Almancada *Tür,* Arapçada *bāb,* Farsçada *der* sözcükleri aynı kavramı anlatan değişik ses birleşimleridir (Ancak *yansıma* adını verdiğimiz olayın çerçevesi içine giren *takırtı, şıkır şıkır, çınlamak* gibi sözcüklerde bu ilişki düşünülebilir).

Eski dilciler sözcüklerin bir ses birleşimi ya da kalıbıyla bu kalıbın taşıdığı, aktardığı düşünceden ya da anlamdan oluştuğunu söylemekle yetinirler; sözcükleri, içine anlamların konulduğu kutular gibi düşünürlerdi. Dilbilim incelemeleri ilerledikçe sözcüklerin niteliklerinin daha başka olduğu anlaşılmış, dil içinde sözcüklerin çok daha çeşitli karmaşık ilişkilerinin bulunduğu ortaya çıkmıştır.

Saussure[2], XX. yüzyılın başlarında kuramıyla dilbilim incelemelerine yeni bir görüş, yeni ilkeler getirmiş, yöntemleri belli etmiştir. Saussure kuramında *sözcük*'ün çeşitli nitelikleri de belirlenmiştir.

Bilginin *dilsel belirti*[3] adını verdiği, bizim adına sözcük dediğimiz nesne, bir kâğıdın iki yüzü gibi birbirinden ayrılamayan, sürekli olarak birbirini çağıran, çağrıştıran iki öğeden oluşmuş-

---

2 *Saussure*'ün koyduğu ilkelerin en önemlilerinden biri, dilin bir *dizge* olduğudur. Bu dizge içindeki öğeler tek tek değil, birbirleriyle ilişkileri göz önünde bulundurularak ele alınmalıdır. *Dil (langue)* ile söz *(parole)* arasındaki ayrımı belirleyen bilgin, dil incelemelerinde tutulması gereken yöntemleri de göstermiştir. *Saussure* kuramı konusunda bilgi için bkz. *Saussure, F. de, Cours de linguistique générale,* yayımlayanlar *Ch. Bally—A. Sechehaye,* Paris 1931 ; *Berke Vardar, Dilbilim Sorunları,* İstanbul, 1967; *Berke Vardar, Ferdinand de Saussure ve Dilbilim Kavramları,* İstanbul 1971 ; *Süheylâ Bayrav, Yapısal Dilbilimi,* İstanbul 1969; *D. Aksan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi,* Ankara 1971.

3 *Dilsel belirti* ya da *belirti* (Fr. *signe linguistique* ya da *signe)* yerine dilbilimcilerimiz *gösterge* terimini de kullanmaktadırlar.

tur. Birer ruhsal iyelik olan bu iki öğeden biri *kavram*[4] ya da *belirtilen*[5] dir; belirtinin insan zihnine özgü yönüdür. Kavram'ı daha iyi anlatabilmek için örneğin *ağaç* ya da *masa* sözcüğü söylendiği anda zihnimizde beliren bu nesnelerle ilgili tasarımları, *ağaç* ya da *masa* kavramlarını gösterebiliriz. *Kitap* denildiği anda da hepimizin zihninde sayfaları, kâğıdı, cildi, kapağıyla canlanan kitap tasarımı, sözcüğün bu kavram yönüdür.

Bu öğenin yanı sıra, zihnimizde sözcük ya da belirtiye ait bir ses *imgesi*[6] vardır. Sessiz okuma sırasında bile zihnimizde canlanır; ağaç ve kitap sözcüklerinde /a/,/ğ/,/a/,/ç/ ve /k/,/i/, /t/,/a/,/p/ seslerinden oluşan bir ses birleşimidir. Ancak, konuşma aygıtımızda söze dönüştürülmüş değildir.

Bilginin *belirti* adını verdiği, bizim *sözcük* dediğimiz şey, bir adla bir nesneyi, bir varlığı değil, kavramla ses dizgisini birleştiren, iki yönlü bir öğedir.

Saussure'ün kuramında, sözcük gerek biçim, gerek ses, gerekse anlam yönünden çeşitli çağrışımlara yol açar; çeşitli çağrışımların odak noktasıdır. Sözcükler, bir zaman çizgisinde sıralanarak bildirişmeyi sağlarlar. Dilin genel yapısını oluşturan temel niteliklerden biri de dildeki belirtilerin karşıtlıklarıdır. Dilimizden örnek verecek olursak *yarık-yanık-yatık-yazık* ya da *göz-söz-köz* gibi sözcüklerde tek bir sesin değiştirilmesinden doğan karşıtlık, bunların birbirlerinden ayrılmalarını, birbirlerine karıştırılmamalarını sağlar[7].

Yukarıda değindiğimiz gibi, Saussure'ün koyduğu ilkelerin en önemlilerinden biri, dilin bir dizge olduğudur. XX. yüzyıl dilbiliminde çığır açan bu ilke, aynı zamanda sözcüğün dil içindeki yerini de aydınlatmaktadır.

Saussure'ün kuramında yer alan, sözcükle ilgili nitelikler üzerinde, kavram, kavram alanı ve özellikle anlam konularında sonradan geniş araştırmalar yapılmış, yeni ilerlemeler sağlanmıştır.

---

4 *Concept* karşılığı.

5 *signifié* karşılığı.

6 *image acoustique.*

7 Saussure'ün kuramında yer alan sözcükle ilgili ilkeler ve niteliklerle Saussure'den sonra bu konuda ortaya konanlar konusunda bkz. Aksan, s.g.y.

Bugünkü dilbilimde sözcüğün dil içindeki yeri, görevi ve anlamı, onun tümce içinde birlikte bulunduğu öteki öğelerle kesinleşmekte, o öğelerle olan ilişkilerinden yararlanılarak ortaya konabilmektedir[8]. Bu konuyu daha açıklıkla belirtebilmek için şöyle bir örnek üzerinde duralım:

Bir kitapta ya da bir konuşma parçası içinde geçen *"başı"* sözcüğünü yalnız başına ele alalım. Kitapta ya da konuşmada yalnızca bu sözcüğü görmüş ya da duymuş olalım.

Her ne kadar sözün baş sözcüğüyle *-ı* biçimbiriminden, ekinden oluştuğunu ve *baş*'ın ne anlama geldiğini biliyorsak da bu sözün, içinde geçtiği tümce ya da söz öbeği içinde anlamının kesin olduğunu ileri süremeyiz. Çünkü bir anda akla geliveren aşağıdaki tümce ve söz öbeklerini gözden geçirecek olursak bunlardan bir bölümünde *baş*'ın temel anlamının, bir bölümünde somut ya da soyut yan anlamlarının söz konusu olduğu, sözcüğün soyut - somut çeşitli kavramların anlatımına yaradığı görülecektir:

| | |
|---|---|
| 1. *Başı ağrıyormuş* | ('vücut bölümü, organ' anlamında, örneğin bir kimsenin başı) |
| 2. *Başı kopmuş* | ('bir şeyin toparlakça ucu' anlamında, örneğin bir çivinin, iğnenin...) |
| 3. *Başı güzeldi* | ('başlangıç' anlamında, örneğin romanın, filmin, oyunun başı) |
| 4. *Başı deldik* | (örneğin çıbanın başını) |
| 5. *Başı çekmek* | ('ilk atılımda, girişimde bulunmak' anlamında, örneğin *onlar başı çektiler, biz sonradan katıldık*) |
| 6. *Başı dumanlı* | (Hem 'doruğunu sis bürümüş dağ' hem de benzetme anlamıyla 'sarhoş') |
| 7. *Başı dumanlı dağlar* | (yalnızca 'doruğunu sis bürümüş dağ') |
| 8. *Başı dertte* | ('çözülmesi güç, sıkıntılı bir işle uğraşır durumda, sıkıntılı durumda' kimse) |
| 9. *Kuşbaşı* | (örneğin *kuşbaşı et, kuşbaşı kar*) |

8 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aksan, s.g.y., s. 17—65.

10. *Devenin başı* (hem deve denilen hayvanın kafası, hem de çok abartılmış bir söz için, benzetme anlamıyla)
11. *Her işin başı* ('temel', 'her işin temeli' anlamında)
12. *Mangal başı* ('bir şeyin çevresi, yakını' anlamında)
13. *Başhekim* ('bir topluluğun en önde geleni, yönetici durumunda olanı' anlamında)
14. *Çıban başı* (hem 'çıbanın patlamaya yüz tutan noktası' hem de 'kurcalanması sakıncalı iş' benzetme anlamıyla)

Yukardaki örneklerden 1., 6., 8., 9. ve 10. örneklerde *baş*'ın 'vücut bölümü' anlamı söz konusudur (Bunların içinden 6. ve 8. de benzetme anlamı göze çarpar).

2., 4., ve 14. sırada yer alanlarda *baş* sözcüğü 'bir şeyin yuvarlakça ucu' anlamındadır; bunlardan sonuncusu, aynı zamanda benzetme olarak da kullanılır.

3. örnekte 'başlangıç', 13. de 'bir topluluğu yöneten, önemce üstün olan', 7. de 'arazide en yüksek yer', 11. de 'temel', 12. de 'yakın çevre' anlamları anlatılmak istenmiştir.

Eğer biçim açısından incelenecek olursa yalnızca 4. ve 5. sırada yer alan örneklerde *baş* sözcüğüne *-ı* belirtme durumu ekinin getirildiği, ötekilerin iyelik ekiyle kurulduğu göze çarpar.

Örnekler özenle incelenecek olursa sözcüğün dil içinde bir görevi genellikle tek başına yerine getirmediği, anlamının bütün bütün kesinleşmediği göze çarpacaktır. Sözcüğe eklenen ekler de aynı biçimde, ancak dildeki öteki öğelerle olan ilişkileri aracılığıyla görev ve anlam açısından açıklık kazanmaktadır.

Konuşma sırasında, çoğunlukla bir soruya verilen karşılık olarak, sözcüklerin tek başlarına kullanıldıklarına rastlanır. Örneğin "Dünkü filmi nasıl buldun?" sorusunun karşılığı olan, aynı zamanda bir tümce de sayılabilen "güzel!" sözcüğü bu türdendir. Ama sözcükler dilde genellikle başka sözcükler ve eklerle birlikte kullanılırlar. *"Onun evde olduğunu bilmiyordum"* tümcesinde gerçekte *o, ev, olmak, bilmek* gibi dört sözcük vardır. Ancak bu sözcük-

lerin art arda söylendiklerini duysak, söylenenden kesin bir anlam çıkarma olanağımız yoktur. Bu tümcede *-nun, -de, -duk, -u, -me, -iyor, -du, -m* biçiminde gösterilebilecek olan ve anlamlı en ufak birim sayılan bu öğeler sözcüğün anlamının ve görevinin kesinleşmesine yarar. Günümüz dilbilgisinde *biçimbirim (morphéme)* denilen bu öğeler içinden örneğin, -nun (Türkiye Türkçesinde *-in, -ın, -ün, -un, -nin, -nın, -nun, -nün* biçimleri de vardır) geleneksel dilbilgisinde *tamlayan eki* adını alır; bu tümcede bir kişi adılına eklenmiştir[9].

Sözcüklerin bir tümce ya da bir konuşma parçası içinde öteki öğelerle olan ilişkilerine değindikten sonra onun tanımına geçebiliriz. Ancak her şeyden önce belirtmeliyiz ki, adına dil dediğimiz bildirişme dizgesinin öteki öğeleri içinde, dilin öteki birimleri arasında yine de en önemlisi sözcüktür. Anlamlı öğelerden de bildirişmede en yeterlisi, sözcüktür. Dil çalışmalarında, dilin birimlerinden en başta geleni olarak ele alınmalıdır.

*Sözcük, her dilin kaynaşmış bir düşünce - ses birleşimi ve dildeki öteki öğelerle yakından ilişkili bir anlama ve anlatma birimidir.* Bir toplumun, daha doğrusu bir dil birliğinin uyuşma ve anlaşmaya bağlı bir ürünü, aynı zamanda toplumsal bir değer taşıyan kültür servetidir (*Sözcük* konusunda geniş bilgi için bkz. Aksan, s.g.y., 17 - 36).

İnsan dilinin doğuşu ve ilk söylenen sözlerin hangileri olduğu konusunda kesin hiçbir bilgimiz yoktur[10]. Gerek dilin kaynağı, gerekse ilk sözcüklerin nitelikleri üzerinde, ancak çeşitli dil bilginleri ve düşünürlerin kuramları ve ortaya attıkları görüşlerin

---

9 Günümüzdeki dilbilim ve dilbilgisi çalışmaları göz önünde tutularak burada, dilin anlamlı en küçük birimi olan *morfem* (Fr. *morphème*, İng. *morphem*, Alm. *Morphem)* teriminin Türkçesini *(biçimbirim)* kullanmayı gerekli gördük. Ancak bu kitapta, geleneksel dilbilgisi yöntemi temel alınarak hazırlandığı ve bu yöntemle öğrenim görmüş öğretmen ve öğrencilerin yadırgamalarının önlenmesi düşünüldüğü için genel olarak *ek* terimini kullanmayı yeğledik.

10 Bugün elde bulunan ve dünyanın en eski yazılı metinleri olduğu anlaşılan Sümer metinlerinin tarihi, bundan ancak 5500 yıl kadar eskiye uzanır. Halbuki bugün insanbilimciler *konuşan insan*'ın bundan 1,5 milyon yıl kadar önce yaşadığını kabul etmektedirler. Bu duruma göre biz (bir dil bilginin yaptığı benzetme yerindedir), 2 saat süren bir filmin ancak son saniyelerini görmüş gibiyiz. Filmin başı değil, ortaları üzerinde de hiçbir bilgimiz yoktur; insan dilinin ancak en son evrelerini aydınlatacak belgelere sahibiz.

benimsenebilir yanlarına dayanarak bazı sonuçlar çıkarabiliyoruz.

Birçok bilgin, insanoğlunun önce çevresindeki varlıkları, kendi vücuduyla ilgili nesneleri, somut varlıkları adlandırdıklarında birleşmektedirler[11]. Kimi bilginler ise ilk kullanılan sözcüklerin, yapılan işlerle ilgili olduklarını, birtakım eylemleri gösterdiklerini ileri sürmüşlerdir[12].

11 Örneğin *F. Bodmer (The Loom of Language,* Almancası: *Die Sprachen der* Welt, Köln-Berlin, 1964, s. 79), ilk insanların dil öğelerini sıralarken köpek, gök gürültüsü gibi basit, seçilebilir nesne ya da olayları en başta sayar.

12 Özellikle, XIX. yüzyılın sonunda yetişen *Ludwig Noiré,* ilk sözcüklerin yapılan işlerle ilgili olduğunu savunmuş, örneğin *kazmak* eyleminin ilk sözcüklerden olduğunu ileri sürmüştür. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. *Ragıp H. Özdem, Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış,* Ankara, 1944, s. 89 ve ötesi.

## SÖZCÜK TÜRLERİ

Geleneksel dilbilgisinde eskiden beri sözcükler anlam ve görev açısından birtakım türlere ayrılmışlardır. İlk olarak Aristo, *ad*[13], *eylem* [14] gibi türleri belli etmiş, bunların düşünme işlemlerinde bağlantıyı sağlayan öteki öğelerin[15] tersine, kendiliklerinden anlam taşıyan öğeler olduğunu ileri sürmüştür[16].

Biçimsel dilbilgisi kitapları aracılığıyla, zamanla *ad, sıfat, belirteç, adıl, ilgeç, bağlaç, ünlem, eylem* gibi sözcük türleri yerleşmiş, kesinleşmiştir.

Günümüzdeki dil çalışmalarında (Biçimbilgisine ek olarak çıkacak bölüme bkz.), özellikle üretimsel-dönüşümsel dilbilgisinde ve dilbilimde bütün bu sözcükler değişik yöntemlerle ve değişik açılardan ele alınmakla birlikte, geleneksel dilbilgisinin sözcük türleriyle ilgili kavramları ve yöntemleri de bırakılmış değildir. Ancak bu kavramların sıralanışı ve ele alınış biçimlerinde, yazardan yazara, dilden dile ayrımlara rastlanır.

Sözcük türlerinin birbirlerinden kesinlikle ayrılmadıkları ve bunlar arasında, anlatımın gereğine göre sürekli değişmelere rastlandığı birçok yabancı dilin dilbilgisi kitabında da belirtilir[17]. Değişik dillerin dilbilgisi kitaplarından kimi, sözcük türleri içinde *ad* ve *eylem*'in temel öğeler olduklarını kabul ederler[18]. Kimi ise *eylem, ad* ve *sıfat*'ı üç ana sözcük olarak benimserler[19].

Yurdumuzdaki dilbilgisi çalışmalarında şimdiye kadar anlam ve görev açısından sözcükler 8 türe ayrıldıktan sonra bunlar içinden genellikle adlar ve eylemler arasındaki karşıtlığa değinilmiştir.[20]

---

13 *onoma*

14 *rhéma*

15 *syndesmoi*

16 *İvić, Milka, Wege der Sprachwissenschaft,* München, 1971, § 10.

17 Örneğin *Duden, Grammatik,* s. 67.

18 Örneğin *Grammaire Larousse du XX° siécle,* Paris 1936, s. 137.

19 Örneğin Duden, Grammatik.

20 Örneğin *Banguoğlu* (Ana H., s. 26), eylemler (fiiller) dışındaki 7 türü *nominal* (ada ilişkin) saymaktadır. *Gencan* ise (§ 125) sözcük türlerini üçe ayırır; *temel sözcükler* olarak ad ve eylemleri, *uydu* sözcükler olarak sıfat ve belirteçleri, *söz ulakları* olarak da ilgeç ve bağlaçları göstermektedir.

**Türkçede Sözcük Türlerinin Genel Nitelikleri**

Şimdiye değin, yayımlarda Türkiye Türkçesinde sözcük türlerinin genel nitelikleri üzerinde uzun uzadıya durulmamıştır. Ancak *J. Deny,* Türkçede sözcük türlerinin Fransızcada olduğu kadar kesin bir biçimde birbirinden ayrılmamış, sınırlanmamış olduğuna değinir (§ 193 ve 198). Belirteç bile sıfat görevinde kullanılabilir. Bilgine göre, kimi sözcüklerin hem ad, hem de sıfat olarak kullanılışları Fransızcada çok daha seyrektir. Ad soyundan sözcükler, Türkçede birbirleriyle daha çok iç içe durumdadır.

*J. Deny,* Türkçenin eylemlerinde ad düşüncesinin egemen olduğuna da değinir (§ 199); Türkçede kişi gösteren eylem çekimlerinin *(sevmiş-im, gelecek-sin* gibi) çoğunun kaynağının bir ortaca bağlanabileceğini savunur.

*J. Deny* bütün sözcük türlerini üç büyük gruba ayırmaktadır: *ad, eylem* ve *ilgeç.* Aynı ayrım, M. Ergin'de de vardır. *Ergin,* anlam ve görev bakımından sözcükleri, *isim, fiil* ve *edat* terimleriyle (1962 baskısı, § 340) üç kümede toplar.

Eski ve yeni lehçelere dayanarak Türkçenin dil yapısını belirtmeye yönelen çalışmasında *K. Grönbech,* sözcük türlerini ele aldığı bölümde[21] Türkçede bütün sözcük köklerinin iki ana gruba (adlar ve eylemler) ayrılabileceğine değindikten sonra adlar ve sıfatlar arasındaki ilişkiye ilgiyi çeker.[22] Bilgine göre adlar ve sıfatlar arasında ne biçim, ne de sözdizimi açısından herhangi bir ayrım bulunur.

*Kononov* da sözcük türleri üzerinde hem genel çizgileriyle hem de bunları tek tek ele alarak durmaktadır (§ 70 ve ötesi). Sözcüğün hangi türle ilgili olduğunun bir tek belirtiye göre değil, biçim, sözdizimi ve anlam açısından özelliklerinin bütününe göre belirdiğini ileri süren bilgin, Türkiye Türkçesindeki sözcükleri anlam ve dilbilgisi açısından 11 bölüğe ayırmaktadır: 1. ad, 2. sıfat, 3. sayı sıfatı, 4. adıl, 5. eylem, 6. belirteç, 7. sonek, 8. bağlaç, 9. ilgeç, 10. ünlem, 11. yansıma sözcükler.

Biz Türkiye Türkçesi sözcük türlerini şu sıraya göre ele alıyoruz:

---

21 *Die türkische Sprachen,* Kopenhagen, 1936, "Die Wortklassen" bölümü, s. 18.
22 "Substantiv und Adjektiv" bölümü, s. 23 ve ötesi.

1. *Ad (Lat. nomen* ve *substantivum* karşılığı, kimi dilcilerin ayrı ayrı kavramlar olarak açıkladığı, kimi dilcilerin de aynı öbeğe kattıkları bu terimler aşağıda ayrıca ele alınacaktır)

2. *Sıfat* (Lat. *adiectivum*)
3. *Belirteç* (Lat. *adverbium*)
4. Adıl (Lat, *pronōmen*)
5. İlgeç*
6. *Bağlaç* (Lat. *coniunctio)*
7. *Ünlem* (Lat. *interiectus*)
8. *Eylem* (Lat. *verbum)*

(Gerek terimler, gerekse kavramlar için, ilgili oldukları konulara bkz.)

Burada hemen belirtmemiz gereklidir ki, bu sıralama kesin ve herkesçe benimsenen bir sıralama değildir. Ayrıca, özellikle bugünkü dil çalışmaları göz önünde bulundurulursa sözcükleri yalnızca bu türlerden birine sokmak, onların çok çeşitli kullanımlarını görmezlikten gelmek, dilin bir dizge olduğunu unutmak demek olur. *A. Dilâçar* bu duruma ilgi çekici bir örnek vermektedir[23]: "... Türkçede *ara* sözcüğü hem *ad* (örnek: *onunla aramız iyi değil*), hem *sıfat* (örnek: *ara sokak)*, hem *edat* (örnek: *direkler arası)*, hem zarf (örnek: *su ara ara akıyor*), hem fiildir (örnek: Yakut Türkçesinde: *ara-* = bölmek, ayırmak, aralamak)".

Biz konuyu incelerken sözcük türlerinden her birini, önce asıl görevleri açısından ele alıyor, bunun yanı sıra, yerine getirdikleri öteki görevleri de belirtmeye çalışıyoruz. Önce kısaca, ad soyundan sözcükler üzerinde duralım.

**Ad Soyundan Sözcükler**

Geleneksel dilbilgisinde sözcük türleri arasından *ad, adıl* ve *sıfat,* çoğunlukla *ad* (Lat. *nomen* karşılığı) terimiyle, aynı tür içinde düşünülmüşler, aynı soydan sözcükler olarak ele alınmışlardır.[24] Bugün dilbilgisi kitaplarından kiminde bu görüş açısı ko-

* Osm. edat karşılığı. Türkçede ilgeçlerin nitelikleri ve ilgeç bölümünde konuyu ele alış biçimimiz dolayısıyla bu kavrama *Latince* bir karşılık vermemeyi uygun gördük.

23 Gramer adlı yazısı: TDAY—Belleten 1971, s. 98—99.

24 *Deny,* Fransız dilbilgisi geleneğine uyarak *ad'ı (nom)* değişir *(variable)* ve değişmez *(invariable)* olarak ikiye ayırmakta, bunlardan değişir olanlara isim *(substan-*

runmakta, kiminde ise adlar, ilgili oldukları öteki sözcüklerden ayrı, bağımsız olarak incelenmektedir.

*K. Grönbech*'in, Türkçeyi öteki lehçeleriyle birlikte, bir bütün olarak ele alan incelemesinde (s. 24) *nominal* kavramının Türkçede çok yönlü oluşuna değinilmektedir. Ad soyundan bir sözcüğün dilimizde ne bir ad *(substantivum)* ne de bir sıfat olduğunu, buna karşılık her ikisi de olabileceğini belirten bilgin, bu durumun başka dillerle (örneğin Almancayla), başka dillerin anlama ve anlatma biçimiyle karşılaştırılamayacağına dikkati çeker. *Grönbech*'e göre adla sıfat arasında ne biçim, ne de sözdizimi açısından bir ayrım söz konusudur (a.y., s. 23).

Konuşmada ve yazıda, ad soyundan sözcüklerin görev ve kullanım bakımından birbirleriyle geçişme durumunda bulundukları, görevlerinden kaydıkları görülür. Biz, bu sözcük türlerinin her birini ayrı ayrı incelerken birbirleriyle ilişkilerini, aralarındaki geçişmeleri de göstermeye çalışacağız.

**D. AKSAN**

---

*tiv)* ve *adıl*'ı *(zamir, pronom)*, değişmez olanlara da *sıfat (adjectif)* ve *belirteç*'i *(zarf, adverbe)* katmaktadır (Deny, § 147). Ergin de *ad, sıfat, "zamir"* ve *"zarf"*ları "isim" adı altında ele alır (§ 341), *Hatiboğlu* bu türden sözcükleri *adlık* terimiyle göstermiştir.

# AD

Adlar, evrendeki bütün canlı ve cansız varlıkları, duygu ve düşünceleri, durumları, bütün bunların birbirleriyle olan ilgilerini karşılayan sözcüklerdir: *kuş, ağaç, yastık, kap, us, ağlama, düşünüş, yargı, sakınca* gibi.

Adları incelerken, onların niteliklerine göre bir bölümlemeye gitmemiz gerekir. Bu bölümlemeyi adların anlamlarına, kullanım yerlerine, biçimlerine, tümcedeki görevlerine göre yapabiliriz. Dilbilgisi yapıtları, adları türlü biçimlerde öbeklere ayırmışlardır.[25]

Adlar, çeşitli açılardan incelenecek olursa şöyle bir bölümlemeye gidilebilir :

I. Görev ve anlamlarına göre adlar :
   1. Somut ad, soyut ad, iş ve eylem gösteren ad
   2. Özel ad, tür adı; ayrıca güzel adlandırma konuları

II. Biçim açısından adlar :
   1. Yalın ad
   2. Türemiş ad
   3. Bileşik ad

III. Ad durumları

IV. Adlarda cins

V. Adlarda sayı:
   1. Tekil ad
   2. Çoğul ad
   3. Topluluk adı

VI. Ad tamlaması ve türleri

VII. Küçültmeli ad

VIII. Adların tümcedeki görevleri

IX. Adların öteki sözcük türlerine kayması

---

25 *Deny*'nin bu konudaki tutumuna ve görüşlerine yukarıda değinmiştik. *Kononov*, Türk dilinde adı şu başlıklar altında bölümlere ayırmıştır: "1. Cinsiyet, 2. Sayı, 3. Belirlilik veya belirsizlik, 4. İyelik ve düşüm, 5. Çekim" (§ 75 ve ötesi). Bu konuda ayrıca bkz. *K. Grönbech, Der türkische Sprachbau, I*, s. 23; *Menges*, Nomina, s. 109—119; *Emre*, § 9 a; *Ediskun*, § 71 ç; *Ergin*, § 345; *Gencan*, § 126; *Banguoğlu*, § 281.

## I. GÖREV VE ANLAMLARINA GÖRE ADLAR

Yukarıda adları somut ve soyut, iş ve eylem gösteren ad diye ayırmıştık; şimdi bunlar üzerinde duralım.

### 1. A) Somut Ad

Daha önce değindiğimiz gibi insanların, ilk olarak, çevrelerindeki varlıkları adlandırmış olmaları akla yakın gelen bir olasılıktır. Somut adlar, duyularımızla saptadığımız maddelere verilen adlardır: *kedi, masa, bardak, ağaç, iğne...* gibi.

### B) Soyut Ad

Us yoluyla saptanan, zihnimizde yer alan kavramları gösterirler. Duygu ve düşünceler de bu bölüme girer. İnsan dilinin gelişmesinde soyut adlandırmanın, somut adlandırmadan sonra geldiği düşüncesi yaygındır. Çünkü bu, kişioğlunun düşünce ve duygularındaki gelişmesiyle oluşmuştur[26]: *saygı, sevgi, insanlık, töre, mutluluk, hak, erdem, iyimserlik, inat...* gibi.

Soyut kavramlar sözcüğe sıkı sıkıya bağlıdırlar; *adalet, erdem, inanç* gibi soyut kavramları veren sözcükler insan zihninde *tarak, şişe, taş* sözcükleri gibi belli tasarımlar yaratmazlar.

### C) İş ve Eylem Gösteren Ad

İş, oluş, eylem bildiren adlar eylemden oluşan adlardır.[27] Eylemlerden, türlü biçimlerde ad soylu sözcükler türetilir. Bunlar çok kullanılan biçimlerdir: öteki adlar gibi özne, tümleç, yüklem olurlar. -mak/-mek, -ma/-me, -ış/-iş/-uş/-üş ekleri eylemden ad türeten eklerdir. Bu eklerle, eylem kök ya da gövdesinden türetilen eylem adlarına eylemlik diyoruz.

---

26 *Aksan,* "Anlambilimi ve Türk Anlambilimi" adlı yapıtında bu konuya genişçe yer vermiş ve "... çeşitli dillerin kelime hazinelerindeki durum ve anlam yönünden gelişmeler izlenecek olursa akla yakın gelen bu görüşün aynı zamanda gerçek payı taşıdığı da ortaya çıkacaktır. Gelişme hep aynı doğrultuda somuttan soyuta doğrudur» demiştir (s. 90—91).

27 *Deny*'de bu konu şöyle ele alınmıştır: "Şahıssız fiil siygaları (Fiilin isimcil siygaları): Fiilin isimcil siygaları kendiliklerinden şahıs bildirmezler. Yalnız bunlardan bazılarında bir zaman fikri bulunur. Şu halde fiilin isimcil siygaları rolü, alelade fiil

Eylem kök ya da gövdesine getirilen kimi eklerle türetilen bu eylemlik adları tamlama kurar: *takma* diş, *yapma* bebek, *dönme* dolap, ...*e bakmak* görevi, *süsleme* sanatı, *görüş* açısı, *giyiniş* biçimi, *alamayış* nedeni gibi.

Ad durum eklerini alan eylem adları, ad durumlarına girer: *gelme-y-i, bilme-y-e, görme-de, gitme-den, giyiniş-in, kesme-ce* gibi.

---

fikirlerini ifade etmekten ziyade fiili bir isim kılığı altında göstermekten, yani kelam içinde onun isim rolünü oynamasına ve lüzumu halinde ismin aldığı aynı bükünleri (flexions) onun da almasına müsaade etmekten ibarettir" § 694.

Yine "Fiilin isimcil siygaları şunlardır" diyerek şöyle bir bölümlemeye gitmiştir: "1— Alemlik siygalar veya bükünlü siygalar (mastar, mastar ismi) ki mücerret ve mutlak surette hadesi bildirirler. 2— Sıfatlık (ortaç = participe) siygalar; 3— Katmaçlık siygalar (ulaklar = gérondif), § 695.

Ayrıca § 702'de "Fiilin isimcil (insiraflı) siygaları şunlardır: 1— Mastar, 2— Mastar ismi, 3— Mastar ismi olarak kullanılan *-dik*'li ve *-(y)ecek*'li siygalar" biçiminde bir bölümleme yaparak bunları tek tek ele almıştır.

*Kononov,* "Hareket adları: -dık, -acak, -ma, -ış, -maklık, -mak şekilleri cümle içinde adla ilgili bütün görevlerde kullanılır. Cümlede özne, yüklem vs. olurlar" diyerek (§ 478) *"-ma ile hareket adı"* § 913; *"-(y)-ış şeklinde hareket adı"* § 936; *"-maklık şeklinde hareket adı"* § 935; *"-mak şeklinde hareket adı"* § 940'ta bunları incelemiştir.

*Emre* "Fiilden isimler" bölümünde, eylemden ad türeten ekleri tek tek ele almıştır (§ 69a). Bunların içinde ayrıca "-mek yapılı isimler", "bütün fiiller -mek yapılı bir eylem ismi olarak anılmaktadır. Buna Arap gramerinden alınma mastar ismi verilir. Batı gramercileri bu eylem ismine bitimsiz (infinitif) diyorlar. Zaman belirtmez bir fiil kipi sayılır" biçiminde açıklamıştır (§ 89); "-ma/-me: Fiilden -ma/-me ile yapılan adlar birçok anlama gelmektedir" diyerek örneklerini vermekte ve "eylem ve eylem eseri isimler" maddesinde ".. bunlara gramerciler kısa mastar (infinitif abrégé) adını vermektedir" şeklinde bir anlatım kullanmaktadır (§ 84). *Ergin, "Yapım ekleri"* bölümünde *"Fiilden isim yapma ekleri"* (§ 263) içerisinde *"-mak, -ma, -ış"* eklerini anlatmıştır. *Ediskun,* "İsim Fiiller (Mastarlar): bir yandan bir eylem adı oldukları için isim, öbür yandan da özne, nesne, tümleç aldıkları için fiil olan kelimelerdir. İsim fiiller, -iş, -me, -mek yapılı olmak üzere üç tanedir" biçiminde bir tanımlama yapmıştır (§ 283).

*Gencan,* "Ad-eylem" bölümünde "hem ad, hem eylem görevinde bulunan sözcüğe ad-eylem denir" tanımını yaparak bu sözcüklerin *"-mek, -me, -iş, -meklik"* ekleriyle türediğini belirtir (§ 334).

*Swift,* -ma § 158) 16., s. 89; -mak § 159) 17. s. 91; -ış § 196) d, s. 110.

*Banguoğlu, "Adfiller"* başlığı altında "Adfiil fiilin ad şekli, yani bir kılış, bir durum veya oluşun adıdır. Bunun için fiilleri adfiillerden biri ile anarız. Adfiilin bu çeşidine *mastar* (infinitif) adını veririz. Türkçede *-mek, -me, -iş* ekleriyle yapılan üç türlü adfiil vardır" demiştir (§ 350).

*Hatiboğlu,* Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü'nde "eylemlik: Tümleç alan ve ad gibi kullanılan eylem soylu kelime" tanımını vermiştir. Türkçenin Ekleri yapıtındaysa *-ma (-me), -mak (-mek), -ş (-ış, -iş, -uş, -üş)* eklerinin eylemlik kurduğunu belirtir.

Tümcede ekeylem alarak yüklem olurlar: *yapmak-tır, bilmek-miş, okuma-dır, yürüyüş-tü* gibi.

Olumsuzluk eki, *-ma* ekini alırlar ve kavram, olumsuzluk kazanır: *al-ma-mak, gel-me-me, gör-me-y-iş* gibi.

Şimdi yukarıda değindiğimiz eklerle türeyen bu eylem adlarını teker teker inceleyelim (Bu eklerin biçim ve anlam yönünden özellikleriyle yüklendikleri görevler, biçimbilgisi bölümünde ele alınacaktır).

**-mak/-mek**

Eylem kök ya da gövdelerine gelerek ad yapar. Bu ekle oluşan sözcüğe *eylemlik (mastar, infinitivus)* denilmektedir: *açmak, aramak, başlamak, gelmek, bildirmek, ekmek, dikmek, işletmek* gibi.

Bu tür öğeler, adlardan farklı olarak *-lar/-ler* çoğul ekini almazlar.

Tümcede öteki adlar gibi özne, tümleç, yüklem görevlerinde kullanılırlar.

Belirtili tamlamalara girmezler.

Belirtisiz tamlamada tamlayan olarak kullanılır:

"Şimdi o benden daha ihtiyar görünmesine karşın bu ağabey *dedirtmek ümidi* büsbütün söndü."

(SF, Mahalle, 198)

"Otelde bir Buharalı çocuk yanımıza geldi. Geniş yüzlü, beyaz dişli, kısa burunlu, *konuşmak heveslisi* bir çocuktu."

(Atay, Zeytindağı, 63)

"Kraliçenin hükümeti, tarafsızlık politikasını sonuna kadar *savunmak kararıyla* sınırları dibinde..."

(YKK, Zoraki, 145)

Öteki adlar gibi ad durumlarına girerler: *başlamaya, başlamakta, başlamaktan* gibi.

Burada, az kullanılan *-maklık/-meklik* ekinin varlığına da değinmek gereklidir.

**-ma/-me**

Eylemden iş ve eylem adları yapan bu ek de ad gibi kullanılır. En işlek ad yapım ekidir: *alma, okuma, dolma, yazma, gelme, gitme, soruşturma, başlatmama, görüşmeme* gibi. Bu ekle türeti-

len eylem adı, tamlama kurabilir, ad durumlarına girer ve tümcede öteki adlar gibi özne, tümleç, yüklem olur.

**-ış/-iş/-uş/-üş**

Bu ek de iş, hareket, tarz bildiren ad yapar, öteki eylem adları gibi ad görevinde kullanılır: *açılış, çekiliş, doğuş, iniş, sunuş, satış, uçuş, dönüş* gibi.

Yukarıda değindiğimiz ekler dışında eylemden ad yapan öteki ekler iş, oluş, hareket bildirmezler, yalnız nesnelere ad olurlar.

**2. A) Özel Ad**

Yaradılışta bir tane olan varlıkları, kimi duygu ve düşünceleri karşılayan adlardır. Ad verilen varlık bilinmiyorsa o varlık göz önünde canlandırılamaz; ancak o adı veren çevre, o tek varlığın adı olduğunu bilir; o adla, yalnız o varlığı tanır.

Kent adı olan *Ankara,* o kentte yaşayan, onu tanıyanlarca verilmiş olup, o kente özgüdür.

Özel adlar, başka benzeri olmayan, verildikleri varlığa özgü nitelikler taşıyan adlardır. Kimi kullanım yerleri şunlardır:

1. Kişi adları: *Atatürk, Köroğlu, Aslı...*
2. Hayvan adları: *Karabaş, Tekir, Pamuk...*
3. Yer adları: *Ankara, Kırıkkale, Zile, Kızılırmak, Karadeniz...*
4. Dil, din, mezhep, tarikat adları: *Türkçe, Müslümanlık, Hanefilik, Mevlevilik...*
5. Ulus adları: *Türkler, Araplar, Pakistanlılar...*
6. Ülke adları: *Türkiye, Almanya, Libya...*
7. Kitap, dergi, gazete adları: *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Türk Dili, Cumhuriyet gazetesi...*
8. Kurum, dernek, okul vb. adları: *Türk Dil Kurumu, Kızılay, Tıp Fakültesi...*

## EK : ADBİLİM

Dilbilimde doğrudan doğruya ad niteliği ve görevi taşıyan sözcüklere eğilen ayrı bir araştırma alanı vardır. Kimi bilginlerin *sözcükbilim* (*lexicologie*) adını verdikleri bir alan içinde anlambilimle yakın ilişkisi olan ayrı bir bilim saydıkları *adbilim (onomastique*) üzerinde hem durgun, hem gelişmeli, hem de karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerde geniş araştırmalar yapılmıştır.[28]

Aksan, "Anlambilimi ve Türk Anlambilimi" adlı yapıtında, adbilimin "kavramdan hareket eden, kavramın adlandırılışını izleyen bir yöntem"i olduğunu belirtir (s. 86).

Kimi bilginler, ad saydığımız sözcükler içinden yalnızca özel ad niteliği taşıyanları ayrı bir bilimin çerçevesi içinde ele almakta ve bu görüş açısından hareketle eskiden beri çok ayrıntılı araştırma ve incelemeler yayımlamaktadırlar.

Doğrudan doğruya özel adlara yönelen adbilimin çerçevesi içinde 1. Kişi adları, 2. Yer adları, 3. Coğrafya adları, dağ, akarsu adları ayrı birer bilim dalı olarak ele alınmaktadır.[29]

Yer adı ve kişi adları konusunda gerek Türkçe, gerekse Anadolu'da kullanılan adlar yönünden bizde de derinliğine birtakım araştırmaların yapılması gereklidir.

---

28 1946 yılından bu yana, her üç yılda bir adbilimleriyle ilgili bir kurultay toplanmaktadır. Belçika'daki (Comité International des Sciences Onomastiques) kuruluşunun yönetiminde toplanan bu kurultaylarda çeşitli ulusların araştırıcılarının incelemeleri, bildirileri tartışılıp okunmaktadır. Bu bildiriler bir de dergide yayımlanmaktadır. Türk adbilimi ile ilgili bildiriler de Türk araştırıcıları ve bilginlerince bu kurultaylarda okunmuştur.

Bu konudaki birkaç araştırma da şunlardır: *A. Caferoğlu ; IV. Beynelmilel Onomastik Kongresi:* TDED, Cilt V, 1953, s. 1-13; H. Eren, *"Yer adlarımızın dili"* adlı yazısında bu konudaki yerli ve yabancı çalışmalardan bir de Türkçe olan kimi yer adlarından söz eder, TDAY - Belleten, 1965, s. 155.

*Aksan ; Uluslararası adbilimleri kurultayı:* Türk Dili, Nr. 219 (1969).

*Aksan ; Birkaç Türkçe yeradı ve bunların dilbilimi ve kültür bakımından önemi :* TDCFD 1970, s. 81—85.

*Aksan ; Anadolu yeradları üzerine en yeni araştırmalar :* TDAY - Belleten, 1973—74, s. 185—193.

29 *toponymie (toponomastique)* = Yer adı bilim
hydronymie = akarsu adları bilimi
horonymie = dağ adları bilimi

**B) Tür Adı**

Aynı türden varlıkları gösteren sözcüklere *tür adı* deriz. Tür adları, aynı türden olan tek varlıklardan birini, bir bölümünü ya da tümünü gösterir : *Çocuk* hastalandı; *Okul* açıldı; *Buğday* tahıl sınıfına girer; Yarın *kar* yağacakmış; *İnsan* doğar, büyür, ölür... gibi.

Tür adlarının başlıca şu çeşitlerine rastlanır:

1. Vücut parçaları ve organ adları: *baş, gövde, ayak, göz, böbrek, kalp, damar...*

2. Akrabalık adları: *ana, baba, ağabey, dayı, yenge, dede, oğul, görümce, elti...*

3. Hayvan, bitki adları: *kedi, köpek, tavuk, kuş, kartal, elma, ağaç, ot, erik...*

4. Araç adları: *tarak, çekiç, havaneli, süzgeç, tabak, bardak, iğne, ip...*

Her dilde özel adlar, genellikle tür adından gelmedir. Dilimizde de pek çok örneği gösterilebilir: *Kaya, Şahin, Sevgi, Neşe, Kılıç* gibi.

EK: GÜZEL ADLANDIRMA

Bütün dünya dillerinde kimi sözcüklerin, çoğunlukla kimi adların söylenmesinden, yazılmasından kaçınıldığı görülür. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenlerden biri, sözcüklerin anlamının iyi olmayışı, söylendiğinde sevilmeyen, korkulan, tiksindiren ya da hoş karşılanmayacak bir nesneyi dile getirmesidir. Bir başka neden ise kimi inançlardan ötürü, getirebileceği kötülüklerden korunmak için bir nesnenin adının söylenmesinden kaçınılmasıdır. Birçok toplumlarda da terbiyeli, saygılı davranma isteğiyle, bir sözcüğün, çoğunlukla bir adın yerine bir başkasının kullanıldığı görülür.

Bu eğilimlerden biri, *güzel adlandırma*'dır (Fr. *euphémisme,* İng. *euphemism,* Alm. *Euphemismus).* Anlamı kötü olan sözcük yerine, daha iyi, daha güzel anlamlı bir sözcüzün kullanılmasıyla belirir. Pek çok dilde olduğu gibi Türkçede de örnekleri vardır.

Örneğin *tüberküloz* yerine kullanılan *incehastalık, güzel hastalık,* sevilmeyen, uğursuzluğuna inanılan hayvanın adı *(gelincik)* bunlardandır. Halk ağızlarında domuza verilen *civan* adı da (Aydın çevresi) burada sayılabilir. Özel adlardan kimi de aynı tutumla, daha iyi adlandırılır: *Domuzlu* yer adı böylece *Denizli*'ye; *Kokaryalı, Güzelyalı*'ya döndürülmüştür (Bu konuda bkz. D. Akşan, Anadolu yer adları üzerine en yeni araştırmalar: TDAY-Belleten, 1973 - 74, 185 - 193).

Saygılı, terbiyeli olma çabasıyla, söylenmesi hoş karşılanmayacak kimi sözcükler yerine, aynı kavramı yansıtabilecek başkalarının kullanılması da aynı türden bir eğilimin tanığıdır. *Eşek* yerine *merkep, hela* yerine *apteshane ve yüznumara* denilmesi bu eğilimin örneklerindendir.

Pek çok dilde görülen bir eğilim de kimi inançlar yüzünden bazı kavramların adının anılmasından kaçınmadır. *Şeytan, cin, peri* gibi kimi kavramlar ve değişik toplumlarda sayılan şeylerin söylenmesi doğru bulunmadığı için bunların anılması da kimi zaman başka kavramlarla, sözlerle gerçekleştirilir. Örneğin, dilimizde bazı kimselerin kullandıkları *iyi saatte olsunlar, cin, peri* kavramlarını karşılamaktadır.

## II. BİÇİM AÇISINDAN ADLAR

Adlar, biçim bakımından türlü özellikler gösterir. Ek almamış, ek almış ya da birlikte kullanılmış olarak biçimlenirler. Bu açıdan adlar, Türkiye Türkçesi Biçimbilgisi bölümünde geniş olarak ele alınacaktır.

Adlar bu biçim özelliklerine göre bölümlere ayrılır. Ek almayanlar *yalın*, yapım eki alarak türetme yoluyla oluşan adlar *türemiş*, iki ya da daha çok adın birlikte kullanılmasıyla oluşanlar da *bileşik adlar* sayılır.[30]

### 1. Yalın Ad

Yapım eki almamış adlardır; bileşik ad biçiminde de kurulmamışlardır. Her türlü ad, yalın ad olarak kullanılabilir: *yol, kent, ak, yaz, güneş, sıpa, Ankara, buğday* gibi.

Bu adlar, ad durum eklerini de almamışlardır; yalın durumdadırlar.

### 2. Türemiş Ad

Adın kök ya da gövdesine yapım eki getirilerek ad, yeni bir kavramı anlatır duruma gelir. Ad ya da eylem köküne getirilen yapım ekiyle yeni bir anlam kazanmış ad kurulur. Bu ekler çok çeşitlidir. Her türlü ad kök ya da gövdesine getirilir: baş-*lık*, aş-*çı*, sev-*gi*, ver-*im*, doğ-*um*, göz-*le-me*, yaşa-*ma*, Bursa-*lı*... gibi.

---

30 *Deny*, "Başka bir isimden türeme isimler" bölümünde, *"küçümsenik (diminutif), asıl türemeler (dérivé)* diye sözcük türemelerine değiniyor (§ 508); *Emre*, Türkçede Kelime Teşkili I, II, 1933; *Emre, "Türeme Kelimeler"* konusuna değinirken bu sözcükleri ikiye ayırmıştır: *"1— isimden (dénominal) 2— fiilden (déverbal)* § 43 a; *Ağakay, Kelime Yapı Yolları*, 1943; *Atalay, Türkçede Kelime Yapma Yolları*, 1946; *Ergin*, "Yapım Ekleri" içerisinde ad türemesi ile ilgili olarak *"isimden isim, fiilden isim yapma ekleri"*ni de incelemiştir (§ 204 - 337); *Ediskun, "Yapılarına göre isimler: basit türemiş, bileşik"* biçiminde incelenmiştir (§ 100); *Gencan, "Yapılışlarına göre adlar: yalınç, türemiş, bileşik"* (§ 167); *Mansuroğlu, Türkiye Türkçesi söz yapımı üzerine bazı notlar:* TDED, X, 1960; *Dizdaroğlu, Türkçede Sözcük Yapma Yolları* TDK, 1962; *Hatiboğlu, Kelimeler grupları:* TDAY—Belleten 1963; *Swift*, Bileşik Ad. s. 116; *Banguoğlu, "Kelime Yapım Yolları"* başlığı altında *"dilde sözcük yaratmanın köke dayandığını* ve 1— *üretim*, 2— *birleşim yoluyla olduğunu"* belirtir (§ 125).

"Güz ayları boyunca bu *anlaşmazlık* unutulmuş gibiydi."
(Cumalı, Susuz, 30)

"*Çocukken* akşam ezanını tenhalık mahallelerde dinlememiş olanlar, bunun ruha verdiği *sinmişliği* anlayamazlar."
(Atay, Eski, 22)

"O, şimdi *köylülüğünü*, köyün *unutulmuşluğunu* ve *yoksulluğunu* yaşayacaktı."
(Kansu, Mektuplar, 97)

"Yaşadığı çevreye benzeyen, *çağdaş eğitim ilkelerinin* yeşerdiği bir okul."
(Kansu, Mektuplar, 85)

"Eylül ortalarında ovaya ilk *yağmur* düştü."
(Cumalı, Susuz, 30)

örneklerindeki adlar gibi.

### 3. Bileşik Ad

Bileşik sözcük biçiminde kurulmuş adlardır. Bileşik ad, iki ya da daha çok adın birlikte kullanılmasıyla, kalıplaşmasıyla oluşur; tek bir ad gibi kullanılır. Bu tür adlar, türlü yollarla yapılır. Anlamlar kayar, sözcükler ses kaynaşmasına uğrar:[31] *basımevi, aşçıbaşı, imambayıldı, aslanağzı, demirbaş, adamotu, anayurt, onbaşı, cumartesi, Afyonkarahisar, külbastı, gecekondu, günebakan* gibi.

---

31 Ayrıntılı bilgi "Biçimbilgisi"ndedir. *Kononov*, bileşik sözcüğü değişik biçimde ele alır: "1—*isim + isim*; 2— sıfat-sayı *sıfatı + isim*; 3— *ad tamlaması*; 4— *tümleç (ortacın) + ortaç; dalgakıran*; 5— *tümleç + çekimli eylem (yüklem miras yedi)*; 6— *özne+yüklem hacıyatmaz imambayıldı*; 7— *çekimli eylem+çekimli eylem dedikodu*; 8— *eylem kökü + eylem kökü: vurtut*; 9— *baş, ana, ön, üst, alt, ast, üst+ad: başdoktor, aşçıbaşı, anayol, sonbahar*" (§ 202). Ayrıca, *Emre*, "*birleşik isimler*" (§ 36, b); *Ergin*, "*birleşik isim*" (§ 664); *Ediskun*, "*Bileşik isimler*" (§ 108); *Gencan*, "*Bileşik sözcükler, bileşik adlar*" (§ 213-215); *Hatiboğlu*, "*Türkçenin Sözdizimi*", s. 36; *Aksan*, "*Birleşik öğeler*", s. 70; *Banguoğlu*, "*Birleşik isim tabanları*" (§ 264) gibi incelemeler de vardır.

## RENK SÖZCÜKLERİ

Her dilde olduğu gibi Türkçede ve Türkiye Türkçesinde renk gösteren sözcükler vardır. Dilimizde bu sözcüzlerin başka dillere oranla -özellikle küçük renk ayrımları bakımından- zenginliği ve anlatım gücü, ilgi çekecek kadar belirgindir.[32]

Geleneksel dilbilgisinde doğrudan doğruya sıfatlar arasında ele alınan bu sözcükler bugün Batıda birçok dilbilgisi kitabında *renk sözcükleri* ya da *renk adları* olarak adlandırılmakta, bir adı niteledikleri, belirttikleri kullanımlarda sıfat görevi taşıdıklarından ancak bu kullanımlarıyla sıfatlar arasında incelenmektedirler: *kırmızı kâğıt, sarı çiçek, turuncu elbise, yeşil örtü...* gibi. Bu bakımdan biz de renk sözcüklerine burada değiniyor, sıfat görevini yerine getirdikleri kullanımları sıfat konusunda ele alıyoruz. Burada belirtmemiz gereken bir nokta da renk adlarının *-mtırak, -msı, -sı, -ce* küçültme eklerini aldıklarında da sıfat görevini yerine getirdikleridir: *yeşilimtırak* kumaş, *mavimsi* elbise, *kızılsı* etek, *sarıca* yüz, *kızılca* elma gibi (bkz. Adın Sıfat Oluşu, s. 64).

## YANSIMA SÖZCÜKLERİ

Bilindiği gibi dünya dillerinin her birinde sözcükler, dili konuşan toplumun bir uyuşma, anlaşma ürünüdürler ve nesneyi, kavramı göstermek, belirtmek için konulmuş, görece bir ses bileşimi sayılırlar. Sözcükler arasından yalnızca yansıma sözcükleri, dilbilimcilerce nesneyle ad ilişkisi bakımından öteki sözcüklerden ayrı düşünülmekte, öteki sözcüklerin tersine, bunlarda nesne-ad ilişkisinin varlığı kabul edilmektedir. Bu konuda, ayrıca ünlemler bölümünde bilgi verilecektir.

Türkiye Türkçesinde yansımalardan türlü adlar kullanılmaktadır.[33] Bu yansıma adları öteki sözcük türlerinin yerini de tutmaktadır.

---

32 *Aksan,* s. 88-90. Bu konuda ayrıca bkz.

I. *Laude-Cirtautas, I. Der Gebrauch* der *Farbbezeichnungen in den Türkdialekten.* Wiesbaden, 1960, s. 126; *Hüseyin Sesli, Dil Alanı Üzerine,* Erzurum, 1968, s. 12.

33 Bu konudaki kimi çalışmalar da şunlardır: *Üçok,* s. 37; *Ediskun,* § 107; *Emre,* § 20; *Verdar, Dilbilim Sorunları,* İstanbul 1968; *S. Bayrav, Yapısal Dilbilimi,* İstanbul, 1969; *Gencan,* § 210.

Yansıma, kısaca doğa seslerinin söz şeklinde biçimlenişi olmaktadır. Doğa seslerini yansıtan bu sözcükler doğrudan doğruya doğadaki sesleri vermeye yöneldikleri gibi, birtakım eklerle ad, belirteç, eylem gibi öğeleri de oluştururlar.

Bir kök gibi tek heceli olan yansımalar: *çat, çıt, tak, dan, dun, tık tık, şıp şıp, şap şap, fıs fıs, tır tır, vız vız, cız cız, caz cuz, hor hor*... gibi.

Şunların çoğu türemiş sözcük görünümündedir ve iki hecelidirler: *takır tukur, tıkır* tıkır, *tırıl* tırıl, *vızır* vızır, *cızır* cızır, *kıkır* kıkır, *çağıl* çağıl, *cazır cuzur, fısır* fısır, *mışıl* mışıl, *horul* horul, *gürül* gürül, *cıyak* cıyak, *şırak* şırak, *hapır hupur, şakır şukur.*

Yansımalara getirilen kimi ekler, eylem olarak kullanılan sözcükler türetir: *takırda-, cızırda-, horulda-, gürülde-, çatla-, hopla-, fırla-, havla-, mele-, çınla-, anır-, böğür-, öğür-, fışkır-, püskür-* gibi.

Bu türler dışında kimi özel kuruluşta yansımalar da vardır: *hoppala, zınkadak, küttedek, cumbadak*... gibi.

Örneklerde de görüldüğü üzere yansımaların genellikle ikileme biçiminde belirteç olarak kullanıldığı görülür: *inim inim* inlemek, *fıkır fıkır* kaynamak, *horul horul* uyumak, *tiril tiril* titremek gibi.

## III. AD DURUMLARI

Ad konusunun önemli bir sorunu da ad durumlarıdır. Ad durumları, şimdiye değin türlü biçimlerde ele alınmış ve değişik terimlerle incelenmiştir.[34]

---

34 *Deny ad durumlarını, "haletlik sonuçlar*-ismin halleri-insiraf" başlığı altında incelemiş ve şöyle bir bölümleme yapmıştı: *"genitif: in-lenik; accusatif: i-lenik; datif: den-lenik; locatif: de-lenik; relatif: ce-lenik"* (§ 239-283).

Dilâçar, (Gramer, TDAY-Belleten, 1971) *"cümle çözümlemesinde hal ile durum farklıdır. Çekim ekleriyle yapılan isim çekimi hal'ler meydana getirir, bu eklerin doğurduğu anlam renklemeleri ekten başka sözcüklerle (edat vb.) sağlanırsa durum ortaya çıkar"* (s. 101) demektedir. Ad durumlarını görevsel biçimbilgisine (Fr. *morphologie fonctionnelle)* bağlar, *"-den hali"* terimini kullanarak bir de örnek verir ve bir tek göreve göre adlandırmanın yanlış olduğunu ileri sürer (s. 95).

*Kononov,* ad durumları için "çekim" terimini kullanmıştır. Ona göre 6 biçimdedir: *"1— nominatif: 2— genitif: -in; 3— datif: -(y)a, -(y)e; 4— accusatif: -(y)i, -(y)ı, -(y)ü, -(y)u; 5— locatif: -da/-de, -ta/-te; 6— ablatif: -dan/-den, -tan/-ten"* Bu bölümlemesine uygun olarak ad durumunun görevlerini incelemiş, konusuna uygun saydığı bol örnek vermiştir, § 109, § 110'da bir çizelge ile göstermiştir. Ayrıca *"Düşüm Takılarının Kökeni"* diye bir bölüm de vardır, § 127.

*Ergin,* konuyu *"isimlerin gramer kategorileri ve isim çekim ekleri"* başlığı altında incelemiş, bunlardan biri olarak da *"hal ve hal ekleri"* ni göstermiştir (§ 171). Kitabının bir başka yerinde *"Hal ekleri ise tam manasıyle çekim ekleridir. İsimlerin çeşitli münasebetlerini ifade eder ...hülasa teklik, çokluk ve iyelik şeklindeki isimlere her türlü işlekliği veren ekler hal ekleridir. Onun içindir ki asıl çekim ekleri hal ekleridir ve isim ekleri denince akla daima hal ekleri gelir"* (§ 178) der. Ad durumlarını ise böyle bölümlemiştir: *"yalın hal, ilgi hali, yapma hali, yaklaşma hali, bulunma hali, uzaklaşma hali, vasıta hali, eşitlik hali"* (§ 352).

*Ediskun, "Çekim eki: kelimenin anlamını ve sınıfını değiştirmeden ona hal, ilgi, kip, zaman, nicelik, şahıs ve beraberlik bakımından bir anlam kazandıran morfemlerdir"* (§ 63). *"İsmin halleri: isimler, cümle içindeki görevlerine ve -genel olarak- fiille olan ilgilerine göre yalın halde bulunurlar ya da -i, -e, -de, -den çekim eklerinden birini alırlar"* (§ 80) demiştir.

*Gencan, "Adların çekimleri* (durumları): *yalın durum, -i durumu, -e durumu, -de durumu, -den durumu"* biçiminde vermiştir (§ 136).

*Banguoğlu, "Adlarda çekim :* 1— *iççekim halleri: kim hali* (yalın hali), *kimi hali* (etkilenme hali), *kime hali* (yönelme, girme hali), *kimde hali* (durma, kalma hali), *kimden hali* (çıkma, uzaklaşma hali), *kimin hali* (katılma hali); *2— Dışçekim halleri"* (§ 286).

*Lübimov,* "Türkçede kaç isim hali var?" adlı yazısında "-de ekine -de hali demek doğru mudur? Bize göre doğru değildir. Çünkü -de eki yalnız bir ektir ve -de ekli hale kendi adı verilmelidir. Aynı tarzda başka isim hallerine de ad verilmesi gerektir" diyerek şu adlandırmayı yapmıştır: "asıl hal (ev), geçiş hali (ev-i), iyelik

Dilbilim ve dilbilgisinde bu kavram *casus* (Fr. *cas*, İng. *case*, Alm. *Kasus*) terimiyle anlatılır; "tümcenin dilbilgisi yönünden düzenlenmesine, özellikle tümce içindeki adların görevinin belirlenmesine yarayan dilbilgisi öbeği" olarak tanımlanır. Bugün bu kavramın anlam açısından görevine de önem verilmektedir.* Bunun yanı sıra en yeni dil incelemelerinde, dönüşümlü-üretimsel dilbilimde sözdizimini ad durumu açısından ele alan çalışmalar vardır.

34 numaralı dipnotunda gösterdiğimiz gibi, yurdumuzdaki dilbilgisi uzmanlarının değişik yorum ve terimlerle ele aldıkları bu konu, dillerin iç ve dış yapılarına göre dilden dile ayrımlar gösterir. Türkiye Türkçesinde bugün genellikle altı çeşit olarak ele alınan ad durumu başka dillerde çok daha fazladır; kimi zaman 15 - 20'ye kadar yükselir. Ayrı ayrı tipleri de vardır. Azeri bilgini Zeynelov, günümüzdeki Türk lehçelerinde ad durumlarındaki birliğe ilgiyi çeker (Türk Dillerinin Mugayiseli Grammatikası, Bakı, 1974, s. 43 - 62; Muasir Türk Dillerinde Hal Kategoriyası bahsi). Ünlü dilbilimci J. Lyons da *casus* kavramını incelerken dilimizde bu kavramın kendine özgü belirtilerine ayrı bir bölümde yer vermiştir (Introduction to Theoretical Linguistics, Cambridge, 1971, s. 294).

Biz burada Türkçenin özelliklerini ve konunun şimdiye değin Kurum yayınlarında *ad durumu* terimiyle, belli bir görüşle ele alınmış olduğunu göz önünde tutarak bu sorunu bu terimle incelemeyi uygun görüyoruz:

1. Yalın durum (Lat. *nominativus)*
2. Belirtme durumu (Lat. *accusativus)*
3. Yönelme durumu (Lat. *dativus)*

---

hali (ev-in), istikamet hali (ev-e), yer hali (ev-de), çıkış hali (ev-den)" Türk Dili, Nr. 96 (1959).

*Hatiboğlu*'nun, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü'ndeki ad durumu terimleri şöyledir: *"Ad durumları, yalın durum, belirtme durumu, yönelme durumu, kalma durumu, çıkma durumu, tamlayan durumu"*; ayrıca bkz. *Lübimov*, "Çekim teriminin anlamı nedir?" I, II, Türk Dili, Nr. 103-104 (1960); *Menges*, "Türkçedeki ve Altay dillerindeki durum ekleri" konusunu karşılaştırmalı olarak incelemiştir (s. 110). Ayrıca s. 113'te bir çizelgede eski Türkçe ve öteki Türk lehçelerindeki Yakut ve Çuvaş ad durumu eklerini göstermiştir.

* Bu konudaki çeşitli görüşler için bkz. Th. *Lewandowski, Linguistisches Wörterbuch*, Heidelberg 1973, s. 303-304.

4. Kalma durumu (Lat. *locativus)*
5. Çıkma durumu (Lat. *ablativus)*
6. Tamlayan durumu (Lat. *determinativus)*

Ek: Eşitlik durumu (Lat. *aequativus)*

**1. Yalın Durum**

Adın, ad durumu eklerinden[35] birini almamış biçimidir. Ad ve ad görevindeki sözcüklerin taşıdıkları kavramları gösterir; çoğul ve iyelik eklerini alır:

*"Vapur,* kayalık sahilimize uğramaya cesaret edemedi."
(Güntekin, Bir Kadın, 12)

"İşte eski bir *saat* kulesinden tatlı bir *melodi* duyuluyor."
(Batu, Günleri, 72)

"Anadolu'da *çadır* ve siperin *köy* ve *kasaba* evlerinden daha rahat olduğu *cepheler* vardı."
(Atay, Zeytindağı, 95)

"Tepenizde bir *yıldız,* elinizde bir kâğıt, on *gün* on *gece* tek başınıza bütün *çöl."*
(Atay, Zeytindağı, 97)

Yalın durumdaki adlar kimi ilgeçlerle tamlama kurar. Bu tür tamlamalara ilgeçli tamlama denir (bkz. İlgeçler, s. 136) çocuk *için,* adam *gibi,* kürek*le* gibi.

**2. Belirtme Durumu**

Ad durumu eki olan *-i* ekiyle, adın taşıdığı kavramın etkilendiği belirtilmiş olur. Bu durum eki, ad görevinde kullanılan sözcüklere de gelir. Belirtme durumu eki *-i,* ulandığı sözcüğün ünlülerine uyar. Yani ünlü uyumuna göre *-ı, -i ; -u, -ü ; -(y)ı, -(y)i, -(y)u, -(y)ü* değişikliklerini gösterir.

Geçişli eylemi tümleyerek tümcede nesne görevinde kullanılır:

"Bu geçmiş *çağı* yaşarken hep o günlerin *havasını* düşündüm ve *yaratıcılarını* anlamaya çalıştım."
(Batu, Günleri, 135)

35 Ad durumu eki: adın başka bir sözcükle ilgi kurmak üzere aldığı ek: -i, -e, -de, -den, -in (bkz. Hatiboğlu, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü).

"Kulaklarına geçmiş kocaman kasketi altında *geceyi* düşünüyordu."

(Düzyazı, 81)

Zaman ve yer tümleci görevinde kullanılır: "Otluk bir *arsayı* geçti"; "Uzaktan *evi* gördüm"; "En çok *baharı* severdi" gibi.

**3. Yönelme Durumu**

Yönelme durumunda, adın belirttiği kavrama yöneliş, dönüş söz konusudur. Bu durum ada *-e* ekinin getirilmesiyle sağlanır.[36] Bu ekin ünlü uyumlarına göre değişimleri *-e, -a ; -(y)e, -(y)a* biçimindedir.

"Az önce güzel bir uçak yolculuğundan sonra *Viyana*'ya geldim."

(Batu, Günleri, 7)

"*Köye* inene kadar karşılık vermedi."

(F. Baykurt, Anadolu, 31)

"*Saate* bakmayı filan unutmuşum."

(F. Baykurt, Sargısı, 67)

"Bahçeden çıkıp *okula* gittim."

(F. Baykurt, Sargısı, 296)

"Seninle *yazışmaya* karar verdim."

(Kansu, Mektuplar, 5)

Tümcedeki kimi görevleri:

a) Dolaylı tümleç kurar:

Tümcede yaklaşma, varma, yönelme anlatan dolaylı tümleç kurar: *eve* gitmek, *bahçeye* çıkmak; *Okula* gitti; *Ağlamaya* başlayacaktı gibi.

Amaç ilgisi kurar:

Yönelme durumundaki ad tümcede amaç göstererek yüklemeye bağlanır.

b) Fiyatla ilgili tümleç kurar:

Beş *liraya* aldım; Tanesini iki *liraya* satmış.

c) Zamanla ilgili tümleç kurar:

Bu iş *akşama* kaldı; İstanbul'a *pazara* gidecek.

ç) Yer ilgisiyle yükleme bağlanır:

Bu kitapları *masaya* bırakın.

---

36 *Samim Sinanoğlu; Yöneliş düşümlü ad:* Türk Dili, Nr. 103 (1960).

e) İlgeçli tamlama kurar: Yönelme durumu eki almış adlar kimi ilgeçlerle tamlama kurabilir: radyoya *göre,* akşama *dek,* eve *doğru* gibi (bkz. İlgeçler, s. 135).

Yönelme durumu eki bazı sözcüklerde iyelik ekiyle kalıplaşarak deyim gibi kullanılır: *boyuna* söylenmek; *kolayına* gitmek; *suyuna* gitmek; *başına* kakmak; *sinirine* dokunmak gibi.

Bu durum eki, kişi ve gösterme adıllarına da gelir: *bana, sana, ona, kendine, buna, şuna, ona.*

Yönelme durumu ekini almış sözcüklerle ikileme kurulur: sırt *sırta* (vermek), baş *başa* (vermek), soluk *soluğa, sağa sola* (gitmek), çoluk *çocuğa* (karışmak), *vara yoğa* (üzülmek), kol *kola* (gezmek), nefes *nefese* (kalmak) gibi.

Aynı zamanda *-en* ortaç ekiyle kurulan ikilemelerin ikinci sözcüğü yönelme durumu eki aldığında abartı anlamı veren öbek kurulur: koşan *koşana,* giden *gidene* gibi.

**4. Kalma Durumu**

Ad ya da ad görevinde kullanılan sözcüklere *-de* durum ekinin getirilmesiyle anlatılır; kalma, içinde olma bildirir. Bu ekin ünlü uyumlarına göre değişimleri *-de,* -da ; *-te,* -ta biçimindedir.

a) Dolaylı tümleç kurar:

"Zira bilirim ki onun bu *konuda* hiç şakası yoktur."
(Taner, Tuş, 52)

"*Dünyada* bir tek temiz adam kalmadığına inanmaya başlıyorum."
(Güntekin, Damga, 84)

"Uzunca bir *yolculukta* yanımıza, karşımıza düşerse konuşma ihtiyacınızı zahmetsizce tatlı tatlı temin edeceğinize inanırsınız."
(Karay, Hayatımız, 25)

"Günün *birinde* kalabalık bir *sokakta* arabayla gidiyorduk."
(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 21)

"En güzel düşünceler *masalarda,* kitap *sayfalarında* kalmış."
(Kansu, Mektuplar, 7)

b) Yer ve içindelik bildirir: *Türkiye'de, evde, Ankara'da, yamaçta, güneşte* gibi.

"Gün oldu, güneşin, bulutların altında *tarlada, çayırda* çalıştım."

(Akçam, Köyden, 43)

c) Zaman tümleci kurar: Saat *dokuzda* geldi; Okulu 23 *yaşında* bitirdi gibi.

"*Baharda* ilk tomurcuklanıp yapraklanan, sarı çiçeğini ilk açan karaçalıdır."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 16)

ç) Oluş biçimi: bir *nefeste,* ilk *görüşte* gibi.

d) Kalma durumundaki adlar, tamlama da kurar ölçü ve durum bildirir: ev *boyunda* ağaç; ceviz *büyüklüğünde* dolu; bilek *kalınlığında* su; kar *aklığında* çamaşır; *senede* bir gün; *yılda* üç kez; *gözde* sanatçı; *çantada* keklik; *sözde* çocuk gibi.

e) Sayılarla tamlama kurar:

Sayılara gelerek ölçü, yüzde bildirir: *onda* bir, *üçte* iki, *yüzde* yüz, *beşte* bir, *binde* bir gibi.

f) Kalma durumunda ikileme:

Kalma durumundaki adlarla türlü ikilemeler kurulur: *ayda yılda, kıyıda köşede, evde barkta, günde güneşte* gibi.

### 5. Çıkma Durumu

Çıkma durumu da ad ya da ad soylu sözcüklere *-den* eki ve değişik biçimleri olan *-dan; -ten, -tan* eklerinin getirilmesiyle sağlanır.[37] Bu durum genellikle bir çıkma, ayrılma gösterir; ayrıca, aşağıda değindiğimiz görevlerde kullanılır.

"*Köyden* yana baktım."

(F. Baykurt, Sargısı, 54)

"Köyün güzelliği de *topraktan* geliyor."

(F. Baykurt, Sargısı, 53)

---

37 *E.N. Gökşen; Çıkma durumu (-den) ve kapsamı* Türk Dili, Nr. 277 (1974).

*Kevser Acarlar; Çıkma durumunda (-den halinde) sözcüklerin tümcede türlü kullanışları:* Türk Dili, Nr. 235 (1971).

*Dilâçar* (Gramer TDAY *-Belleten* 1971, s. 95): *"Tutulması gereken yol, bu hale -den hali demek ve onun türlü görevlerini göstermektir. Şekilce -den eki ile yapılan bu halin 30 kadar görevi vardır"... "Eğer tek bir kavrama örneğin "çıkma"ya bağlı kalarak bu hale "çıkma hali" der, öğrenci de 'bir kapıdan girdi öbür kapıdan çıktı' örneği karşısında kalırsa, "kapıdan girdi"yi nasıl çıkma kavramı ile bağdaştırabilir?"* diyerek bu görevlerden birkaçını saymaktadır.

"İlle şeftali bahçelerinin arasına girip de *tozdan, güneşten* kurtuldukları zaman yosun gibi koyu yeşil, yarı ıslak yoncalar ve su sesi büsbütün keyfime gitti."

(Karay, Memleket, 35)

"Kaç defa bu *balıktan* kendisi de tutmuştu."

(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 88)

Şu görevlerde kullanılır:

a) Dolaylı tümleç kurar:

Çıkma durumundaki sözcük, eylemin hangi nedenle ve nereden çıktığını, nerede oluştuğunu bildirir. Bu sözcükler genellikle tümcede dolaylı tümleç görevindedir:

"*Toroslardan* ovaya inince, ova olabildiğince sessizdir."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 12)

b) Kimi sözcüklerle çıkma durumundaki adlar öbekleşerek ulandığı adın neden yapıldığını gösterir: *camdan* kavanoz, *deriden* çanta, *alçıdan* yontu gibi.

c) Benzetme ve karşılaştırma anlatır: *pamuktan* yumuşak, *baldan* tatlı, *koruktan* ekşi, *taştan* sert, *sütten* beyaz gibi (bkz. Sıfatlarda Karşılaştırma, s. 89).

ç) Eylemliklerle öbekleşir:

Kalma durumundaki sözcük eylemlikle öbekleşir ve ilişki, ilgi bildirir: *babadan* kalma, *anadan* doğma, *soydan* gelme gibi.

"*Babadan kalma,* ahırlı, samanlıklı, toprak damlı bir evi, bir kağnısı..."

(F. Baykurt, Öcü, 15)

"Kuşak yerine göbeğinin üstüne *dedesinden* kalma, ama yepyeni gümüş savatlı altın işleme..."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 35)

"Gövdesinde *yazdan kalma,* yazın iliklerine ve kemiklerine biriktirdiği, biriktirip romatizma ağrılarını azdırdığı her şeyi . "

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 61)

d) Bölümün parçasını gösterir: *Sütten* bir bardak içer misin? *Pastadan* tabağınıza alır mısınız? gibi.

"*Tarladan* tarla, *maldan* mal, *paradan* para verecekti."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 16)

Çıkma durumundaki adlar kimi ilgeçlerle de kullanılarak ilgeçli tamlama kurar. Bu tamlamalardaki adlar tamlayan görevindedir: hastalıktan *dolayı,* insanlıktan *öte,* sabahtan *beri* gibi.

**6. Tamlayan Durumu**

Tamlayan durumu eki *-in,* ad ya da ad görevindeki sözcüklere eklenerek bu sözcüklerin gösterdiği anlatımın başka bir anlama bağlanmasını, tamamlanmasını sağlar. Bu durum eki de bağlandığı adın ünlülerine göre değişikliğe uğrayarak *-ın, -un -ün, -(n)in, -(n)ın, -(n)un, -(n)ün* biçimlerini alır.

"Koca salon sanki bir yalı *evinin* parıltılarıyla dolmuştu."
(Batu, Günleri, 7)

"*Hakikatin* binbir cephesi, çehresi, manası ve başka başka görünüşleri yok mudur?"
(A.Ş. Hisar, Fahim, 275)

"Kuru *bilgilerin* kişisel *tutkuların* kaynaştığı sınıflarda *duvarların* hiçliğini, boşluğunu bellemiş bir de içinde gün günü büyüyen kişisel *isteklerinin* çelişmelerini tanımış."
(Kansu Mektuplar, 40)

Türlü görevleri vardır:

a) Tamlama kurar:

Ad görevindeki sözcüğün taşıdığı anlamın, başka bir anlama bağlanmasını sağlayarak belirtili tamlama kurar ve tamlayan görevindeki ada ulanır: *evin kapısı, dalın yaprağı, okulun bahçesi, gözümün bebeği, adanın çamları, elinin kiri...*

b) İlgi ve yakınlık gösterir: *Alilerin evi, elmaların kırmızısı, çocukların oyuncağı, masanın gözü, kedinin yavrusu.*

c) Bölümün parçasını gösterir: *insanların* çoğu, *güllerin* kırmızıları, *kuşların* tüyü.

Tamlayan durumu eki daima *-ler* çoğul ekinden ve *-i* iyelik ekinden sonra gelir: *evlerin, evlerinin* gibi.

**Ek: Eşitlik Durumu**

Adlara ve ad soylu sözcüklere eklenen *-ce (-ca ; -ça, -çe)* eki eşitlik, benzerlik görelik, karşılaştırma anlamları verir:[38] *ailece, yasaca, yaşça* gibi.

---

38 Bu konuda, *Z. Korkmaz "Türk dilinde + ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme" yazısında* -ça ekinin "menşei" ve görevlerine değinerek "hal eki olan + ça" başlığı altında bu ekin tarihi metinlerde ve lehçelerde "eşitlik, mukayese ve sınırlama, gösterme gibi birkaç vazifeyi üzerinde toplamış bulunuyor. Bunlar arasında eşitlik vazifesi, eki vasıflandıran başlıca özellik olarak kendini gösteriyor" demektedir; DTCFD, Nr. 3—4, 1960. Biz ekin çeşitli görevleri içinden eşitlik görevine ağırlık vererek bunu terimde de belirtmiş olduk.

a) Nitelikte eşitlik sağlar: *adamca* davranış, akıllıca *iş*, *çocukça* hareket gibi.

b) Nicelik, büyüklük, ölçü yönünden eşitlik sağlar: *bilgice, boyunca, kiloca* gibi.

c) Eşitlikle birlikte, görelik anlamı verir: *kanımca, aklınca, bilimce* gibi.

ç) Sayı adlarına gelir ve çokluk bildirir: *yüzlerce, binlerce, milyonlarca* gibi.

"Sabahları gün doğmadan önce, tan yerleri ışırken *binlerce* kuş birden ötmeye başlıyordu."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 449)

d) Zaman belirten çoğul adlara gelerek eşitlik sağlar: *aylarca, günlerce, yıllarca* gibi.

"*Saatlerce* iki sözü bir araya getirip seslenmediler..."

(A. Sayar, Şenliği, 201)

e) Karşılaştırma, gibi olma anlatır: arabayı *delice* sürmek, *insanca* davranmak, *yaşça* büyük, *yasaca* tutarlı olmak gibi.

"Hiç unutmam; 1934 yılı sonbaharının *serince* bir akşamüstü idi."

(YKK, Zoraki, 3)

Adıllara gelir "benzerlik, gibilik, eşitlik, görelik" sağlar: *bence, sence, onca, sizce, onlarca, bunca, nice, kendimce, şunca* gibi.

---

Bundan başka şu çalışmalar da vardır:

*Deny*, -ca § 922, 796, 929, 923, 23; *Emre*, § 65; *Ergin*, § 215, 359; *Gencan*, § 174; *Banguoğlu*, "Kimce hali", "Görelik hali" terimlerini kullanarak öteki incelemelerden ayrılıyor, § 289; *Swift*, § 113-114.

## IV. ADLARDA CİNS

Birçok dilde adlar, cins açısından birbirinden ayrılır. Bu ayrım çeşitli dillerde çoğunlukla ada gelen eklerle gösterilir. Kimi dillerde ad, sıfat ve adıl gibi sözcük türlerinde ve öğelerinde ayrıca artikellerde görülen cins ya da tür kavramı Türk dillerinde ve Türkiye Türkçesinde söz konusu değildir. Adlarda cinsiyetin (erillik ve dişiliğin) belirtilmesine ilişkin biçim eki ya da biçim yoktur.

Erkek cinsini *eril (masculinum)*, dişiyi de *dişil (feminum)* terimleriyle karşılıyoruz. Bir de eril ya da dişil olmayan *yansız (neutrum)* ad vardır.

Türkçede ancak kimi adlar gösterdikleri kavram dolayısıyla eril ya da dişil sayılırlar.[39]

1. Kimi sözcüklerle cins ayrımı sağlanır; kız, erkek, kadın sözcükleri gibi: *kız öğrenci, erkek çocuk, kadın hizmetçi, erkek işçi, kadın aşçı, erkek aşçı, kız kardeş, erkek kardeş* gibi.

2. Akrabalık adlarında eril-dişil: *anne-baba, oğul, abla-ağabey, dayı-amca, teyze-hala, gelin-damat, baldız-bacanak, karı-koca* gibi.

3. Hayvan adlarında cins ayrımı, "dişi, erkek" sözcükleriyle sağlanır: *dişi aslan, erkek aslan; dişi kuş, erkek kedi; dişi fil, erkek fil* gibi.

4. Bir de hayvanlarda yine aynı cins kimi sözcüklerle ayrı ayrı belirtilir: *tavuk, horoz; inek, öküz, boğa; kısrak, aygır; koyun, koç; teke* gibi.

---

39 Bu konudaki kimi çalışmalar:
*Deny*, § 194; *Kononov*, § 82; *Emre*, § 190; *Emre, Türkçede İsim Temelleri* (Cins Morfemleri), İstanbul, 1943, s. 31; *Üçok*, s. 94; *Ergin*, § 173; *Gencan*, § 132.

## V. ADLARDA SAYI

### Sayı Adları*

Yukarıda değindiğimiz gibi sayı adları, gösterdikleri varlıkları sayı, sıra, topluluk bakımından belirtirler.

Bir konuşma parçası ya da bir yazıda geçen adların kaç tane olduğu, birtakım sayı adları aracıyla belirtilir: *bir, iki, yetmiş beş, on iki* gibi.[40]

Adı, sayı yönünden niteleyen, belirten sözcük de sayı sıfatı olmaktadır: *beş çocuk, yedi kavak, ikinci ev, beşinci sokak, ikişer sıra* (bkz. s. 83).

Sayı adlarını şöyle bölümleyebiliriz:

1) Asıl sayılar, 2) Sıra sayıları, 3) Üleştirme sayıları, 4) Kesir sayıları.

### 1. Asıl Sayılar

Adların gerçek sayılarını gösteren, *bir* (1), *iki* (2), *üç* (3) ... diye sıralanan sözcükler *asıl sayı* adlarıdır. Diller arasındaki karşılaştırmalarda, dillerin birbirleriyle olan ilişkilerinin saptanmasında sayı adları önemli gereçler olarak kullanılır. Dilin en eski öğelerindendirler.

Sayıların sıfırdan sonsuza kadar sıralandıkları varsayılır. Sayılar, Türkçede genellikle *-ler, -lar* çoğul ekini almazlar. Türkçe

---

* Kimi yazarların bu öğeleri sıfat olarak benimsemeleri konusuna aşağıda değinilmiştir.

40 *Deny*, "*Sayı İsimleri*" *bölümünde* "*asıl sayı, dereceli sayı, paylı* (üleşimli) sayı" biçiminde bir bölümleme yaparak sayıların ad olduğunu belirtmiştir, § 489.

*Kononov*, "Sayı sıfatları" (§ 288) başlıklı bölümde sayılara değinmiş ayrıca "*...miktar bildiren sayı sıfatları hep belirten olarak kullanılır; ayrı olarak kullanılan sayı sıfatları isimleşir: üçler konferansı, günün birinde...*" diyerek sayıların hem sıfat hem ad olarak kullanıldıklarını göstermiştir (§ 292).

*Emre*, "Türk Dilbilgisi" yapıtının birçok yerinde "*sayı isimleri*" terimini kullanarak sayıların ad olduğunu belirtir; *Ediskun*, sayıları "*sayı sıfatları*" olarak almıştır (§ 116); *Ergin* "*sayı sıfatları*" diye bir bölüm alarak "*sayı sıfatları aslında ve tek başlarına sayı isimleridir*" demiştir (§ 366); *Gencan*, sayıları "*sayı sıfatları*" içinde anlatmıştır (§ 155); *Banguoğlu*, sayıları sıfat olarak nitelendirmekle birlikte "*bunlar aslında sayıların adlarıdır*" demektedir (§ 307).

ve öteki Altay dillerinde kural olarak sayılardan sonra gelen adlar çoğul eki almazlar: *beş elma, iki çocuk* gibi. Fakat kimi özel anlatımlarda, seyrek olarak bu eki aldıkları da görülür: *dörtler konferansı, kırklara karışmak, üç güzeller, beş kardeşler, dört büyükler, üçler, yediler, kırklar* gibi.

Tek başına kullanılan asıl sayılar: *bir, iki, üç, beş, on, yüz.*

Takısız tamlama biçiminde kurulanları da vardır: *yirmi beş, altmış altı, iki bin.*

"Yarım, buçuk, yarı, çeyrek" gibi sözcükler de sayı gösterir.

**2. Sıra Sayıları**

Sıra sayıları, asıl sayı adlarına *-(i)nci* ekinin getirilmesiyle sıra gösterirler: *birinci, beşinci, onuncu, yüzüncü, ellinci* gibi.

Ünlüyle biten asıl sayılara *-(i)nci* eki gelince sözcüğün ünlüsü düşer: *ik(i)-i-nci, alt(ı)-ı-ncı, yed(i)-i-nci, yirminci, ellinci* gibi.

-(i)nci eki ünlü uyumlarına göre şu biçimlere girer: *-(ı)ncı, -(u)ncu, -(ü)ncü; birinci, onuncu, yüzüncü* gibi.

Kimi sözcüklere gelen *-(i)nci* eki de sıra gösterir: *sonuncu, kaçıncı* gibi.

Bir de "ilk ve son" sözcükleri vardır ki sıra bildirirler: *ilk* çalışma, *ilk*bahar, *son*bahar, sıraların *ilki* gibi.

**3. Üleştirme Sayıları**

Üleştirme, paylaştırma anlamları veren sayı adlarıdır. Sayı adına gelen *-ar/-er* ekiyle sağlanır: *altışar, onar, doksanar, otuzar, kırkar, birer, üçer, beşer, yüzer, biner, yetmişer, yedişer* gibi[41] (Ünlü ile biten sayılarda araya 'ş' koruma ünsüzü girer).

**4. Kesir Sayıları**

Asıl sayı biriminin bir bölümünü gösteren sayılardır: *üçte bir, onda iki, yüzde üç, binde bir* gibi.

Kesirli sayının birinci sözcüğü kalma durumunda *(-de, -da, -te, -ta)* ve asıl sayıdır; ikinci sözcük ise o birimin bir bölümünü gösterir:

dörtte üç $\frac{3}{4}$; onda dört $\frac{4}{10}$; 0,4; altıda üç $\frac{3}{6}$; yüzde beş % 5 gibi.

41 Sayı adlarından başka sözcükler de *-ar/-er* ekiyle üleştirme kavramı veren sözcük kurar: *kaçar, yarımşar, azar, teker, çifter* gibi.

### Adlarda Azlık-Çokluk

Adlar, türlü biçimlerde, aynı türden varlıkların tekil ya da çoğullarını belirtirler. Tek olan varlığı belirten adlara *tekil*, aynı türden olanların bir bölümünü ya da tümünü gösterenlerine de *çoğul* ad denilmektedir. Her türden ad tekil ya da çoğul olabilir.[42]

### Tekil Ad

Aynı türden varlıkların tek olan adıdır: *ev, genç, çocuk, ağaç, güneş* vb. Özel adlar genellikle tekil olarak kullanılır: *Ankara, Fırat, Londra, Ali, Mete...* gibi.

### Çoğul Ad

Türkçede adın birden çok varlığı gösterdiğini belirtmek için *-lar (-ler)* eki kullanılır. Çoğul ekini almış sözcükler türlü anlamlara gelen adlar kurarlar:

1. Tür adlarında ya da özel adlarda çoğulluk: *evler, çocuklar, Türkler, Müslümanlar* gibi.

2. Belli bir aileyi, çevreyi anlatır: *Aliler, Ahmetler, ablamlar, halamlar* gibi.

3. Kişi adlarına gelerek o kişiler gibi onların değerinde kimselerin çokluğunu belirtmek üzere kullanılır: *Mimar Sinanlar, Fatihler, Namık Kemaller* gibi.

4. Birçok özellikleri ortak olan türler topluluğu, bölümü, o türün adına *-lar* eki getirilerek belirtilir: *sürüngenler* (yılan, ker-

---

42 *Deny*, "Ada gelen sonuçluk eklerden biri de cemi ekidir" der; bunun da "-lar/-ler eki olduğunu" ve çoğul anlamlarından başka anlamlara da geldiğine değinir (§ 211);

*Kononov*, "sayının biçimbilim, sözlükbilim ve sözdizimi yönlerinden ele alınması gerektiğini" belirtir (§ 86); "yapıbilimin de sayıyı -lar/-ler ekiyle sağladığını ve türlü anlatım yolları kazandırdığını" belirtir (§ 87);

*Emre*, "Varlıkları gösteren isim ve isimsilerin tekil ve çoğul biçimleri vardır ve bunun kavram deyresine sayı denilir. Sayı, ismi belirten araçlardandır" diye bir açıklama yapmıştır (§ 182 k); *Menges*, "Ural, Hint-Avrupa ve Semitik dillerin tersine, Türkçede öteki Altay ve Dravida dillerinde olduğu gibi, yalnızca çoğul ve tekil iki sayı türü olduğunu belirtir (s. 111); *Üçok*, çeşitli dil tiplerini göz önünde bulundurarak "isimlerden sayı dört şekilde meydana çıkar. Bir isim ya tekil ya çoğul ya da ikil (dual) yahut da üçül (trial) olur" der (s. 96); *Swift;* -lar, § 247-248.

Kimi çalışmalar da şunlardır:

*Ediskun*, s. 110; *Ergin*, § 172, 349; *Gencan*, § 127, s. 128; *Banguoğlu* § 283.

tenkele, kaplumbağa gibi yerde sürünerek yürüyen hayvanlar sınıfı, Türkçe Sözlük), *kemirgenler* (tavşan, kobay, kirpi, sıçan ve kunduz gibi köpekdişleri olmayan ve kesicidişleri iyice gelişmiş memeliler takımı, Türkçe Sözlük), *baklagiller* (bakla, fasulye, akasya, keçiboynuzu gibi, badıçlı pek çok sebze ve ağaçları içine alan, ikiçenekli ayrı taçyapraklılardan büyük bir bitki familyası, Türkçe Sözlük) gibi.

5. Çoğul anlamı taşıyan tekil adların anlamını güçlendirerek onlara "birliktelik, toptan olma" anlamı kazandırır: *gökler, güneşler, yerler, topraklar, insanlar* gibi.

6. Tıpkı somut adlar gibi soyut adlar da çoğullanır: *sıkıntılar, üzüntüler* gibi.

7. Kurum ve kişilerin topluluğunu bildirir: *Yüksek Okullar Gen. Müd., Memurlar Kooperatifi, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Odalar Birliği* gibi.

8. *-lar/-ler* çoğul ekini almadıkları halde çoğul anlamı veren tekil sözcükler de vardır ve bir bütünü gösterirler: *"Şeker* enerji veren bir besindir", "Türkiye en çok *buğday* üreten ülkelerden biridir" gibi.

Çoğul eki almış adlarda ad durumu ekleri, çoğul ekinden sonra gelir: *evler-i, ev-ler-e, ev-ler-de, ev-ler-den, ev-ler-in* gibi.

**Topluluk Adı**

Bir de biçim bakımından tekil göründüğü halde çokluk ya da topluluk kavramı veren adlar vardır. Bunlara *topluluk adları* diyoruz: *ordu, sürü, takım, bölük, alay, kurultay, kafile* gibi.

## VI. AD TAMLAMASI VE TÜRLERİ

Adın bir başka adla kurduğu öbeğe *tamlama* diyoruz. *Ad tamlaması*, aşağı yukarı bütün dilbilgisi yapıtlarında aynıdır. Yalnız değişik adlandırmalarla anlatılmıştır.[43] Adın bir başka adla tamlama kurması ya ek getirilerek ya da eksiz olarak gerçekleşir. Tamlamada birinci sözcük *tamlayan*, ikinci sözcük de *tamlanandır*.

"İçimde anlatılmaz bir sıkıntı vardı; *ders saati* bana sene gibi uzun geliyordu."

(Güntekin, Damga, 19)

*"ders"* tamlayan, *"saati"* tamlanandır. "masanın gözü" tamlamasında "masanın" tamlayan, "gözü" tamlanandır.

---

43 *Kononov*, tamlamayla ilgili şu bilgileri vermektedir: "Tamlama: ilki tamlayan, ikincisi tamlanan olan iki ad bir belirtme öbeği oluşturur. Öbeğin bölümleri arasında sözdizimi yönünden, yanaşma, uyuşum ilgilerine dayanır.

I. tür tamlama: yanaşma yöntemiyle yapılmış, kullanılışı önemli bir koşulla sınırlandırılmıştır. Tamlayan, öbeğin ikinci üyesi olan nesnenin neden, hangi maddeden yapıldığını gösterir: *altın zincir, yün ceket, taş bina* (§ 806).

II. tür tamlama: tamlayanı yalın durumda ad, tamlananı 3. kişi iyelik eki alan ad: 1— Tür gösterir: kahve fincanı, tavuk yumurtası, iş günü, 2— Türlü cinsten ilgiler: istiklal harbi, vatan aşkı... 3— Genelleme: *Adalar denizi*... 4 — Ekleme: *Ankara şehri*... 5— Yazarlık (tamlayan = tamlananda anılan yazarın özel adı): *Şemsettin Sami Lügati.*

III. tür tamlama: tamlanan-tamlayan durumunda, tamlanan 3 —kişi iyelik eki almıştır. Şu anlamlara gelir: 1— İyelik ilgisi: *öğretmenin odası*, 2— Kişinin hareket ve durumla ilgisi: *çocuğun ağlaması*..... 3— Nesnenin hareket ve durumla ilgisi: *mektubun yazılması*, *4*— Bir bölümünün bütünle ilgisi, nesne ve kişi topluluğu: *öğrencilerin çoğu*... 5— Nitelik ve özelliklerinin onları taşıyanlarla ilgisi: *karın beyazlığı, yüzün güzelliği*, 6— Yer ve zaman ilgisi: *yolun genişliği, kışın sonu*, 7— Görev dolayısıyla ilgi: *okulun müdürü*..." § 809;

*Deny, "Belirtici öbekler"* bölümünde "izafet ilgisi"ni anlatır ve bunu oluşturan adlara *"1. tümleyici, 2. tümlenik"* der, § 1066;

*Gencan*, ad tamlaması için, *"Ad Tümlemesi, Ad Takımı"* terimlerini kullanarak şu bölümlemeyi yapar: "I. Birinci türlü ad takımı, 2. İkinci türlü ad takımı, 3. Üçüncü türlü ad takımı (takısız tümleme): *mermer saray, ipek entari"* (§ 138);

*Hatiboğlu, Türkçenin Sözdizimi* yapıtında "Tamlamalar" bölümünde ad tamlamalarını "1— Belirtili tamlama, 2— Belirtisiz tamlama, 3— Takısız tamlama" biçiminde açıklamıştır, s. 11.

*Menges*, 'Nomina' adlı bölüm, s. 110;

Bu konuda kimi çalışmalar da şunlardır: *Emre, "İlgi Takımı"* (§ 38, 186); *Ediskun, "İsim Takımları"* (§ 91); *Ergin, "İsim Tamlaması"* (§ 662); *Banguoğlu, "Ad takımı"* (§ 290, 418).

"deri eldiven" takısız tamlamasında "deri" tamlayan, "eldiven" tamlanandır.

Tamlamada temel öğe olan tamlanan, belirtilen, anlamı tamamlanan, nitelenen, amaç alınan addır ve belirtili ya da belirtisiz tamlamada iyelik ekini alır. Tamlayan da tamlananın anlamını bütünleyen yardımcı sözcüktür. Türkçemizde tamlayan genellikle, tamlanandan önce kullanılır. Şiir dilinde, dizelerde, türlü nedenlerle yerleri değişik olabilir. Zincirleme ad tamlamasında tamlayan birkaç sözcükten kurulur; kimi kez de eksik olarak kullanılır.

Ad tamlamaları ilgeçlerle kullanıldıklarında ilgeçli tamlama kurar ve tümcede tümleç görevinde kullanılır.

Adın bir başka adla kurduğu birlik dört türlüdür:

1— Belirtili tamlama
2— Belirtisiz tamlama
3— Takısız tamlama
4— Zincirleme tamlama

**1. Belirtili Tamlama**

Belirtili tamlamada, tamlayan da tamlanan da ek alır. Belirtili ad tamlamasında sınırlı, kesin ve belirli bir kavram bağlantısı vardır. Bu tür tamlamada tamlayan *-in*, tamlanan 3. kişi iyelik eki *-i* ekini almaktadır. Bu ekler adların ünlü ya da ünsüzle bitişlerine göre birtakım biçimlere girmektedir. Tamlayanı ünlüyle bitiyorsa *-(n)in* ve ünlü uyumuna göre *-(n)ın, -(n)un, -(n)ün* ekini, ünsüzle bitiyorsa, *-in* ve *-ın, -un, -ün* ekini alır. Tamlanan durumundaki ad ünlüyle bitiyorsa *-si* ve ünlü uyumuna göre *-sı, -su, -sü*, ünsüzle bitiyorsa *-i, -ı, -u, -ü* eklerini alır.

Tamamlayanı ünlüyle biten sözcüklerden yalnız *su* ve *ne* sözcükleri, yukarıdaki kurala uymamaktadır. *"su-n-un tadı"* olması gerekirken *"suy-un tadı"*, *"ne-n-in nesi"* yerine *"ne-y-in nesi"* biçimlerinde kullanılmaktadır.

*"Kocabaşlar'ın zeytinliğinin* alt başında gene *Kocabaşlar'ın* sekiz dönümlük *sebze bahçesi* vardır."

(Cumalı, Susuz, 7)

*"İstanbul'un baharı* yoktur."

(O. Kemal, Ekmek, 12)

"*Çimenin yeşiline* baktıkça dinleniyordu."

(Nesin, İnsanlar, 48)

"Bu zamanlarda, *enişte*mizin *yüzü*, dişleri, kumral sakalı, parlak gözleri...."

(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 84)

"O zaman anladım ki *hayallerimizin İstanbul*'u hakikisinden daha çok güzeldi."

(SF, Az, 40)

Tamlayanı kişi adılı olan belirtili tamlamalar da vardır: *benim kitabım, senin konun, onun düşüncesi, kendisinin odası* gibi (bkz. Adıl Tamlaması, s. 116).

**2. Belirtisiz Tamlama**

Bu tamlamada, yalnız tamlanan ek alır. Tamlayan ek almaz, yalın durumdadır. Tamlananı da 3. kişi iyelik ekini alır. Tamlanana gelen bu iyelik eki ünlü ya da ünsüzle biten sözcüklere göre değişik biçimlere girmektedir. Tamlanan ünlü ile biten bir sözcükse *-si* ve ünlü uyumlarına göre *-sı, -su, -sü,* ünsüzle biten bir sözcükse *-i, -ı, -u, -ü* eklerini alır.

"Beşik başlarına asılan nazarlık, sokak kapılarına takılan at nalı gibi, o da mektebin kapısında bir *uğur alameti* idi."

(Atay, Eski, 15)

"*Borç korkusu, açlık korkusu* kısaca *yaşama korkusu* içinde geçmişti günleri."

(Akçam, Köyden, 33)

"*Cuma akşamı, tahta bacağını* çeke çeke Bakkal Fahri efendinin dükkânına varmış."

(Akçam, Köyden, 77)

"Toprağından sökülmüş bir *çam ağacı* misaliyim."

(Akçam, Köyden, 41)

"Onu *yıllar öncesi, köylü giysileri* içinde tanımıştım."

(Akçam, Köyden, 41)

"Bana uzattığı ellerini *sağ avucumun* içinde sıktım."

(Cumalı, Kadın, 9)

"O dalgınlık içinde, havada asılmış öten *tarla kuşunu* dinliyordum."

(MŞE, Temiz, 142)

"Onu öyle görünce, bir anlatılmaz *utanma duygusuna* kapıldım."

(Nesin, İnsanlar, 102)

Belirtisiz tamlama türlü anlamlarda ve görevlerde kullanılmaktadır:

1— Belirtisiz tamlamaların çoğu tür gösterir: *Türk bayrağı, okul çantası, kadın eldiveni, süs eşyası, yolcu treni, sırık domatesi, yemek masası, su bardağı* gibi.

*"Temmuz sıcakları* Çukurova'da beter olur..."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 552)

2— Yiyecek ve içeceklerin neden yapıldığını gösterir: *vişne şurubu, ayva reçeli, yaprak dolması, domates çorbası, üzüm suyu* gibi.

3— Tamlayan kişi ve yer adları olursa çıkış yerlerini, yetiştikleri yerleri gösterir: *Ankara balı, Ankara armudu, Amasya elması, Fisagor teoremi.*

4— Yer adı olarak kullanılır; bunların çoğu bileşik sözcük biçimindedir: *Adapazarı, Kuşadası, Muş ovası, Toros dağları, Van gölü* gibi.

*"Anavarza ovasının* güneyinden *Ceyhan ırmağı* geçer."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 7)

5— Zaman gösteren sayı adları, belirtisiz tamlama biçiminde kullanılır: *1975 yılı, 1923 tarihi, 1920 baharı, 93 harbi* gibi.

6— Tamlayan, "benzetme, gibi olma" anlamı kazanır: *canavar düdüğü, külkedisi, mısır püskülü, kestanerengi* gibi.

7— Belirtisiz tamlama renk bildirir: *ördekbaşı, ayvaçürüğü, yumurtasarısı, limonküfü* gibi.

8— Gazete, dergi, kurum, gün, ay bildiren adlar kurar: *Türk Dil Kurumu, Çocuk Esirgeme Kurumu, İş Bankası, cuma günü, ocak ayı* gibi.

9— Meslek adı olarak kullanılır: *Ankara Valisi, İstanbul Savcısı, edebiyat öğretmeni, ev hanımı, işadamı* gibi.

10— Ulus adları belirtisiz tamlama kurar ve o ulusla olan ilgiyi bildirir: *Türk mutfağı, Alman birası, Hollanda lalesi, Türk konukseverliği* gibi.

Eylemliklerle de belirtisiz tamlama kurulabilir (bkz. İş ve Eylem Gösteren Ad, s. 26): *düşünme payı, dinlenme ihtiyacı, yürümek alışkanlığı, girme çıkma yasağı, elde etmek hırsı* gibi.

"Nihat'ın *konuşma hevesi* kırıldı."

(Cumalı, Topraklar, 36)

"Bereketli topraklar üstünde mutlu bir *yaşama düzeni* kurdular."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 201)

Eylemsilerle de aynı biçimde belirtisiz tamlama kurulur: *varış noktası, yazış tekniği, yapış biçimi, söyleyiş tarzı* gibi.

Belirtisiz tamlama, zincirleme tamlamalarda kullanılır. Bu durumda belirtisiz tamlama, tamlayanın yerini alır: *güzel konuşma sanatı, yeni yıl satışı, kar beyazı eller, gelincik kırmızısı kazak, demir bilekli adam* gibi.

Belirtisiz tamlama bazı sözcüklerle kalıplaşarak bir deyim ya da terim gibi kullanılmaktadır: *akşamüstü, öğleüstü, ayaküstü, el kızı, medeniyet güneşi, bilim dünyası, namus borcu, insanlık hali* gibi.

### 3. Takısız Tamlama

Anlam yönünden birbirini bütünleyen adların kurduğu, tamlayan ve tamlananın ek almaksızın oluşturduğu tamlamadır. *Takısız tamlama* terimi, daha önceki tamlama türlerinin tersine, biçim açısından bir bölümlemeyi temel alır (Bu kitapta *takı* terimi genel olarak kullanılmamıştır. Ancak, yerleşmiş bir terim olduğu göz önünde tutularak burada *takısız tamlama* terimini yeğledik).

Bu konuda çeşitli görüşler vardır. Kimi dilbilgisi yapıtlarında bu tamlamaya sıfat tamlaması da denmiştir. Genellikle ad tamlaması oldukları görüşü üstündür.[44]

---

44 *Deny ;* "Madde Alem (isim)leri" başlığı altında "taş, altın, demir, ahşap, ağaç, ipek, keçe vb. madde isimleri şu gibi kullanımlarda belirtme ödevini görebilirler: taş köprü, altın köstek, demir baş..." diyerek bu tamlamaları ad tamlaması olarak belirtmiştir (§ 1085).

*Kononov*, sıfatla ad arasındaki ilişkilerden söz ederken madde anlamında olan kimi adların, adın yanında belirten olarak kullanıldığına değinir: *taş duvar, cam boru, başdoktor, anayol ortadoğu* (tamlamalarını karşılaştırınız § 210). "Bu örneklerdeki taş, cam, baş sözcükleri Rusçada sıfat diye, bunların ad olduğundan şüphe etmemeli" demektedir (§ 72).

*Emre*, "İlgi takımının belirtme gücü" bölümünde şöyle demektedir: "Madenlerden yapılan, kıymetli taşlarla süslenen şeyler için morfemsiz ilgi takımı yapılır: *demir kapı, çelik makas, gümüş kaşık, elmas yüzük* vb." (§ 186 ve § 189).

*Ergin*, "demir kapı, altın saat" gibi örnekleri "sıfat tamlaması" içinde vermiştir (§ 661).

*Banguoğlu*, "*Sıfattakımı*" bölümünde "Başka bazı adlar da bir nesnenin yapılmış olduğu maddeyi göstermek üzere sıfat olarak kullanılıp sıfattakımı kurarlar: *demir kapı, altın kalem, gümüş şekerlik, taş köprü, hasır iskemle, tahta masa, ipek çorap, yün ceket, Toprakkale*" (§ 299) demiştir.

Takısız tamlamalar türlü görev ve anlamların anlatımına yarar:

1— Tamlayan, tamlanan olan adın neden yapıldığını gösterir: *yün çorap, pamuk yorgan, altın bilezik, tahta masa, çelik dolap* gibi.

"Karaçalı bal renginden karaya dönüşürken dikenleri de sertleşir, *demir çivi* gibi olur."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 16)

2— Takısız tamlamada, tamlayan, tamlananın neye benzediğini mecazlı olarak gösterir: *kiraz dudak, yufka yürek, dev adam, gül hatır, elma yanak* gibi.

3— Yer adı kurar ve çoğunlukla bileşik sözcük biçimindedir: *Çankaya, Pamukkale, Beşiktaş, Fenerbahçe* gibi.

4— Takısız tamlama akrabalık ve san adları kurar *erkek kardeş, kız kardeş, üvey baba, Bay Ali, Bayan Ayşe, Savcı Ahmet, Doktor Emre* gibi.

5— Takısız tamlama biçiminde kurulmuş deyimler vardır: *kepçekulak, armut kafa, karga burun* gibi.

6— Yer, yön bildiren tamlamalar da vardır: *ön oda, alt yol, sağ el, arka kapı, üst kat, ön balkon, aşağı kat* gibi.*

7— Sıra sayıların sıralanışı takısız tamlama biçiminde olmaktadır: *on beş, iki bin beş yüz lira, elli yedi kuruş, üç litre* gibi. 6. ve 7. maddelerdeki tamlamalar sıfat tamlamasıdır (bkz. Sıfat Tamlamaları, s. 73).

Takısız tamlama, zincirleme tamlamada tamlayan olarak kullanılır ve çoğu kez üç sözcükle kurulur. Sayılardan kurulan takısız tamlamalar zincirleme tamlamayı oluşturur: *beş kilo şeker, üç öğün yemek* gibi.

### 4. Zincirleme Tamlama

Tamlayanı ad tamlaması olan tamlama, zincirleme tamlamadır. Tamlayanlar ya da tamlananlar birden çok sözcükten kurulabilir:

"*Kuş seslerinin korosu* eşliğinde aşağı çayırlığa inildi."

(A. Sayar, Şenliği, 82)

---

* Bu tamlamalarda, tamlayan olan ad, bir başka adı nitelediği için sıfat görevindedir.

"Anam diyor ki, *Sarı hocanın muskası* olmasaymış, ben ölürmüşüm."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 21)

*"Taş duvar kalıntısı bu umutlarını ve inceden inceye kurduğu gizli planlarını* derinliklerdeki tohuma sezdirmekten kaçındı."

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 62)

Zincirleme tamlamada, takısız tamlama tamlayan olarak kullanılabilir (bkz. Takısız Tamlama, s. 56).

**Ad Tamlamalarında Araya Sözcük Girişi**

Belirtili tamlamada, tamlayanla tamlanan arasına sözcük girebilir: *Öğrencinin* büyüklere saygı gibi *görevleri* vardır; *Bahçenin* onarılması gereken *kapısı* gibi.

Zincirleme ad tamlamalarında tamlayanla tamlananlar arasında da kimi sözcükler kullanılabilir.

Belirtisiz ve takısız tamlamalarda araya başka sözcük girmez. Ancak tamlayan ya da tamlanan önünde sıfat kullanılabilir. Bu tür tamlamaya da *karma tamlama* adını veriyoruz.

**İkilemeli Ad (Yinelemeli Ad)**

Türkçenin yapı özelliklerinden biri de ikileme ve yinelemelerdir.

Türkçede, kimi sözcükler yan yana getirilerek, yinelenerek türlü anlamlara gelen öbekler oluşturulur. Bu tür kuruluşlar türlü yollarla sağlanır. Böylece anlatım gücü çoğaltılmış, anlam pekiştirilmiş olur.[45]

Bu kuruluştaki ikileme ve yinelemeler, adların yan yana getirilmesiyle de sağlanır: *bağ bahçe, dağ bayır, yağmur çamur, alışveriş, yılan çıyan, kalem kâğıt, çoluk çocuk, kap kacak, kargacık burgacık* gibi (Sıfat ve belirteçlerin ikileme ve yinemeleleri için Sıfat, Belirteç konularının ilgili bölümlerine bakınız).

---

45 *Swift*, biçim konusunun türetme ile ilgili bölümünde bu konuya değinerek türlü kuruluş özelliklerini belirtmiş ve örneklerini sıralamıştır (§ 215-221); *Hatiboğlu*, İkileme, Ankara, 1971, s. 28.

## VII. KÜÇÜLTMELİ AD

Türkiye Türkçesinde küçültme, adlara genellikle *-cik (-cık, -cuk, -cük; -çik, -çık, -çuk, -çük)* eki getirilerek yapılır.[46] Bunlardan kimi küçültme anlamı *(kitapçık)*, kimi sevgi *(yavrucuk)*, kimi şefkat *(ninecik)*, kimi de acıma *(kedicik)* anlatır.

Küçültmeli sözcüklere (sıfatlara) yeniden bir *-cik* eki getirilerek anlam pekiştirilebilir: *ufacıcık, küçücücük, kısacıcık* gibi.[47]

"Burada, sokağın bir başından öbür başına dek sıra sıra dizilmiş, boyalı, yaldızlı tahtadan *heykelcikler*, onun hakkında bize tam bir fikir verecek kadar manalı ve ifadelidir."

(YKK, Zoraki, 212)

"Baskın, vurgun, yağma, hepsi kısa bir zamanda bitmeli, herkes payını alıp *çadırcığına* çekilmelidir."

(Atay, Zeytindağı, 100)

"Ve itinalı çiçekler arasında daha tevazulu, daha küçük mor menekşeleri, bir *damlacık* beyaz vücutlarıyla yaseminler nazlı, hafif..."

(A.Ş. Hisar, Boğaziçi, 21)

"Bazı yerlerde kılıçla kesilmişcesine suya inen dik yarlar, çöküntülerden dolayı diş diş olur, ırmağın kıyılarında, kumlu *koycuklar* yapar."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 7)

"*Kimseciklerin* göremiyecekleri, uçucu, kaçıcı, görünüp görünüp kaybolucu bir yeşil parıltı gördüler."

(SF, Az, 21)

"Dört yanımız dalgasız, dümdüz bir ova, bir ufacık *tepecik* bile yok."

(MŞE, Ev Ona, 152)

---

46 *Deny*, "Küçümsenikler" § 509; *Kononov*, "Küçültme" § 165-168; *Emre*, § 64; *Ergin*, § 211-214; *Ediskun*, § 76; *Gencan* § 134; *Banguoğlu*, § 296; *Hatiboğlu, Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, "Küçülmeli Ad", Türkçenin Ekleri, -cak ve -cık şekilleri ve söz yapımı: TDAY-Belleten, 1968, s. 81-88.

47 -cık eki alan kimi sözcüklerde bulunan önceki "-k" sesi genellikle düşer: kulacık (kulak-cık), ayacık (ayak-cık) gibi.

"Zavallı Saffet Hanımın *yufkacık* yüreğini de yerinden oynatır."

(A.Ş. Hisar, Fahim, 143)

"Çayır kenarından gidip eski taş köprüden geçtik. Yol bizi bir ufacık *kahveciğe* götürdü."

(MŞE, Temiz, 141)

Küçültmeli adlar, sözcüğe *-cak/-cek* eki getirilerek de kurulur ve küçültme, sevgi, şefkat, acıma, azlık anlamları verir: *yavrucak, kuzucak* gibi.

Küçültme eki *-cik,* iyelik ekiyle birlikte kullanılanarak sevgi, saygı anlamlarını kazanır: *anneciğim, babacığım, yavrucuğum* gibi.

Uzatmalı biçimi *-ceğiz/-cağız* ekidir: *çocukcağız, evceğiz* gibi. Kimi zaman sevgi ve acıma anlamı bir arada, aynı sözcükte bu ekle sağlanır: *adamcağız, kadıncağız* gibi.

Kötüleme, aşağılama anlamı da verir.

"Köprü'de gazete satar, kamburumsu, gençten, sakin bir *adamcağız* vardır."

(SF, Mahalle, 86)

"Küçücük bir memuriyeti vardır. Beyoğlu'nda Kâtip Çelebi sokağında bir *odacağızı,* yirmi sekiz kitabı, gazeteleri..."

(SF, Mahalle, 89)

## VIII. ADLARIN TÜMCEDEKİ GÖREVLERİ

Bu konu, doğrudan doğruya sözdizimini ilgilendirmekle birlikte, biz burada adların dilbilgisi açısından görünümlerini belirtmek üzere konuya kısaca değiniyoruz.

Adların tümcede kullanılış yerlerine göre türlü görevleri vardır:

1— Özne
2— Tümleç, nesne
3— Yüklem

**Addan Özne**

Bütün adlar tümcede çoğunlukla özne olarak kullanılır. Genellikle özel adlar özne görevindedir:

"*Hüseyin Efendi,* hiç sesini çıkarmadı; defterlerin yığılı olduğu dolaba yaklaştı..."

(MŞE, Temiz, 46)

"*Baki Efendi* her akşam karısına ait ufak tefeklerle dolu paketi elinde, tozlu, sıcak ayakkabılarını sürterek geçtiği yolların şimdi yabancısı idi."

(Karay, Memleket, 98)

"*Defterdar,* ceza reisinin kısaca boyunu, omuzları arasına batmış kafasını, ufak kara gözlerini, gülünce görünen ak dişlerini gözünün önüne getirip gülümsedi."

(MŞE, Temiz, 48)

"*Yollar* dar ve bozuk, hepsi kovalayan güneşten kaçmak için boyuna sapıyor, sıkışıyor ve dönüyorlar."

(Atay, Zeytindağı, 59)

Tür adından özne:

"*Parmağı* sert bir işaretle, sararmış parmaklıkları gösterdi."

(Atay, Zeytindağı, 60)

Ad tamlamaları özne olur:

"Burada başka bir çöl, *sarı, yumuşak, denizi kurumuş bir kumsalı andıran çöl* başlıyor."

(Atay, Zeytindağı, 139)

"*Sinema binası,* çok para sarfolunduktan sonra hiçbir şeye benzetilememiş yapılardan biri."

(MŞE, Ev Ona, 105)

"*Gecekondu evinin pençereleri* de köy evinin penceleri gibi küçük mü küçük."

(Kansu, Mektuplar, 61)

**Addan Tümleç ve Nesne**

Adlar tümcede tümleç ve nesne olarak da kullanılır. Yalın ya da belirtme durumundaki adlar, yüklemin anlamını tamamlayarak nesne olurlar.

Ad durumlarına giren sözcükler tümcede tümleç görevinde kullanılır. Dolaylı tümleç olarak kullanılan tümleçler, yönelme, kalma, çıkma durumlarına girmiş olan adlardır (bkz. Ad Durumları).

"Güz güneşi bütün parlaklığıyla *dünyayı* doldurmuştu."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 21)

"Birden mektepte kankardeşi olduğum *çocuğu* hatırladım."

(SF, Az, 16)

"İhtiyar, karısı önünde, zayıf atını sürerek tenha dağ yollarından uzaklaştığı vakit, İzmir'den beri geçtiğimiz *harabeleri* düşündüm."

(Atay, Eski, 226)

"İşte ne yapmış yapmış, ruhunu *ağaca* verip kendini o çok sevdiği *yeryüzüne* atmanın *yolunu* bulmuştu."

(Taner, Tuş, 60)

"Her şeyi bu *kırık dökük demiryolundan* bekliyorduk."

(Atay, Zeytindağı, 125)

"Surların akşamla uzayan gölgeleri içinde uzaklaşırlarken, *arkalarından* baktım."

(Güntekin, Damga, 58)

"*Dünyada,* bir tek temiz adam kalmadığına inanmaya başlıyordum."

(Güntekin, Damga, 84)

**Addan Yüklem**

Adlar ekeylem alarak tümcede yüklem olurlar. Özel addan yüklem kurulabilir:

"Ovanın düzenini, komşuluğu bozan hep *Hasan'dı.*"
(Cumalı, Susuz, 16)

"Bu yanlış bir toplumsal *gözlemdir.*"
(Kansu, Mektuplar, 63)

"Bizler köylerimizle birlikte yeni kentler de kurmak *zorundayız.*"
(Kansu, Mektuplar, 64)

"Yaratılıştan sevimli, ayrıca kendini sevdirmeyi bilen bir *adam.*"
(Karay, Hayatımız, 23)

Tamlamalar yüklem olur:

"Bugünler, köşk içinde büyük birer ehemmiyeti olan *meşhur reçel kaynatma günleriydi.*"
(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 148)

"Burası hiç oturulmamış hissini veren gayet az, lakin tamamıyla stil eşya ile döşeli bir *bekleme odasıydı.*"
(Karay, Hayatımız, 10)

"Yenecek ve yakacak ne lazımsa eylül içinde hazırlamak, soğuk aylara kaygısız bir zihin, rahat bir yürekle girmek *memleketin adetiydi.*"
(Karay, Memleket, 86)

"Fakat yaşlılar nazarında her ihtiyar eski gençliğinin viranesi ve her kadın eski *güzelliğinin harabesidir.*"
(A.Ş. Hisar, Fahim, 234)

## IX. ADLARIN ÖTEKİ SÖZCÜK TÜRLERİNE KAYMASI

Ad ya da ad soylu sözcükler görev yönünden birbirlerinin yerine geçebilirler. Daha önce de "Ad Soyundan Sözcükler" bölümünde bu konuya yer verilmişti.

### Adın Sıfat Oluşu

Sözcükler kendileriyle birlikte bulunan adların niteliklerini, sayılarını, ölçülerini belirttikleri zaman sıfat olurlar: *güzel* kız, *sarı* çiçek, *bir* adam, *yarım* elma gibi.

Bu yönüyle sözcüklerde ad sıfat ayrımı kesin değildir. Bu konuya sıfat bölümünde değinilecektir.

Yinelemeli olarak kullanılan adlar da sıfat olarak kullanılır: *demet demet* çiçek, *öbek öbek* bulut, *sıra sıra* evler, *tabak tabak* yemekler gibi.

"Her defasında, *ikişer üçer* ay kaldım."

(YKK, Zoraki, 141)

"Genzimi yakan yanmış zeytinyağı kokusundan uzak, sulh ve hürriyet içinde bir sütlü dünyada *kırk iki* sene sonra yeniden doğmuşçasına yaşayacağım."

(SF, Mahalle, 79)

"...güneşten kurtuldukları zaman yosun gibi *koyu yeşil, yarı ıslak* yoncalar ve su sesi büsbütün keyfine gitti."

(Karay, Memleket, 35)

"*Üçüncü* şahıs hakkında hiçbir fikrim yoktu."

(SF, Mahalle, 216)

"*Beyaz* zambaklar, *renk renk* sümbüller, biraz frenk halli ve isimli kamelyalar, krizantemler, gösteriş meraklısı orkideler de vardır."

(A.Ş. Hisar, Boğaziçi, 21)

### Adın Belirteç Oluşu

Ad, eylemi etkilediği zaman belirteç olur (bkz. s. 94 ve ötesi).

İkileme biçimindeki adlar belirteç olur: *Günden güne* gelişti; *Aydan aya* öder gibi.

"Zülfü *akşamleyin* köye, çok yorgun dönmüştü."
(Nesin, İnsanlar, 142)

"*Sabahleyin,* hatta demin, yalnız neşeliydiler."
(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 102)

"Kalabalık bir caddenin oldukça sevimsiz bir kahvesine *akşamları* çıkıyor, camın önündeki masaların..."
(SF, Mahalle, 61)

"Falcılar gelecekte olacakları, *bir bir* bilir ve söylerler."
(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 49)

Adlar, öteki sözcük türlerinin yerini aldığı gibi, onlar da görev ve anlam yönünden adın yerini tutabilirler.

**Sıfattan Ad**

Sıfatlar da görev ve anlam yönünden ad gibi kullanılabilirler: *Güzeller* geçidi; *Hastanın* odası temiz tutulmalıdır; *Küçükler* pastayı yemiş gibi.

İyelik eki ve çoğul eki alan sıfat, ad olur: *yenisi, güzeli, çirkini, büyüğü, küçüğü, büyükler, küçükler, güzeller* ...gibi.

Ad durumlarına giren sıfat da ad görevinde kullanılır: *yakında; uzağa; güzele* bakmak; *büyüğe* saygı; *iyiden* anlamak gibi.

"*Yavaştan* birer birer selamsız sabahsız sıvışmaya başladılar."
(A. Sayar, Şenliği, 191)

"Köyünün *ihtiyarı, hatırlısı, varlıklısı* olan, sıkıntısız başı olması gereken bu adamın yüreği yandı."
(MŞE, Ev Ona, 245)

"Gelecek kış *yenisine* sağlık diyerek pardösümü koluma aldım."
(Cumalı, Kadın, 18)

"Ben şimdi ne *küçüğüne,* ne *büyüğüne* hiçbirine ağzımı açıp da bir şey söyleyemiyorum."
(Nesin, İnsanlar, 80)

"Yalıların, tabiata aykırı büyümüş, devleri hatırlatan pek *büyükleri,* gözleri bir intizam hissiyle tatmin eden ortancaların ve oyuncaklarla çocukları hatırlatan *küçükleri* vardı."
(A.Ş. Hisar, Boğaziçi, 14)

"Hep *iyiye* çekerek anlattığı şeylerde sesini hakikatleri örtmek isteyen bir perdeden duyardım."

(A.Ş. Hisar, Fahim, 169)

Renk adları da kimi eklerle *(-mtırak, -msı, -sı, -ce)* sıfat görevinde kullanılır (bkz. Renk Sözcükleri, s. 36).

**Belirteçten Ad**

Belirteçler de iyelik ekini, çoğul ve ad durumu eklerini alınca adlaşırlar: *ilerisi, yukarısı, ötesi, yukarılar, karşısı; ileriye, yukarıda, ötesinden, yarına* gibi (bkz. s. 94).

Yer belirteçleri tamlamada tamlayan olarak da kullanılır, ad görevini yüklenirler.

"Adamcağızlar, gölgelerinden ürkerler, *dışarıdan* ziyade *içerideki* ulema arkadaşlarının bir tekmesine uğramak korkusuyla ağızlarını açamazlardı."

(Güntekin, Gece, 27)

"Demek *ilerisini* göremeyişim gibi şiirden de anlamazmışım."

(Sevda, İçedönük, 111)

"*Dışarda* morluklar içinde bir gece kurulmuştu."

(F. Baykurt, Tırpan, 95)

"Onu yıllar *öncesi* köylü giysileri içinde tanımıştım."

(Akçam, Köyden, 41)

"Ah, *oracıkta* düşüp ölüverseydi."

(Karay, Sürgün, 66)

"*Burada,* artık eşyanın alışageldiğimiz ilişikleri kırılmış, gerçeküstünün sınırlarına girilmiştir."

(V. Günyol, Dile, 71)

"Sonra ortada *öylesine* bir sessizlik oldu ki, sinek kanadının sesi duyuluyordu."

(Y. Kemal, Yer Demir, 271)

Adıl ve ilgeçler de iyelik eki, çoğul ve durum eklerini alarak ad görevinde kullanılırlar: *şurası, kendisi, gibisi, bunlar, bunlara, şunlara, onlar, onlardan* gibi.

"Kaygısı onlara hoşça vakit geçirtmek değil, onları olgunlaştırmaktır."

(V. Günyol, Dile, 61)

"Evimizde *birisi* hapşırmayagörsün, haminne, torun, ikimiz birden bağırırdık."

(Nesin, İnsanlar, 124)

"Köye iyilik yapsak gene sevinirdi *gibime* geliyor."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 295)

"Hiç kimseye söylenir mi ? O *kadarlığını* biz de biliriz."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 452)

Ünlem, bağlaç da ad görevinde kullanılır: *Eeesi* bu! *Aması* var mı ? gibi.

Eylemler de aynı biçimde adlaşırlar: *Hoş geldine* gittik; Bu işin *girdisi, çıktısı* çoktur... gibi.

"Şimdiye kadar köyün hiçbir şeysine, *girdisine, çıktısına* karışmamışlar, bir konuk gibi, bugün var yarın yok gibi Vayvay'ın dışında yaşamışlardı."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 477)

Neşe ATABAY

# SIFAT

Ad soyundan sözcüklerin bir bölüğünü, geleneksel dilbilgisinde *sıfat* adını alan sözcükler oluşturur. Genel olarak Türkçede ve Türkiye Türkçesinde sıfatlar sözvarlığı içinde önemli bir yer tutar. Türkçe kökenli sıfatların yanı sıra, dilimizde yabancı dillerden gelme pek çok sıfat da kullanılır.

Bu bölümde sıfat konusu I) görev ve anlam, II) biçim açılarından ele alınmıştır:

I. Görev ve anlam açısından sıfatlar:
   1. Niteleme sıfatları
   2. Belirtme sıfatları
      a) Gösterme sıfatları
      b) Soru sıfatları
      c) Belgisiz sıfatlar
      ç) Sayı adlarının sıfat olması

II. Biçim açısından sıfatlar:
   1. Yalın sıfatlar
   2. Türemiş sıfatlar
   3. Bileşik sıfatlar

Ayrıca konu, şu bölümlerle sürdürülmüştür: sıfatlarda karşılaştırma, sıfatlarda küçültme, ikilemelerin sıfat olarak kullanılması ve pekiştirme sıfatları.

Sıfatlar, adların niteliklerini, ne durumda olduklarını, çoğu kez sayılarını, ölçülerini gösteren, soran ya da belirten sözcüklerdir.[48]

---

48 Bu tanım daha dar ya da daha geniş bir biçimde, aşağı yukarı Türkiye Türkçesi dilbilgisi üzerine yapılmış tüm araştırmalarda aynıdır: *Gencan* (§ 150), *Ediskun* (§ 111), *Hatiboğlu* (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü), "varlıkları niteleyen ya da belirten sözcükler", *Banguoğlu* (§ 297), "bir varlığı vasıflayan, belirleyen sözcükler", *Göknel* (s. 50), "adları etkileyen sözcükler", gibi tanımlar vermişlerdir. *Ergin*'e göre (§ 362) sıfatlar, "niteleme ve belirtme adlarıdır".

*Kononov* sıfatı "bir nesneye özgü olan ya da ona yüklenen niteliği belirten söz bölüğü" olarak tanımlarken, "sıfatlar nesnelerin niteliklerini doğrudan doğruya ya da nesneleri diğer nesnelerle olan ilgileri bakımından belirten sözcüklerdir" demektedir (§ 72 ve § 223).

Genellikle bir tanım yaparken ya da bir şeyi anlatırken, tanımladığımız ya da anlattığımız nesnenin özelliklerini, niteliklerini hep sıfatlar yardımıyla ortaya koymaktayız.

Sözvarlığı üzerinde kısa süreli bir inceleme bile sıfatların dilimizde ne denli geniş yer kapladığını, kullanım biçimlerinin ne denli ilginç olduğunu belli eder.[49]

Yukarıda da değindiğimiz gibi sıfatlar adlarla yakın ilgileri olan sözcüklerdir ve tanımda belirttiğimiz görevleri yerine getirebilmeleri için bir adla birlikte söylenmeleri gereklidir; böylelikle adları tamamlarlar.

Örneğin "büyük, kırmızı, bir, kaç, çalışkan" sözcükleri, *"büyük* ev, *kırmızı* çiçek, *bir* ağaç, *çalışkan* çocuk, *kaç* kuruş" gibi kullanımlarda sıfat olarak kesin bir görev yüklenmişlerdir, adların türlü niteliklerini aydınlatmaktadırlar.

Kimi dilciler sıfatlarla adların kesin çizgilerle ayrılmamış olduklarını belirtmişlerdir.[50] Her dilde olduğu gibi dilimizde de

---

Sıfatların sözlük anlamları da dilbilgisi yapıtlarındaki gibidir, örneğin Türkçe Sözlük'te "bir adla anlatılan kavramı nitelik, nicelik, yer, sıra gibi durumlar bakımından belirtmeye ya da belirtilmesini istemeye yarayan sözcük" biçiminde tanımlandığını görüyoruz.

49 Kültürler arası duygusal anlam sistemleri çalışmasıyla ilgili olarak toplanan sıfatların incelenmesi konusunu ele alan *"Türkçe Sıfatlar Üzerine Bir Deneme"* adlı araştırmasında *D. Cüceloğlu,* denemeler sonucu elde ettiği sıfatları inceleyerek gruplara ayırmıştır. Bu araştırmada 100 ada karşılık olarak verilen sıfatların sayısının, Türkçedeki sözvarlığını kapsayacak kadar yaygınlık gösterdiği görülmüştür (Hacettepe Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, cilt 3, sayı 2 Ekim 1971).

Aynı doğrultuda bir çalışma da *Beglân Toğrol*'a aittir. 13—17 yaş arasındaki erkek çocukların belirli deney koşullarında kullandıkları sıfatların analiziyle elde ettiği sonucu vermiştir (Klinik Symposium, Kasım 1963, VI).

50 *Üçok* (s. 99), adların bir niteliğini bildiren sözcüklere sıfat dendiğini, ad, sıfat ve adıla geniş anlamda ad (nom, nomen) adı verildiğine değinir.

*Emre* (§ 9, b, d, e, f), bu konuda "sıfat denilen sözcükler ortak adlardan başka bir şey değildir. Anlam bakımından ikisinin de niteliği birdir, ikisi de bir benzerliğin bellekte belirttiği kavramı anlatır" demekte ve "vasıflama işini bütün ortak adlar yapabilir, sıfat bir ada ulandığında bir kavram tasarlanır" biçiminde bir yargıya varmaktadır.

Ayrıca *Grönbech* (s. 23), özellik belirttiği için sıfat adını verdiğimiz sözcüklerin hiçbir açıdan normal adlardan ayrılmadıklarını, eğer yalnızsalar öteki her ad gibi büküme uğradıklarını belirtmektedir.

Tanımda da belirtildiği gibi *Ergin* (§ 362), sıfatları niteleme ve belirtme adları olarak tanımlamıştır.

*Kononov* (§ 72, § 220), adla sıfat arasındaki ayrıma değindikten sonra, bir adla birlikte kullanılmayan sıfatların adlaştığını örnekleriyle göstermiştir.

sıfat sayılan sözcükler doğrudan doğruya ad olarak kullanılabilirler: *"güzeller* geçidi, hepimizin *büyüğü, hastalar* koğuşu" gibi.

Renk ve sayı gösteren sözcüklerin ad olduğu, ancak başka bir adı tanımladıklarında sıfat olarak görev yaptıkları görülür (bkz. s. 36 ve 48). Bu sözcükler, adlarla fazla ayrımları olmadığından çoğu kez adların aldıkları ekleri alıp adlaşırlar ve tümüyle adlar gibi görev yapabilirler. Bu nitelik ad soylu öteki sözcükler için de söz konusudur.

Sıfatlar, adlara eklenen ad durumu iyelik ve çoğul eklerini alınca adlaşırlar (bkz. Adın Sıfat Oluşu, s. 64 ve Sıfattan Ad, s. 65).

Sıfatların ad olarak kullanılmaları

"Karısı, akça, pakça, tombulca, eski bir gecekondu *güzeliydi.*"

(M. Necati Sepetçioğlu, TD, Mayıs 1968, sayı 200)

"...bahçeleri, *o morlar, o kırmızılar,* o derin *maviler...*"

(Batu, Günleri, 28)

"Ondan sonra leblebi *büyüklüğünde,* gök boncukları dağıttılar..."

(F. Baykurt, Sargısı, 136)

"Daha serindik, *mavilikte...*"

(F.H. Dağlarca, TD, Mayıs 1968, sayı 200)

Kimi sıfatlar iyelik eki aldıklarında bir adla birlikte kullanılarak da bir tamlama oluştururlar ve bu tamlamada, tamlayan görevini yüklenirler: *"güzelim giysi, canım ülke"* gibi. Bu örneklerde sıfat gibi kullanılan iyelik eki almış sözcüklere *iyelikli sıfat* denir.

Sıfatlar yüklemi eylem olan tümcelerde, yüklemi belirttikleri zaman belirteç olurlar. Niteleyici ve belirleyici birtakım özellikleri olduğundan belirteçlere benzerler[51] (bkz. Belirteçler, s. 94):

---

51 *Dilâçar*'a göre, sıfatla belirtecin ortak nitelikleri vardır. Biri adı, öteki eylemi ya da başka bir belirteci renklendirmektedir (TDAY-Belleten 1971, s. 121).

"Zeki ve yuvarlak yüzlü bir çocuk, kendisinden büyük kılıcına sarılmış, *donuk donuk* bakıyor."

(Atay, Zeytindağı, 57)

ile önündeki suları *büsbütün* karartmıştı."

(Karay, Memleket, 68)

"...Yıldıza çıkmayı kararlaştırır ve bunu yapmasını *iyi* bilirdi."

(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 173)

Sıfatlar başka sözcüklerin yerine görev yüklendikleri gibi başka sözcükler de sıfatların görevini yerine getirebilir. Bir adla bir ilgeç, başka bir adın önüne gelerek sıfat görevinde kullanılabilir. Böylece, ilgeçlerin de sıfat olabileceklerini söyleyebiliriz[52]:

"Gülecek, konuşacak *dünya kadar* sözümüz var."

(Cumalı, Kadın, 28)

"...güneşten kurtuldukları zaman *yosun gibi koyu* yeşil, yarı ıslak yoncalar ve..."

(Karay, Memleket, 35)

Adların da kimi yerde, başka bir adın önünde onun sıfatı gibi kullandığı görülür[53].

"*Kabak* kafası parlayarak ezanı dinledi."

(F. Baykurt, Ağrısı, 140)

"*Gecekondu* evinin pencereleri de köy evinin pencereleri gibi küçük mü küçük."

(Kansu, Mektuplar, 61)

---

52 *Hatiboğlu (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, s. 57), böyle kullanılan sözcüklere "ilgeçten sıfat" demiştir.

53 Bazı yapıtlarda *san* (unvan) adlarının sıfat olarak nitelendirildiği görülür. Bu adlar, sıfat görevi yaptıklarından böyle nitelendirilmişlerdir. *Gencan* (§ 158), bunları addan önce ve sonra gelebilen birer niteleme sıfatı saymıştır.

*Ediskun* (§ 145—8), bunlara sıfat demekte ve addan önce ya da sonra kullanılarak sıfat tamlaması yaptıklarını belirtmektedir.

*Kononov*'a göre (§ 807), san adları, özel adlarla birlikte sıfat tamlaması oluşturan sıfatlardır.

*Hatiboğlu (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü)*, san adlarının, "özel addan önce ya da sonra kullanılan ve görevi sıfat olan ad" olduğunu belirtmektedir.

Sıfatlar, tümce içinde özne, nesne, tümleç ve yüklem görevinde olabilir. Eylemsiz tümcelerde ekeylemle birlikte, yüklem olarak ad tümceleri oluştururlar:

"Oysa *o kadın* (özne), *yapayalnızmış* (yüklem)."

(A. Ağaoğlu, Oyun, 43)

*"Güneşi çekilen ufuk* (özne), şimdi *lambası kısık bir abajur gibi* (ilgeçli tümleç), belirsiz...."

(Karay, Memleket, 66)

*"Mavi gözlerine* (dolaylı tümleç), *beyazlıktan mavileşmiş bir göz kapağı* (özne) altın ışıklarıyla indi."

(SF, Mahalle, 17)

"Acaba dünyada hiçbir göl bu kadar *güzel midir?* (yüklem)"

(MŞE, Temiz, 84)

Sözcüklerin tek tek değil, ancak birbirleriyle olan ilgilerine ve tümce içindeki görevlerine göre değerlendirildiklerine Giriş'te değinmiştik. Sıfat dediğimiz sözcükler de genellikle bir adla birlikte kullanılınca bu görevi yüklenirler.

## SIFAT TAMLAMALARI

Sıfatlar, adların bir niteliğini, bir özelliğini göstermek üzere bir adla tamlama oluşturur. Bir adla bir sıfatın bu amaçla kurdukları tamlamaya *sıfat tamlaması* (Fr. construction adjective, İng. adjectival construction, Alm. Adjektiv-konstruktion) denir.[54] Sıfatlar genellikle tamlama biçiminde kullanılır.

Sıfat tamlamalarında tamlayan sıfat, tamlanan da addır. Örneğin *küçük çocuk* gibi bir anlatımda küçük (sıfat) tamlayandır. Sıfat tamlamalarında tamlayan, ad durumu, iyelik ve çoğul eklerini almaz. Ancak bazı yapım eklerini alabilir: "yeşil giysi, *yeşilli* kadın" gibi. Sıfat tamlamaları bu yönleriyle takısız ad tamlamalarına benzerler (bkz. Takısız Tamlama, s. 56).

Tamlayan, niteleme ya da belirtme sıfatlarının her türünden olabildiği gibi çoğu kez, birden çok niteleme ve belirtme sıfatıyla kurulmuş da olabilir:

"*Soluk, süzgün, ince bir yüz,* renksiz dudaklar."
(Güntekin, Damga, 35)

"*Genç yakışıklı, tertemiz giyimli bir adam* önümde belirdi."
(SF, Mahale, 183)

Örneklerde de görüldüğü gibi tamlayanda sıfat sayısı birden çok olabilir.

---

54 Bu terim dilbilgisi yapıtlarının çoğunda *sıfat takımı* olarak kullanılmaktadır. Sıfat tamlamalarının tanımı ve kuruluşları ile ilgili incelemeler bütün dilbilgisi yapıtlarında aynıdır. *Gencan* (§ 163) "sıfatın tümlemesiyle ortaya gelen söz öbeğine sıfat takımı"; *Ediskun* (§ 145), "bir sıfatla bir addan oluşan takım"; *Banguoğlu* (§ 298), "sıfatın ek almadan vasıfladığı ya da belirlediği bir adın önüne gelerek kurduğu takım" olarak nitelendirmektedir. *Hatiboğlu* (Türkçenin Sözdizimi, s. 25), "sıfatın kendinden sonra gelen adı niteleyerek ya da belirterek kurduğu tamlama" olarak tanımlar. *Kononov* (§ 223, § 806 ve ötesi), bir ad bir sıfatla belirlendiği zaman, tamlamaların oluştuğunu söyler. *Deny* (§ 351 ve ötesi), belirtken (kırmızı, bu vb.) ve belirtkin (ev, adam vb.) iki sözcükten oluşurlar demekte, kural olarak da "Türkçede sıfat belgeci olduğu adın önüne gelir" demektedir. *Ergin* (§ 661), sıfat tamlamasını "bir sıfat unsuru ile bir isim unsurunun meydana getirdikleri kelime grubu" olarak tanımlar. Sıfat tamlamasının bir ad grubu olduğunu söyler.

Sıfat tamlamasında tamlanan ek almaz. Ancak sıfat tamlaması başka bir tamlamaya tamlayan olursa, tamlananın da ek aldığı görülür.

Sıfat tamlamaları bütünüyle başka bir tamlamada tamlayan görevi yapabilirler[55]: *küçük çocuk* eli gibi.

Sıfat tamlamalarında ad ve sıfat yer değiştirdiklerinde, buradaki sıfatın görevinin de değiştiği görülür: *uzun yol* tamlamasındaki *uzun* sıfatı, *yol uzun* anlatımında görevini değiştirip çoğu kez ekeylem de alarak bir ad-tümcesi oluşturmaktadır[56].

Sıfat tamlamaları, niteliklerini söylemek ya da belirtmek istediğimiz adları, daha iyi anlatmak ve tanımlamak için kullanılır. Daha önce de değindiğimiz gibi, sıfat sayısı arttıkça, bu nitelik, belirginlik iyice ortaya çıkar. Sıfat tamlamalarında çoğu kez bir ada, niteleme ve belirtme sıfatları, birlikte tamlayan olurlar ve genellikle belirtme sıfatları niteleme sıfatlarından önce kullanılır: *bu* yalan dünya, *bir* küçük çocuk, *beş* ortalı defter gibi. Niteleme sıfatlarının, belirtme sıfatlarından önce kullanıldığı da olur: *küçük* bir iş, *beyaz* bir çanta, *yeşil giysili* bu kadın gibi. Böylece nitelenen ya da belirlenen ad, açıklık kazanır. Türkiye Türkçesinde hem yazı, hem de konuşma dilinde tamlamaların bol ve ilginç örnekleri vardır. Sıfat tamlamalarının en güzel örneklerini ozan ve yazarların oluşturduğu bir gerçektir. Adın özelliklerini çoğu kez o adla ilgili somut kavramları aşarak yeni yeni sıfatlarla vermeye çalışırlar[57].

---

55 *Gencan* (§ 163—2), sıfat tamlamalarının ad sayıldığını söylemektedir. Yine bu konuda *Hatiboğlu (Türkçenin Sözdizimi,* s. 28) da aynı şeyi yazmaktadır.

56 *Deny* (§ 353), sıfat tamlamalarında sıfat addan sonra gelince bir ad tümcesinin ortaya çıktığını söyler.

Bu konuda *Hatiboğlu* (Türkçenin Sözdizimi, s. 11) bazı anlatımlarda tamlayanın tamlanandan sonra kullanıldığını söylemiştir.

Aynı konu için bkz. *Swift,* § 346 ve ötesi.

57 *İ. Zeki Burdurlu "Dilbilgisi Açısından Yapıtlarımız"* adlı çalışmasında Dede Korkut öyküleri (s. 159), A. Hamdi Tanpınar'ın (s. 196), Orhan Veli'nin (s. 216) ve Oktay Rifat'ın (s. 245) şiirlerinde sıfatlar ve sıfat tamlamaları üzerinde incelemeler yapmıştır.

*Burdurlu,* bu yapıtlardan saptadığı bol örneklerde biçim ve anlam yönünden kullanılmış olan sıfatları göstermiştir. A. Hamdi Tanpınar'ın şiirlerinde saptadığı sıfatları (örneğin niteleme ve belirtme sıfatlarıyla kurulan tamlamalarda) soyut ve somut anlamları bakımından gözden geçirmiştir. Burada da görüldüğü gibi, alışılmışın dışında sıfatların ne kadar bol ve ilginç anlamlarla kullanıldığı saptanmıştır. Örne-

Sıfat tamlamalarında sıfatların çoğunlukla adlara yeni ve soyut anlamlar kattıkları görülmektedir. Bu da sıfatların anlam yönlerinin gücünü gösterir. Türlü sıfatlarla her an tamlama yapabiliriz: *ak* güvercin, *boş* ev, *yaşlı* göz, *yüksek* duvar, *çok* para, *biraz* iş, *ağır* çanta, *birer* gün, *ne* iş, *kaç* para, *hangi* adam, *yarım* elma, *tek* eldiven, *küçük küçük* parçalar, *tanıdık* insan, *yapacak* iş, *kırılmış* ödun, *yanan* ateş, *kumsal* alan, *morumtırak* giysi gibi.

"*Beyaz zambaklar, renk renk sümbüller, biraz frenk halli ve isimli kamelyalar, krizantemler, gösteriş meraklısı orkideler* de vardır."

(A.Ş. Hisar, Boğaziçi, 21)

"Şahsımı, varlık hissimi kaybetmiş, *çoşkun bir selin içinde bir damla su* gibi kendimi bıraktım."

(Güntekin, Damga, 36)

"Göğsüne, *yosun kokulu bir mavi serinliğin* aktığını duydu."

(Nesin, İnsanlar, 17)

"Böylesine *pürüzsüz bir canlılık* seyrekti *bu serin bölgelerde* bile."

(Batu, Günleri, 34)

"*...boyalı, yaldızlı tahtadan heykelcikler,* onun hakkında bize *tam bir fikir* verecek kadar manalı ve ifadelidir."

(YKK, Zoraki, 212)

"Ortasında veya kenarında kim bilir kaç zamandır, suyu hiç durmadan akan *şırıl şırıl bir yalaklı çeşme.*"

(YKK, Zoraki, 212)

"*Bomboş, yapayalnız çöl karartısı,* ortasında *bu yabancı, kovalaşan ses* bana *ne garip* geldi."

(Atay, Zeytindağı, 140)

"*...o haşmetli imparatorluk sade, basit ve demokratik bir küçücük krallık kisvesine* bürünmüş..."

(YKK, Zoraki, 144)

Örneklerde de görüldüğü gibi sıfat tamlamalarının Türk dilinde yaygın kullanım alanları vardır. Önemli bir görev yüklenirler. Tamlayan olan sıfatların sayıları, kesin olarak sınırla-

---

ğin "*Tılsımlı gülleri* gök bahçesinin" (s. 197) ve "Denizin *yaldızlı laciverdini*" gibi anlatımlarda tılsımlı ve yaldızlı gibi sıfatların kendi anlamları dışında değişik kullanılışlarını göstermiştir. Bu konu dilbilim ve özellikle anlambilim açısından şu yazıda da incelenmiştir: Aksan, Şiir dili: Türk Dili, Nr. 271 (1974).

namaz. Çoğu zaman sıfat tamlamalarının sıfat yapan eklerle yeniden bir tamlama oluşturduğu da görülür. Bu tamlamaların *-lı, -sız* ve çoğu kez de iyelik ekleriyle bir sıfat tamlaması daha yapmasından *zincirleme sıfat tamlamaları* ortaya çıkar[58]:

"Kemancı, *uzun saçlı, papyon kravatlı, zayıf yüzlü bir adamdı.*"

(Cumalı, Kadın, 70)

"Üzeri *beyaz işlemeli örtülerle kaplı bir masa*nın üstünde ucuzundan..."

(Cumalı, Kadın, 142)

"Atatürk gündelik politika işlerinde, işte böylesine *soğuk kanlı, telaşsız, hesaplı ve hatta hoşgörür bir insandı.*"

(YKK, Zoraki, 21)

"*Genç yakışıklı, tertemiz giyimli bir adam* önümde belirdi."

(SF, Mahalle, 183)

"*Kaşları çatık birisi* vardı, tahsildar Fethi Efendiye benziyordu."

(Akçam, Köyden, 14)

58 Zincirleme sıfat tamlamaları için diğer dilbilgisi yapıtlarında da aynı bilgiler verilmektedir. *Gencan*, "Sıfat tamlamaları türer de" demekte ve "*yeni elbiseli* çocuk" gibi örnekler göstermektedir (§ 163—2).

## İ. GÖREV VE ANLAM AÇISINDAN SIFATLAR

Türkiye Türkçesi dilbilgisi üzerinde yapılan bütün araştırmalarda sıfatlar, anlamlarına ve biçimlerine göre bölümlendirilmiştir. Bu araştırmamızda biz de başlangıçta sıfatların genel olarak görevlerine değindik. Ancak sıfat konusu üzerindeki araştırmada bir bütünlük sağlamak için ağırlık verdiğimiz sıfatların anlam yönünden başka, biçimlerini de ana çizgileriyle ele aldık (Bu konu biçimbilgisinde daha ayrıntılı olarak işlenecektir).

Sıfatların, anlamlarıyla görevleri birbirlerine sıkı bir biçimde bağlıdır. Çünkü bu öğelerin bir adın önünde tamlayan olarak görev aldıkları kesindir. Sıfatların adlar önünde bir niteleme bir de belirtme görevleri vardır. Böylece sıfatlar,

1. Niteleme sıfatları
2. Belirtme sıfatları

olarak iki bölüme ayrılırlar.

## 1— NİTELEME SIFATLARI

Kendinden sonra gelen adın niteliğini gösteren sıfatlara niteleme sıfatları (Fr. *adjectif qualificatif*, İng. *qualificative adjective*, Alm. *qualifikatives Beiwort; Eigenschaftswort)* denir.[59]

Bu nitelik, adların *büyük, küçük, dar, geniş, düz, yuvarlak, sert, yumuşak, güzel, çirkin, çalışkan, iyi, kötü, boş, dolu, uzak, yakın* gibi özelliklerinden birini, "ak, kara, yeşil, kırmızı" gibi renklerini ya da başka durumlarını gösterebilir. Bütün bu özellikleri taşıyan bir niteleme sıfatı yine adla kullanılınca bir tamlama oluşturur (bkz. Sıfat Tamlamaları, s. 73). Çoğu kez niteleme ve belirtme sıfatları birlikte kullanılır:

*"Geniş yüzlü, beyaz dişli, kısa burunlu...* bir çocuktu."

(Atay, Zeytindağı, 63)

*"Çevik bir yürüyüşle* yürüyor, *geniş, kocaman tırnaklı elleriyle* hâlâ tokmak sallıyordu."

(SF, Mahalle, 43)

"Atatürk, gündelik politika işlerinde, işte böylesine *soğuk kanlı, telaşsız, hesaplı ve hatta hoşgörür* bir insandı."

(YKK, Zoraki, 21)

---

59 Niteleme sıfatlarını çoğu araştırıcılar aşağı yukarı aynı biçimde yazmışlardır:

*Gencan* (§ 151), varlıkları niteleyen yani nasıl olduklarını, durumlarını, renklerini, biçimlerini gösteren sözcükler olarak tanımlamıştır.

*Ediskun* (§ 193) ve *Ergin* de (§ 363) niteleme sıfatlarını bu biçimde tanımlamışlardır.

*Hatiboğlu*'na göre varlıkları niteleyen ya da belirleyen sözcüklerdir (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü).

*Kononov* (§ 225), niteleme sıfatlarının söz konusu nesneyi az ya da çok ilgilendiren niteliği belirttiklerini söyler. Sözlük anlamları bakımından da bu sıfatları, "renk bildiren sıfatlar (ak, kara), kişinin ya da nesnenin en belirgin niteliğini (değerlendirilmesini) sağlayan sıfatlar (iyi, fena güzel); nesnelerin duyularımızla anlaşılabilen niteliklerini anlatan sıfatlar (tatlı, tatsız, acı, ekşi), yüzölçümü ya da zaman nitelik ve ilgilerini anlatan sözcükler (uzak, yakın, derin), fiziksel ya da bedensel nitelikleri anlatan sözcükler (kör, topal) ya da türlü anlamda sözcükler (yavaş, çabuk, boş)" bu biçimde bölümlendirerek açıklar.

"Peki, bu *yaş yaş* gözler ne ?"

(O. Kemal, Ekmek, 66)

"Geçinebileceği *küçük bir iş* olsa yeterdi."

(Nesin, İnsanlar, 27)

"*Kara cepkeni,* gümüş boyun kordonu, mesti ve kundurası ile *ak sakallı kapıcıyı...*"

(Atay, Eski, 15)

"İçimi kemiren *en büyük istek,* günün birinde..."

(Cumalı, Kadın, 67)

"O kadar *tatlı sözlü*ydü ki giderken yakında yine teşrif etmesini rica ederlerdi."

(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 172)

"Gün ilerledikçe, uzakta *kararan dağlar, akçıl bir sisle* buğulandı."

(MŞE, Ev Ona, 152)

## 2— BELİRTME SIFATLARI

Adları sayı belirterek, soru sorarak ya da gösterme yoluyla, kimi zaman da belgisiz olarak belirten sıfatlara belirtme sıfatları (Fr. *adjectif déterminatif*, İng. *determinative adjective*, Alm. *Bestimmungswort, Bestimmungsbeiwort)* denir.

Türkiye Türkçesi dilbilgisiyle ilgili araştırma yapan tüm dilciler, belirtme sıfatlarını buna benzer bir tanımla açıklamışlar ve bu tanıma göre de bir bölümlendirme yapmışlardır.[60]

Belirtme sıfatlarını şu biçimde bölümlendirebiliriz:

a) Gösterme sıfatları

b) Soru sıfatları

c) Belgisiz sıfatlar

ç) Sayı adlarının sıfat olarak kullanılması

### a) Gösterme Sıfatları

Adları, göstererek belirten sıfatlara gösterme sıfatları denir. Bu gösterme genellikle, addan önce *bu, şu, o* sözcüklerinin getirilmesiyle olur.[61] Bu sözcükler gerçekte birer adıldır (bkz. Gösterme Adılları, s. 123). Görevleri bakımından bu ad soylu sözcüklere gösterme sıfatları diyoruz:[62]

---

60 *Gencan'a* göre (§ 153), bu sıfatlar varlıkları türlü yönlerden belirtirler ve görevleri bakımından "im, sayı, belgisiz, soru sıfatları ve belirtme görevinde kullanılan sözcükler, takımlar" olmak üzere ayrılırlar. *Ediskun* (§ 114) ve *Ergin* (§ 364), varlıkları işaret, sayı, soru ve belgisizlik bakımlarından belirten sıfatlar olarak tanımlamış ve bu tanımın içeriğinde bölümlendirmişlerdir. *Banguoğlu* da (§ 305) böyle bir tanım ve ayırım vermiştir.

*Hatiboğlu*, "bir adı gösterme, soru ya da belgisizlik bakımından belirten sıfat" olarak nitelendirmiş ve sayı sözcüklerini diğer dilcilerden başka olarak bu bölümlendirmenin dışında tutmuştur (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü); *Kononov* (§ 227), bu sıfatları "adılı belirten sözcükler" olarak nitelendirmiş ve sayı sıfatlarını da ayrı bir bölüm olarak incelemiştir.

61 Çoğu kez "işte" sözcüğünün gösterme sıfatlarıyla birlikte kullanıldığı görülür: "işte o ev" gibi. "işte ev" gibi anlatımlarda da bu sözcük gösterme sıfatı gibi kullanılır.

62 Gösterme sıfatlarına kimi yapıtlarda "im sıfatları" denmiştir.

"Zira, *bu elem* bende Atatürk'ü gerçekten..."
(YKK, Zoraki, 15)

"*Bu ses, bu gür ses* semtin sarı sıcağına yayılmaya görsün .."
(O. Kemal, Ekmek, 72)

"Bereket, *bu sefer* yüksek sesle düşünmemiştim."
(Taner, Tuş, 31)

"*Bu zorluğu,* en çok edebiyatçılar çekerler."
(Nesin, İnsanlar, 31)

"*Şu satırları* yazdığım sırada yeni..."
(YKK, Zoraki, 50)

"Gülüyordum, hem de o kadar dikkat ve ehemmiyetle yapmakta bulunduğum *şu işin* boşluğuna..."
(YKK, Zoraki, 38)

"Gerçi *o sofrada* sahne oyunlarına benzer tertipli hadiseler olur."
(YKK, Zoraki, 4)

"O *küçük kasabada* arada bir uğrayan..."
(Cumalı, Kadın, 67)

"Oysa *o kadın* yapayalnızmış."
(A. Ağaoğlu, Oyun, 43)

**b) Soru Sıfatları**

Soru sıfatları adları soru yönünden belirten sözcüklerdir. Türkiye Türkçesinde tüm soru sözcükleri bir adla birlikte kullanılarak, adı belirtebilirler. Adları soru yönünden belirtmeye yarayan soru sözcükleri genellikle *ne, neden, nasıl, kaç, kaçıncı, kaçar, hangi* gibi sözcükler ve başkaları olabilir:

"*Neden haberiniz* olacak?"
(Ö.S, Efruz, 18)

"*Hangi kahramanlığından* dolayı resmini bastılar acaba?"
(F. Baykurt, Ağrısı, 122)

"*Kaç liralık makbuz* kesilecek?"
(SF, Az, 18)

"*Kimin ve neyin masrafını* görmez ki zaten, bu sinyor?"
(YKK, Zoraki, 58)

"Kimse *ne olacağımı, ne iş* tutacağımı bilmiyordu."
(Güntekin, Damga, 24)

"Efruz Bey... Hem *bu nasıl isim*di?"
(Ö.S, Efruz, 57)

**c) Belgisiz Sıfatlar**

Türkiye Türkçesinde bir adı, ona kesinlik kazandırmaksızın belirten sıfatlara belgisiz sıfat adı verilir. Bunların bir bölüğünün, belirttikleri ada bir kesinlik sağlamadıkları, buna karşılık o adı aşağı yukarı belirttikleri görülür.[63] Örneğin "bir adam" denildiğinde herhangi bir adamdan söz edildiği anlatılmaktadır. *Bir* sözcüğü sayı gösterdiğinde sayı sıfatıdır. Genellikle *bir, hiç, birtakım, birkaç, birçok, her, biraz, bazı, çoğu, kimi, herhangi, filan, falanca, fazla, bütün, öteki, hep, nice* gibi sözcükler dilimizde belgisiz sıfat olarak görev alırlar ve bir adı bu yönden belirten tamlamalarda kullanılırlar:

"*Bir bayram günü* bütün aile bizde toplanmıştı."

(Güntekin, Damga, 24)

"*Bazı akşamlar*, sular ve manzalar yorgun bir içlilik alır ve Boğaziçi *bir havuza* dönerdi."

(A.Ş. Hisar, Boğaziçi, 42)

"Göğün şurasına burasına ilişen *birkaç bulut*, ağırlıklarını atmışlar, soluk gibi hafiflemişler..."

(Batu, Günleri, 125)

"Dünyada *hiçbir şeyden* bahsetmeden yazı yazmak muhakkak kötüdür."

(SF, Az, 42)

"Talebelerin çoğunu da ne hikmetse *hep kızlar* teşkil ederdi."

(Taner, Tuş, 52)

"Bu adam çok vakit *hiç kimse*nin düşünmediğini düşünerek..."

(Atay, Eski, 424)

"Oturduğu sandalyenin kenarına tespihini asıp *öteki elini* de masaya dayadığı zaman, okuduğu haberin ne olabileceğini her zaman merak ettim."

(SF, Mahalle, 63—64)

---

63 Dilbilgisi yapıtlarının çoğunda belgisiz sıfatların tanımı ve daha sonra örnekleri bu biçimde saptanmıştır. *Kononov* (§ 227), sıfatların adıl bölümü içine koyduğu belgisiz sıfatları, "belirsiz ölçü bildiren sıfatlar, belirsiz genelleştirici sıfatlar, belirsiz ayırıcı sıfatlar" gibi bölümlere ayırmıştır. *Deny* (§ 332), bu sıfatlar için müphem (belirsiz) sıfatlar demiştir. Adları kesin yargılar vermeden belirttiklerini anlatmıştır.

"Kısacası *bütün caz gürültü* sayılırdı."

(Cumalı, Kadın, 70)

ve *bütün memleket, bütün dünya* O'na tutulan alkış..."

(YKK, Zoraki, 16)

"*Nice açlar,* daha dikmedikleri ağaçların meyvelerinden..."

(A.Ş. Hisar, Fahim, 210)

"Sofu kadın, *böyle isim* değiştirmeyi en büyük *bir cinayet* sayıyordu."

(Ö. S, Efruz, 56—57)

**ç) Sayı Adlarının Sıfat Olarak Kullanılması**

Sayı adlarının, başka bir adın sayısını, ölçüsünü, sırasını belirtmek üzere sıfat olarak kullanıldıkları, bir adla bir tamlama oluşturdukları görülür. Sayı sözcükleri birer addır.[64] Biz burada sayı adlarının, sıfat görevini belirttik. Sayı adları da bölümlere ayrılmaktadır. Bu bölümlemede amaç, adların ölçü ve sayılarının ne biçimde olduklarını göstermektir (bkz. Sayı adları, s. 48). Burada sayı adlarının ad konusu içindeki bölümlendirilmesine bağlı kalarak, onların sıfat görevini örneklendirerek belirteceğiz. Ancak burada sözcüklerin görevsel niteliklerini içeren bir inceleme söz konusu olduğundan "sayı adlarının sıfat olarak kullanılması" diye adlandırılmıştır.

Sayı adları sıfat olduklarında şu bölümlere ayrılırlar:[65]

1. Asıl sayı sıfatları
2. Üleştirme sıfatları

---

64 Sayı sözcükleri pek çok dilbilgisi yapıtında sıfat olarak adlandırılmıştır. Bunların dışında *Emre* (§ 13), varlıkların sayılarını belirten sözcüklere sayı adları dendiğini belirtir. Aynı biçimde *Hatiboğlu* da (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü) sayı adları terimini yeğlemiştir. *Deny* (§ 489 ve ötesi) de sayı adları olarak ayrı bir bölüm yapmış ve bunları da yeniden bölümlendirmiştir.

*Kononov* (§ 288) sayı sıfatlarını "nesnelerin sayılarını bildiren bir söz bölüğüdür", diyerek sıfatlar içinde incelemiştir.

Ayrıca, *Menges* (§ 116) Türkçedeki, öteki dil ve lehçelerdeki sayı sıfatları üzerinde bilgi vermektedir.

65 Bu ayrım diğer dilbilgisi yapıtlarının çoğunda böyle sıralanmış ve bir ayrı bölüm olarak da "topluluk sayı sıfatları" ele alınmıştır. Çoğu kez "ikiz, üçüz, dördüz..." olarak başlayıp "yediz"e kadar olan sayılara "-z" ekinin getirilmesiyle oluşan bu sözcükler topluluk sayıları olarak nitelendirilmiştir. Bu asıl sayı sıfatlarının aşağı yukarı çoğullanması sayılabilir. Bu nedenle biz ayrıca bölümlendirmedik. Bunlar da asıl sayı adları gibi sıfat olurlar: "İkiz kardeş, üçüz bebek, beşiz çocuklar" gibi.

3. Kesir sayı sıfatları
4. Sıra sayı sıfatları

1. *Asıl Sayı Sıfatları* Adların kesin sayılarını belirtmek için asıl sayı adlarının sıfat olmasıdır:[66]

"Kim derdi ki *otuz şunca yıl* sonra o Bodos Mehmet bu hale gelecek."

(Nesin, İnsanlar, 57)

"İstanbul'da *on iki ayın* yarısı kış yarısı yazdır."

(O. Kemal, Ekmek, 12)

"Omzunun *bir tanesi yarım karış* ancak vardı."

(SF, Mahalle, 85)

"*Tek avuntusu*, bu sözü işitmekti."

(Nesin, İnsanlar, 29)

"*Tek katlı* ortaklık yapısı.."

(Cumalı, Kadın, 100)

"...her gün önünden *dört beş defa* geçtiğimiz halde iyice göremedimiz binaları vardır."

(SF, Mahalle, 113)

"...çoşkun bir selin içinde *bir damla su* gibi kendimi bıraktım."

(Güntekin, Damga, 27)

2. *Üleştirme Sıfatları* Adların bölüştürme anlamı vererek sayılarını belirten sıfatlardır. Bu, asıl sayı adlarına ya da yine sayı, ölçü belirten sözcüklere[67] *-ar (-şar)* ekinin getirilmesiyle sağlanır:

"Her defasında *ikişer üçer ay* kaldım."

(YKK, Zoraki, 141)

"Sokakta *ikişer ikişer dolaşanlar* peyda oldu."

(MŞE, Ev Ona, 81)

3. *Kesir Sayı Sıfatları* Belirttikleri adların sayılarını kesirli olarak gösteren sıfatlardır. Kalma durumu eki almış bir sayı adının başka bir sayı adıyla tamlama ve bu tamlamanın başka bir ada tamlayan olmasıyla kullanılır. Bu tamlamalarda söz-

66 "Yarım, tek, buçuk" gibi ölçü bildiren bazı sözcükler de çoğu zaman sıfat tamlamalarında sayı adları gibi tamlayan olurlar.

67 *Teker, çifter, yarımşar* gibi sözcükler de üleştirme sıfatları gibi kullanılabilir.

cük sayısı birden fazladır. Kesir sayı adları genellikle sıfat olarak kullanılır: *dörtte bir* elma, *yüzde yüz* zam, *beşte dört* pay gibi örnekleri vardır.

4. *Sıra Sayı Sıfatları* Belirttikleri adların sıralarını gösteren sıfatlardır. Asıl sayılara *-ncı* ekinin getirilmesiyle kurulmuş sayı sözcüğünün sıfat görevi yaptığı görülür:

"*Üçüncü şahıs* hakkında hiçbir fikrim yoktu."
(SF, Mahalle, 216)

"Üstat, beklenildiği yerlere, *ikinci, üçüncü* kez de gitti..."
(Nesin, İnsanlar, 27)

## II. BİÇİM AÇISINDAN SIFATLAR

Türkiye Türkçesindeki sıfat görevi yapan sözcükler yalın, yapım ekleriyle türemiş ya da bileşmiş, genellikle iki sözcükten oluşan birliklerdir. Yani biçim bakımından sıfatlar:

1. Yalın
2. Türemiş
3. Bileşik

olmak üzere ayrılırlar.[68] Sıfatların biçim bakımından incelenmesi ayrıntılı olarak biçimbilgisinde yapılacaktır.

### Yalın Sıfatlar

Bu sıfatlar, yapım eki almayan ya da bileşik olmayan sözcüklerdir: *düz* yol, *dar* giysi, *bu* kadın, *iyi* yiyecek, *bir* yapıt, *az* para, *çok* iş gibi örneklerdeki sıfatlar yalındır.

### Türemiş Sıfatlar

Türemiş sıfatlar, yapım ekleriyle kurulmuş sözcüklerdir. Bu sözcükler ad ve eylem kök ya da gövdelerine yapım ekleri getirilerek kurulur ve örnekleri Türkçede pek çoktur[69]: *uzunluk* birimi, *uykucu* çocuk, *sarılı* kumaş, *yakasız* giysi, *kısacık* yol, *yatacak* yer, *büyücek* halı, *kısaca* söz, *birinci* genç, *akar*su, *ikiz* kardeş, *çocuksu* yüz, *kızılımsı* renk, *mavimtırak* örtü, *bilen* kişi, *tanıdık* insan, *kocaman* elma, *sarışın* öğrenci, *yanık* çörek, *dönek* insan, *ulusal* bayram gibi.[70]

---

68 Sıfatlar, öteki dilbilgisi yapıtlarında da bu biçimde ayrılmışlardır.

69 Öteki yapıtlarda sıfat türetmeye yarayan ekler tek tek ele alınarak incelenmiştir. Ancak bu konu biçimbilgisinde ayrıntılı inceleneceğinden sadece örnek vermekle yetindik.

70 Dilimizde sıfatların ne denli çok kullanıldığını sık sık yineledik. Türkçe sıfatların çokluğu yanında yabancı dillerden gelen sıfatlar da kullanılmaktadır. Yabancı dillerden (özellikle Arapça ve Farsçadan) geçen sözcüklerden yine dilimize yabancı olan nispet ekiyle birtakım sıfatlar türetilmiştir. Örneğin *milli, resmi, siyasi, kısmi* gibi. Bu ek kimi Türkçe sözcüklere de getirildiği halde bu sözcükler artık yerini Türkçe ek ve köklerden türetilmiş sözcüklere bırakmaktadır.

Türemiş sıfatlar içine *-an, -ar, -dık, -mış, -acak* gibi eklerle oluşan ve ortaç (Fr. *participe,* İng. *participle,* Alm. *Partizip)* adını verdiğimiz sözcükler ayrı bir yer tutarlar. Eylemsilerin ortaç adını alan bu bölüğü, sıfat gibi kullanılır ve onların tüm özelliklerini gösterir. Yanlarında ad olmadığı zaman da ad gibi kullanılırlar.

Ortaçlar aynı zamanda çeşitli lehçeleriyle birlikte dilimizde, çok yaygın olan bir anlatım biçimini, Türkçeyi güçlü ve kısa yoldan, kolay anlatıma ulaştıran bir anlatım düzeninin varlığını gösterirler, sözdizimi açısından da önem taşırlar.

"...ve bütün memleket, bütün dünya, O'na *tutulan alkış* sesleriyle çın çın çınlamakta..."

(YKK, Zoraki, 16)

"Güneşi *çekilen ufuk,* şimdi lambası kısık bir abajur gibi..."

(Karay, Memleket, 66)

"*Geçen akşam,* yine aynı şekilde oturmuştuk."

(SF, Mahalle, 66)

"Önüne çardak *eklenmiş küçük kahve.*"

(Cumalı, Kadın, 100)

"Parmağı sert bir işaretle *sararmış parmaklıkları* gösterdi."

(Atay, Zeytindağı, 60)

"İşte, bu çok tecrübeli, *güler yüzlü,* gür sakallı..."

(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 173)

"Önümüz birdenbire açıldı, yavaşça *doyulmaz manzaralar* iki yanımızdan akıyordu."

(Batu, Günleri, 43)

"İçimde *anlatılmaz bir sıkıntı* vardı..."

(Güntekin, Damga, 19)

"*Gelecek kış* yenisine sağlık diyerek pardösümü koluma aldım."

(Cumalı, Kadın, 18)

"Ama ne çare ki, Çek milletinde buna "yürü!" emrini *verecek kimseler* kalmamıştı."

(YKK, Zoraki, 120)

"Benim *bu beklenmedik sualim* üzerine bir hayli şaşırdı."

(YKK, Zoraki, 192).

**Bileşik Sıfatlar**

Bileşik sıfatlar, bileşik sözcüklerin sıfat görevi yapanlarıdır. İki sözcüğün birleşmesinden ortaya çıkan bileşik sözcüklerin[71] bir bölüğü doğrudan doğruya, bir bölüğü de sıfat yapan ekleri alarak sıfat olurlar.[72] Bileşik sözcükler genel olarak ad gibi kullanılır (bkz. Bileşik Ad, s. 35). Bu, ad olan bileşik sözcükler çoğu yapım ekleriyle sıfatlaşır ve sıfatların tüm görevlerini yüklenerek tamlayan olurlar. Örneğin "karabiber" bileşik bir addır ve "karabiber kutusu" dediğimiz zaman, bir ad tamlamasının yine ad olan tamlayanıdır. Ama *"karabiberli* yemek" tamlamasında *-li* ekiyle sıfatlaşmış ve bir sıfat tamlaması oluşturmuştur.

Bileşik sözcüklerin bir bölüğü de doğrudan bir adın sıfatı olur. Örneğin *ağırbaşlı* kız, *zeytinyağlı* yemek, *yurtsever* bir kişi gibi.

71 Bileşik sözcükler için "bileşik adlar"da bilgi verilmiştir.

72 Dilbilgisi yapıtlarının çoğunda bileşik sıfatlar "kaynaşmış bileşik sıfatlar" ve "kurallı bileşik sıfatlar" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. "Kaynaşmış bileşik sıfatlar"a *açıkgöz, boşboğaz, yurtsever, cingöz, kuşbakışı* gibi sözcükleri, "kurallı bileşik sıfatlar"a da *yıkık duvarlı bahçe, iki kapılı eczane, sırma saçlı kız, kafadan sakat dilenci* gibi tamlamaları örnek vermişlerdir.

## SIFATLARDA KARŞILAŞTIRMA

Sıfatlar, adların niteleyicisi ve belirticileri olduklarından çoğu kez, onların bu özelliklerinin ölçülerini, derecelerini gösterirler. Karşılaştırma, iki nesneden birinin taşıdığı niteliğin daha az ya da daha çok oluşuna göre ölçüsünü saptamaktır. Bu sıfatların en belirgin özelliklerinden biri olup, Türkçeden başka dillerde de vardır.

Bunu belirtmek için de sıfatlar önlerine *daha, çok, pek, en* gibi sözcükler alırlar.[73] Böylece *sıfatlarda karşılaştırma* ortaya çıkar ve bu sözcükler yoluyla sıfatların adlara sağladıkları özelliklerin başka adlara göre eşit ölçüde olduğu, çoğaldığı ya da daha artarak en üst dereceye çıktığı anlaşılır:[74]

"Boğaziçi'nde bildiği yeni ve eski bütün yalılarınkinden *daha bakımlı, daha tertipli* bir bahçeye girmişti."

(Karay, Hayatımız, 9)

"Şimdi o benden *daha ihtiyar* görünmesine...."

(SF, Mahalle, 198)

"İşin *daha kötü* tarafı..."

(YKK, Zoraki, 3)

---

73 Bunların dışında "fazla, ziyade, gayet, fevkalade" gibi yabancı sözcükler de karşılaştırma için kullanılır.

74 *Emre* (§ 193), karşılaştırma ile varlıklar arasındaki benzerlik, zıtlık, eşitlik ya da üstünlük gibi niteliklerin ortaya konulduğunu söyler.

*Banguoğlu* (§ 301) vasıflama sıfatları, vasfın üstün, düşük derecelerini olduğu gibi göreli ve karşılaştırmalı derecelerini alırlar, der ve "1— karşılaştırma, 2— berkitme, 3— küçültme sıfatları" olarak ayırır. Karşılaştırma sıfatları vasfın yoğunluğunu orantılı olarak gösterirler: o kadar güzel, daha az güzel, pek güzel, en güzel, müthiş güzel gibi.

Sıfatlarda karşılaştırma, diğer dilcilerce de belirtilmiştir. *Gencan* (§ 380 ve ötesi), "azlık-çokluk belirteçleri" olarak adlandırdığı *"daha, çok, pek, en"* gibi sözcüklerin, sıfatları üstünlük derecesine çıkardığını belirtmektedir.

*Ergin*'e göre de (§ 378) "azlık—çokluk" belirteçlerinin sıfatlardan önce kullanılmasıyla bu sağlanır.

*Kononov* (§ 281), karşılaştırmanın Türk dilinde iki türlü yapıldığını ve bunların ya belli sözcükler ya da ekler yoluyla olduğunu söylemektedir.

*Deny* ise (§ 366), "üstünleme sıfattan önce *daha* getirilerek, nispi üstünleme *en* ile yapılır"; ayrıca aynı sıfatın tekrarı da bunu sağlar demektedir.

"İçimi kemiren *en büyük* istek..."

(Cumalı, Kadın, 67)

"Mevsim yaz, yazın da *en sıcak* günleriydi."

(O. Kemal, Ekmek, 72)

"İllaki bir allegro vardı, *en çok ona* bayılırdım."

(Taner, Tuş, 51)

Yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi karşılaştırma sıfatlarla kullanılan belli sözcüklerle yapılmaktadır: "daha güzel" dediğimizde "güzel" iki nesneden birinin yeğlendiği, "çok güzel" anlatımında yine iki ya da daha çok nesneden birinin bu güzellik sıfatını daha çok taşıdığı açıkça ortaya çıkıyor. Aynı biçimde "pek güzel' dendiğinde ise güzellik niteliğinin arttığı, "en güzel" anlatımıyla artık bu niteliğin o nesnede kesinleştiği ve diğerlerine göre iyice çoğaldığı anlaşılır.

Karşılaştırma genellikle niteleme sıfatlarıyla yapılmaktadır. Karşılaştırma, çıkma durumu almış kimi adlardan sonra kullanılan sıfat sözcükleriyle de olabilir:

"Zeki ve yuvarlak yüzlü bir çocuk, *kendinden büyük kılıcına* sarılmış, donuk donuk bakıyor."

(Atay, Zeytindağı, 57)

"...bir masanın üstünde *ucuzundan bir ayna* ile krepon kâğıdından yapma güller."

(Cumalı, Kadın, 142)

## SIFATLARDA KÜÇÜLTME

Sıfatlar, kimi eklerle anlam yönünden değişikliğe uğrayabilirler. Küçültme ekleri dediğimz eklerle sıfatların anlamlarında azalma, küçülme kimi kez de okşama belirmekte ve bu birlikte kullanıldığı adı da etkilemektedir. Yani sıfatın anlamındaki azalma ya da küçülme, adın niteliğinin azalmasına da yol açmaktadır. Bu durum görev bakımından sıfatı etkilememektedir.[75]

Türkiye Türkçesinde sıfatlarda küçültme *-cik, -ce, -sı, -msı, -mtırak, -rak* ekleriyle yapılır[76]: "kısacık yol" tanımlamasından "kısa" olan yolun daha kısaldığını anlıyoruz. Bu görevle kullanılan küçültme ekleri, eklendikleri sıfatların taşıdıkları niteliklerin azaldığını gösterirler. Bu ekler çoğu kez üst üste getirilir ve sözcüğe verdikleri anlamı pekiştirirler: *ufacıcık, büyükçecik, yakıncacık* gibi.[77]

Yukarıda saydığımız ekler, Türkiye Türkçesinde bol ve çok işlek nitelikteki küçültme sıfatları yapmakta kullanılmaktadır. Ancak *-rak* eki bugün eskisi kadar işlek bir ek değildir. Sayılı örnekleri olan bu ek *ufarak, küçürek, azrak* gibi kimi sözcükler de küçültme anlamının yanında, benzerlik, gibilik anlamları da taşıyarak yaşamaktadır. Eski kaynaklarda *eskirek, tatlurak, yahşırak* gibi pek çok sıfatla birlikte kullanılmıştır.

---

75 *Kononov* (§ 271), küçültmenin türlü eklerle yapıldığını ve bu sözcüklerin küçültme ve okşama anlamları taşıdığını belirtir. Ayrıca bir incelemesinde, sıfatlarda küçültmenin iki anlamda kullanıldığını söyler: "1— Küçültme anlamı (kızılca-kızıla çalan), 2— Yeni bir sözcük olarak (kızılca = bir buğday türü)" gibi (TDAY-Belleten, 1968, s. 81-88).

*Banguoğlu*, "vasfı düşük ve hafif gösteren" sıfatlara küçültme sıfatları denildiğini ve ekler yardımıyla küçültmenin derecelendirilerek yapıldığını" belirtmektedir (§ 304 ve ötesi).

*Deny* (§ 509), küçültme bildiren sıfatlara "küçümsenikler" der. Küçültme sıfatlarının kimi zaman küçültme anlamları yanında sevgi, şefkat anlamları taşıdıklarını belirtir.

76 *Banguoğlu*, "Türkçe benzerlik sıfatları" (TDAY-Belleten 1957, s. 13—27) adlı incelemesinde *-ce* ekinin daha çok küçültme sıfatları yaptığını, *-msi* ve *-mtırak* eklerinin ise renk ve tat bildiren sıfatlarda benzerlik, andırma anlamı taşıdığını söylemiştir.

77 Küçültme ekleriyle ilgili ayrıntılı bilgi biçimbilgisinde verilecektir.

Küçültme sıfatlarında küçültme anlamının yanı sıra sevgi, okşama gibi birtakım duygusal anlamlar da vardır; *küçücük bir kuzu, minicik eller, ufacık bir çocuk* gibi.

Türkçede sıfatların bu özelliğinin pek çok örneği vardır:

"Adil Bey *bir yüksecik yer* istedi."

(F. Baykurt, Ağrısı, 137)

"Yol bizi bir *ufacık kahveciğe* götürdü."

(MŞE, Temiz, 141)

"Hiç unutmam, 1934 yılı sonbaharının *serince bir akşam üstü* idi."

(YKK, Zoraki, 3)

"...geçen ve *morumsu olanların* nereye kadar devam ettiği ve *pembemsi olanların* nerde bittiği..."

(A.Ş. Hisar, Fahim, 272)

"Kar birden kalkar, aylardır *mavimsi bir beyazlık* alan dünya birden değişir..."

(Meriç, Korsan, 26)

## İKİLEMELERİN SIFAT OLARAK KULLANILMASI

Sözcük türleri arasında sıfat diye adlandırdığımız sözcüklerin dışında, tümce içinde bir de sıfat görevi yapan sözcükler vardır.

Sözcük yinelemesiyle ortaya çıkan ikilemeler, bir adın önünde tamlayan olduklarında sıfat görevi taşırlar. İkilemeler aynı sözcüğün, yakın anlamlı, anlamları ayrı ya da sesleri birbirine benzeyen sözcüklerin yinelenmesiyle oluşurlar.[78]

78 İkilemeler, Türkçenin önemli özelliklerinden biridir. Öteki dilbilgisi yapıtlarında da bu konuya değinilmiştir. *Gencan* (§ 160), sıfatların ikileme yoluyla da pekiştirildiğini, yinelenen sıfatların birincisine soru eki katılınca, yakın anlamlı sözcüklerin yinelenmesiyle ve yakıştırmaca ikizlemelerle de bunun sağlanabileceğini söyler.

*Hatiboğlu*'nun bu konuda "İkileme" adlı bir yapıtı vardır (TDK, 1971). Yazar, bu yapıtta ikilemelerin, anlatım gücünü arttırmak ve anlamı pekiştirmek için aynı, ayrı, yakın, zıt anlamlı ya da ses benzerliği olan sözcüklerin yinelenmesiyle kurulduklarını belirtmekte ve ikilemelerin özelliklerini, görevlerini anlatmaktadır.

*Emre*'ye göre (§ 236 g), "bir varlıktaki sanın (vasfın) çokluğunu anlatmak için adın önündeki sıfatın yinelenmesiyle ikilemeler oluşur. Bu dilimizin çok kullandığı bir duygusallık yöntemidir."

*Ediskun*'a göre (§ 155), ikilemeler kurallı bileşik sıfatlardır. Yansıma sözcüklerinin, adların, sıfatların ve yakın ya da zıt anlamlı sözcüklerin yinelenmesiyle yapılır.

*Ergin* (§ 654), ikilemelere "tekrarlar" adını vermekte ve bu türden öğeler için "aynı türden iki sözcüğün arka arkaya getirilmesiyle oluşan sözcük birlikleridir" demektedir. Bunların güçlendirme, çokluk ve süreklilik sağladığını, "*aynen tekrarlar*, eş manalı tekrarlar, zıt manalı ve ilaveli tekrarlar" olmak üzere dört türlerinin bulunduğunu söyler.

*Banguoğlu*'na göre (§ 303) sıfatlar tam yinelenerek yani ikileme yoluyla da belirtilir. Sıfatın anlamı böylece yaygınlaşır.

*Kononov*, ikilemeleri, niteleme sıfatlarını güçlendiren sözcükler olarak alır (§ 272 ve ötesi). Yazara göre, tam yineleme, yinelenmiş sözcükler arasına mi (mı, mu, mü) öğesinin girmesiyle, pekiştirme yoluyla ya da benzeyen sözcüklerin yinelenmesiyle oluşmaktadır. Yinelenmiş sıfatlar hem ad hem de eylem belirteni olarak kullanılır. Eylem belirteni olduklarında belirteç olurlar (§ 644).

*Deny* (§ 369), sıfatlarda üstünlemeyi sağlamanın bir yolu olarak da aynı sıfatı yinelemeyi göstermiştir. Sıfatların anlamını sağlamlaştırmak için "sıfat ya aynen yinelenir ya da ilk hecesine /m/p/r/s/ ünsüzlerinden biri getirilerek bir bölüğü yinelenir" demektedir.

*Swift* (§ 215-222) Türkçeyi modern dilbilgisi açısından inceleyen yapıtında ikilemeleri ele alarak birtakım bölümlere ayırmıştır. Bu sözcüklerin daha çok sıfat, kimi yerde de belirteç olarak kullanıldıklarını belirtmiştir. İkilemeleri anlam yönü bakımından değil de biçim yönünden ele almıştır.

İkilemeler sıfat olduklarında belirttikleri ya da niteledikleri adın anlam bakımından güçlenmesini sağlarlar. Bu sözcükler eylemi belirttiklerinde belirteç olurlar (bkz. Belirteçler, s. 96).

Türkiye Türkçesinin, ilginç öğeleri olan ikilemeler, Türkçe sözcüklerden oluşabildikleri gibi, yabancı sözcüklerden kurulmuş da olabilirler: *şen şatır* komşu, *halis muhlis* yiyecek, *akıllı uslu* insanlar, *güçlü kuvvetli çocuk, akça pakça yüz, allı yeşilli* giysi gibi.

İkilemeler, bir sıfat tamlamasına tamlayan olduklarında, belirttikleri adın anlamını güçlendirir, çoğaltır ya da abartarak pekiştirirler. Biçim bakımından türlü ad ve eylem kök ya da gövdelerinden kurulmuş olabilirler. Türkiye Türkçesinde her tür sözcükten kurulan ikileme sıfat olarak kullanılabilir. Yansıma sözcüklerinden kurulmuş ikilemeler sıfat olduklarında çoğu kez adın anlamını abartarak belirtirler: *vıcık vıcık* çamur, *çağıl çağıl* su, *kütür kütür* erik, *püfür püfür* ev gibi.

Türkiye Türkçesinde, sıfat olarak kullanılan ikilemelerin bol ve ilginç örnekleri vardır:

"Kendisi *türlü türlü birçok yemeklere* pek ziyade düşkünken..."

(A.Ş. Hisar, Fahim, 113)

"Orada uzun, *bitmez tükenmez bir kış gecesi* durmuş dinleniyor, yeniden kar topluyordu."

(SF, Mahale, 112)

"Ovula ovula aşınmaya yüz tutmuş, *pırıl pırıl döşeme tahtası.*"

(Cumalı, Kadın, 142)

"Bu ses, bu gür ses, semtin sarı sıcağına yayılmaya görsün, *irili ufaklı ayakları, pabuçlu pabuçsuz, kızlı oğlanlı çocuklar*..."

(O. Kemal, Ekmek, 72)

"Bir erguvan *için için canlı bir alev*dir."

(A.Ş. Hisar, Boğaziçi, 21)

"...*bir alacak verecek meselesi*nden bahsediyorlar..."

(MŞE, Temiz, 81)

"Öteki, *doğru dürüst göz*, onun yanında mahcup, sönük, tatsız..."

(SF, Mahalle, 57)

Örneklerde de görüldüğü gibi ikileme biçimindeki sıfatlar, daha çok niteleme sıfatı gibi kullanılmaktadır.

## PEKİŞTİRME SIFATLARI

Sıfatların diğer bir ilginç yönleri de pekiştirilmiş olarak kullanılmasıdır. Çoğunlukla niteleme sıfatları, niteledikleri adın anlamını güçlendirmek amacıyla pekiştirmede kullanılırlar.

Pekiştirme, sıfatın birinci hecesine /m/,/p/,/r/,/s/ ünsüzlerinden biri getirilerek yapılır.[79] Pekiştirmeli sıfatlar da diğer tüm sıfatların görev ve özelliklerine sahiptirler: *bembeyaz kâğıt* dediğimizde kâğıttaki beyazlık niteliğinin sözcükte kesin bir biçimde artarak, sözcüğün anlamının güçlendiği görülür:

"Radyodan *bambaşka şey* olduğu anlaşıldı."
(SF, Mahalle, 87)

"Minderin önünde *küçük, tertemiz bir kilim.*"
(Cumalı, Kadın, 142)

"Kara kıştan kalma, *sımsıcak, pırıl pırıl bir gün.*"
(O. Kemal, Ekmek, 12)

korkudan *bembeyaz yüzüyle* koşardı."
(O. Kemal, Ekmek, 85)

"Genç, yakışıklı, *tertemiz giyimli bir adam* önümde belirdi."
(SF, Mahalle, 183)

"Kendi kendine bir çöl, hendesesiz, çizgisiz ve şekilsiz, *büsbütün çöl!*" (Atay, Zeytindağı, 139)

Sevgi ÖZEL

---

79 Pekiştirmenin, sıfatların anlamına güç katması için sözcüğün ilk hecesine /m/, /p/, /r/, /s/ ünsüzlerinden birinin getirilmesiyle yapıldığını diğer araştırmacılar da belirtmişlerdir.

Bazı araştırıcılar *(Deny ve Kononov)*, sıfat yinelemesi olarak niteledikleri pekiştirmelerin de ikilemeler gibi sıfatların anlamını güçlendirdiklerini söylerler. *Deny*, pekiştirmenin sıfatların derecelendirilmesine yardımcı olduğunu söyler (§ 369).

*Swift* (§ 222), pekiştirmeyi biçim bakımından ele almış ve bütün sıfatların pekiştirilebileceğini söylemiştir.

*Hatiboğlu, "Pekiştirme ve Kuralları"* (TDK, 1973) adlı yapıtında, pekiştirme olayını ve kurallarını saptamıştır.

Ayrıca, *Ağakay* bir inceleme yazısında pekiştirmeyi kurallarla vermiştir: Türk Dili, Nr. 156 (1964).

# BELİRTEÇ*

Eylemlerin, eylemsilerin, sıfatların ya da görevce kendine benzeyen sözcüklerin anlamlarını etkileyen, kimi kez güçlendirip kimi zaman kısıtlayan sözcüklere *belirteç* denir.

Türkiye Türkçesinde belirteç olarak bilinen pek çok sözcüğün dışında, çoğu kez öteki sözcük türlerinin de tümce içinde belirteç gibi kullanıldığı görülür.

Belirteçlere birkaç örnek verelim: *şimdi, hemen, en, pek, çok, en çok, pek çok, önce, sonra, çabuk, biraz, azıcık, ileri, geri, ansızın* gibi.

Türkçede belirteçler addan ve sıfattan kesin olarak ayrılamaz.[80]

Ad, eylemi etkilediği zaman belirteç olur: *Akşam* geldi; *Gece* gidelim; *Yıllar* geçti gibi.

Belirteçler iyelik ve ad durumu eklerini aldıklarında, ad gibi kullanılır: *önceleri, sonraları, dahası, ilerisi, pek çokları; ileriye, ileride, önceden, erkenden, şimdiden, öylesine...* gibi.

Zaman, yer, yön ve durum bildiren kimi adlar, belirteç olarak kullanılır. Yalnız özel adlar, belirteç olarak kullanılmaz.

Tümcede, dolaylı tümleçler, eylemi etkilediklerinde, belirteç olarak kullanılabilirler:

"...kendisine çok uzak bulduğu manzaraları şimdi *pek yakında* görüyordu."

(Karay, Sürgün, 65)

---

* Lat, *adverbium*, Osm. *Zarf* karşılığı.

80 Başka dilbilgisi kitaplarının belirteç tanımları şöyledir:

*Deny*, "katmaç" adını verdiği belirteçlerin terim olarak ad ve sıfattan ayrılamayacağını söylemiştir (§ 371).

*Kononov*, "bir eylemin, niteliğini ya da nesnenin varlığını belirten değişmez söz bölüğüdür" diyerek tanımlamıştır (§ 373).

*Ergin*'e göre "zaman, yer, hal ve ölçü adları"dır (§ 374).

*Gencan* "sıfatların, eylemlerin ya da görevce kendilerine benzeyen sözcüklerin anlamlarını belirten ya da kısıp sınırlayan sözcüklere belirteç" der (§ 360).

"...zaten ben Haleb'e dönmeyecektim, geceyi *burada* geçirecektim..."

(Karay, Sürgün, 146)

"İlk söz alanlardan ve nazır namzedi sayılanlardan şişman mebus *yeniden* söz aldı."

(MŞE, Ev Ona, 94)

"Kendimi, bütün bir gün hiç bilmediğim uzak bir *ülkede* sanmıştım."

(O. Veli, Edebiyat, 29)

Sıfatlar, yüklemi eylem olan tümcelerde, yüklemi etkilediklerinde belirteçtir. Hemen bütün niteleme sıfatları, belirteç olabilir: *kısa* kesmek, *güzel* konuşmak, *doğru* söylemek gibi.

Kimi sözcükler sıfat olarak kullanıldığı gibi, belirteç görevi de görürler: *güzel* kız (sıfat), *güzel* konuşmak (belirteç) gibi.

Belirteçler, sıfatların ve kendi türünden olan belirteçlerin anlamını kısmak, güçlendirmek, sınırlamak için de kullanılmakla birlikte, asıl kullanım alanları, eylemlerin yanındadır. Belirteç oluşları, eylemlere etkileri ya da eylemlerle tümlenişlerinden anlaşılır. Dilimizde ikilemeler, eylemi etkiledikleri zaman belirteç olur. Adlardan kurulan ikilemeler belirteç olarak kullanılır: *akşam akşam* gitmek, *gece gündüz* çalışmak, *yaz kış* oturmak, *ev ev* gezmek gibi.

Sıfatlardan kurulan ikilemeler belirteç görevindedir: *güzel güzel* konuşmak, *uslu uslu* oturmak, *büyük büyük* konuşmak, *küçük küçük* doğramak, *iyi kötü* bilmek, *yalan yanlış* okumak, *bilmiş bilmiş* konuşmak, *bilir bilmez* söylemek, *olur olmaz* karışmak gibi.

Eylemsilerin bir türü olan ulaçlardan kurulan ikilemeler de belirteç olarak kullanılır: *koşa koşa* gitmek, *güle güle* katılmak, *söylene söylene* gitmek, *düşe kalka* büyümek gibi.

Belirteçlerden kurulan ikilemeler de yine belirteç görevini yerine getirirler: *şimdi şimdi* anlamak, *böyle böyle* öğrenmek, *çabuk çabuk* yürümek, *sonra sonra* anlamak gibi.

Yansıma sözcüklerinden kurulan ikilemeler belirteç olarak kullanılır: *fokur fokur* kaynamak, *horul horul* uyumak, *kıkır kı-*

*kır* gülmek, *tıngır mıngır* yuvarlanmak, *şangır şungur* kırılmak, *zır zır* ağlamak gibi (bkz. Niteleme Belirteçleri, s. 106).

Belirteçler, tümce içinde kullanışlarına göre, özne, tümleç ve ekeylem alarak yüklem olurlar: *Yarın* çok önemlidir (özne), Biz *erkenden* gidelim (tümleç), Bu konunun örneği *pek çoktur* (yüklem) gibi.

Kimi zaman belirteçler *-ler* çoğul ekiyle kullanıldıklarında anlatıma abartma kavramı verir: *şimdilerde, ilerlerde...* gibi

Belirteçleri:

A) Görev ve anlam bakımından

B) Biçim bakımından

olmak üzere iki bölümde inceleyebiliriz. Şimdi, bunlar üzerinde ayrı ayrı duralım.

## A) GÖREV VE ANLAM BAKIMINDAN BELİRTEÇLER

Görev ve anlam bakımından belirteçler, dilbilgisi kitaplarında genellikle birbirinden başka biçimde ele alınmıştır.[81] Biz kullanımı, anlamı göz önünde bulundurarak belirteçleri görev ve anlam açısından, aşağıdaki bölümlere göre ele alıyoruz:

I. Zaman belirteçleri
II. Yer, yön belirteçleri
III. Ölçü belirteçleri
IV. Niteleme ve durum belirteçleri
V. Gösterme belirteçleri
VI. Soru belirteçleri

81 Örneğin *Deny* (§ 371 ve ötesi) bütün belirteçleri beş bölükte toplamış, bunlar içinde görev ve anlam yönünden bir ayrıma gitmemiştir. *Kononov* (§ 575 ve ötesi) belirteçleri anlam, görev ve biçimlerine göre ayırarak incelemiştir. *Ergin* (§ 374 ve ötesi) belirteçleri "yer zarfları", "zaman zarfları", "nasıllık-nicelik zarfları", "azlık-çokluk zarfları" olmak üzere dört bölümde incelemiştir. *Ediskun* (§ 348 ve ötesi) belirteçleri "zaman zarfları", "yer zarfları", "hal zarfları", "nicelik zarfları", "soru zarfları" adı altında 5 bölümde incelemiştir. *Gencan* (§ 360 ve ötesi) ise belirteçleri, görevleri, bakımından 6 bölümde ele alıyor: 1— zaman, 2— yer, yön; 3— durum; 4— azlık-çokluk; 5— soru; 6— koşul belirteçleri. *Swift* (§ 353) de yalın tümcelerde belirteç sınıfı öbekleri olarak, "*tamamen* bitir, *çok* çalış, *gittikçe* anla" gibi kullanımlara değinmektedir.

## İ. ZAMAN BELİRTEÇLERİ

Bu tür belirteçler, etkiledikleri eylemleri zaman açısından belirten sözcüklerdir. Zaman açısından sınırlama geçmişe, şimdiye ya da geleceğe değgin olabilir: *eskiden, dün, demin, demincek, şimdi, şimdilik, sonra, sonradan, sonunda, biraz sonra, neden sonra* gibi.

Bunların dışında, eylemleri yine zaman açısından etkileyen pek çok sözcük, belirteç olarak kullanılır: *hemen, hemen şimdi, ansızın, apansız, apansızın, birdenbire, önce, geç, henüz, hâlâ, daima, ilkin, ilkönce, önceden, önceleri, baştan, yeni baştan, ivedilikle, bu kez, çoğu kez, çoğunlukla, günlerce, aylarca, yıllarca, sabahleyin, akşamleyin, geceleyin, akşamları, sabahları, kışın, yazın, güzün* gibi.

Yukarıda sıraladığımız belirteçlerin dışında, yine zaman gösteren kimi sözcüklerin, öbeklerin ve tamlamaların da zaman belirteci gibi kullanıldığı görülür: *akşam, sabah, gece, gündüz, ay, yıl, gelecek ay, gelecek yıl, geçen yıl, geçmişte bir gün* gibi.

Tümce içindeki öğelerin zaman belirteci olup olmadıkları, *ne zaman? ne zamana kadar? ne zamandan beri?* sorularıyla saptanabilir; özne ve yüklem bu sorularla bütünlendiğinde sözcüğün zaman belirteci olduğu anlaşılır.

"*Şimdi* artık kimi sevdiğimi, kime saygı duyduğumu biliyorum."

(SF, Mahalle, 56)

"*Sabahları* gün doğmadan önce, tan yerleri ışırken binlerce kuş birden ötmeye başlıyordu."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 449)

"Köyde *yazın* kuzu güderek, *kışın* okula devam ederek beşinci sınıfı bitirmişti."

(Akçam, Köyden, 99)

"*Saatlerce* iki sözü bir araya getirip seslenmediler birbirlerine..."

(A. Sayar, Şenliği, 201)

"*Akşama doğru* babası ile Behin evden çıkıp iskeleye doğru gittiler."

(MŞE, Ev Ona, 53)

## II. YER, YÖN BELİRTEÇLERİ

Bu tür belirteçler, eylemi yer bakımından belirleyen sözcüklerdir; bunlar çoğunlukla eylemin yönünü de belli ederler: *aşağı, yukarı, içeri, dışarı, ileri,*[82] *geri, karşı, yan, ön, arka, sağ, sol, üst, alt...* gibi.

Bu sözcükler ad durumu eklerini aldıkları zaman da belirteç olarak kullanılırlar: *yukarıya, yukarıda, yukarıdan, aşağıya, ileriye, geriye, içeride, dışarıda, karşıda, yanda, önden, arkada, sağa, sola, üstte, altta* gibi.[83]

Bu, şu, o gösterme sıfatlarından oluşan *bura, şura, ora* sözcükleri ad durumu ekleri aldıklarında, yer belirteci olarak kullanılırlar.

Yer, yön belirteci olarak kullanılan sözcükler, iyelik eki aldıklarında da belirteç olurlar; kimi zaman da tamlamada tamlanandırlar: *aşağısı, yukarısı, ilerisi, şurası, orası; evin önü, masanın altı, yol üstü* gibi.

Tamlamada, tamlayan olarak kullanılan yer, yön belirteçleri niteleme sıfatı görevindedir: *üst oda, sağ el, alt kat, üst çekmece, aşağı mahalle* gibi.

---

82 *İleri geri, ön* gibi sözcükler zaman belirteci olarak da kullanılırlar: *öne* git (yer belirteci), *önden* gittiler (zaman belirteci) gibi.

83 Bu sözcükler, *aşağıda, aşağıdan, yukarıya, yukarıda, yukarıdan, içeriye, içeride, içeriden, ileriye, ileride, ileriden, geriye, geride, geriden, karşıya, karşıdan, içinde, şurada, yana, yanda, önden, arkaya, arkada, arkadan* örneklerindeki gibi durum eklerini aldıklarında, kimilerine göre belirteç görevini yüklenirler; kimileri de bunların belirteç olamayacağını ileri sürer.

*Deny*, durum eki alan yukarıdaki sözcükler için "bunlar ilgeç görevini de görebilirler" der. Durum eki almayanların belirteç olduğunu belirtir (§ 379). *Kononov* da yer belirteçlerinin yönelme kalma, çıkma durumlarının düşmelerinden geliştiğini söyler (§ 622): "O dışarı çıktıktan sonra, bana döndü (R. Halid)", "Gel bakalım içeri, demiş. Hamamcı kızı içeri aldıktan sonra (masal)" örneklerini verdikten sonra "Bu saat ileri gidiyor (A.C. Emre)" örneğini alır. Daha sonra -(g)arı ekleriyle yapılmış belirteçlerin, devinimin yönünü gösterdiğinden yönelme durumu eki aldığını, bunun da anlamı güçlendirmek için olduğu sanısını ileri sürer: "...içeriye müdür girdi, arkasından da bir adam.. (B.S. Kunt) "örneğini gösterir. Bu biçimin bileşik eylem görevini yaptığını da belirtir (§ 623). Bize kalırsa, "Bu saat ileri gidiyor" örneğinde ileri yön belirteci olmaktan çok, zaman gösteren bir belirteçtir. *Ergin*, durum eki aldığı zaman bu sözcüklerin, kesinlikle belirteç olmadığını ileri sürer (§ 374). *Ediskun* da, yalın durumlarının belirteç olduğunu yazar; durum eki almış sözcükleri konu edinmez (§ 351-352).

Yer ve yön belirteçleri *-ler* çoğul ekini aldıklarında anlatıma abartma katarlar: *yukarılardan, aşağılardan, uzaklardan, gerilerden, önlerde, arkalarda...* gibi.

Yer, yön belirteçlerinin dilimizde pek çok örneği vardır:

"Veli ile, arkadaşları, artan öfkelerinin hızlandırdığı adımlarla geldikleri yoldan *geri* döndüler."

(Cumalı, Susuz, 21)

"Saat kulesi *önünde* otomobilden indi."

(Karay, Sürgün, 151)

"*Dışarda* morluklar *içinde* bir gece kurulmuştu."

(F. Baykurt, Tırpan, 95)

"Toplanmışlar dört yönden *buraya*
Omuzlarında kan bayrakları."

(Dağlarca, Gazi, 19 Mayıs Destanı, 6)

"Ben *burada* bağlıyım ay yarim

Körüm ve yaşlıyım otuz yaşında."

(G. Akın, Güz, Şairlerin Seçtikleri,
Ü.Y. Oğuzcan, 1965)

"*Ta gerilerden* başka kağnılar yetişti geçti gacır gucur
Nasıl durur Mustafa Kemal'in kağnısı ?
Kahroldu Elifcik, düşünceden düşünceden."

(Dağlarca, Mustafa Kemal'in Kağnısı,
B. Necatigil, Şiirleri, 122)

"Hiçbirisi böyle aslanca konuşabilir mi Ali Safa'ın *karşısında,* deyin bakalım konuşabilir misiniz ?"

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 479)

Bu belirteçlerin tümce içindeki yerleri *nereye ? nerede ? nereden ? neresi ?* sorularıyla saptanabilir.

## III. ÖLÇÜ BELİRTEÇLERİ

Bir eylemin, sıfatın ya da başka bir belirtecin ölçüsünü gösterirler.[84] Bu ölçünün içinde azlık, çokluk, sayı, derece, karşılaştırma gibi anlamlar vardır. Ölçü belirteçleri[85] *pek, çok, en, kadar, daha, en çok, pek çok, az çok, biraz, fazla, azıcık* gibi sözcüklerdir. *Az, çok, biraz, azıcık* gibi belirteçler, bir adı nitelediklerinde sıfat görevindedirler: *az* para, *çok* iş, *biraz* yemek, *azıcık* tuz... gibi. Ölçü belirteçlerinden *en, çok, daha, pek, pek çok* sözcükleri sıfatlarda, karşılaştırmada kullanılır: *en az* para, *pek çok* iş gibi (bkz. Sıfatlarda Karşılaştırma, s. 89).

Ölçü belirteçleri, görev ve anlam bakımından, aşağıda ele aldığımız gibi, anlatıma eşitlik, üstünlük, en üstünlük anlamları katar. Başlıcaları şunlardır:

### a) Eşitlik Belirteçleri

Eylemlere, eylemsi ve sıfatlara eşitlik anlamı katar: *kadar, denli...* sözcükleri gibi.

"Oralı mıdır, değil midir, beni zerre *kadar* ilgilendirmez."

(SF, Mahalle, 62)

*Kadar ve denli* sözcükleri *"bu kadar, o kadar, bu denli, o denli"* biçimlerinde kullanıldığında, eşitlik, aşırılığa geçmiş olur:

*"Bu denli* çirkin mi kokar bir bahar dalı."

(A. Ağaoğlu, Oyun, 33)

### b) Üstünlük Belirteci

Üstünlük belirteci olan *daha* sözcüğü eylemlere, sıfatlara ve belirteçlere üstünlük anlamı katar: *Daha* getir, *Daha* gönder-

---

84 Ölçü belirteçleri çoğunlukla, "azlık-çokluk belirteçleri" olarak ele alınmıştır. *Kononov* (§ 577) ve *Ergin* (§ 378) "mikdar zarfları" olarak incelemişlerdir. Ayrıca *Deny* (§ 475) "kaçlık katmaçları" arasında, bu belirteçleri de göstermiştir.

85 Ölçü belirteçlerini *Gencan* (§ 380) "ölçümleme ve aşırılık belirteçleri" ni iki bölüme ayırarak "Azlık-Çokluk Belirteçleri" içinde incelemiştir. Ölçümleme belirteçlerinin, "eşitlik, üstünlük ve en üstünlük" gibi özellikler taşıdığını da belirtir. *Kononov* (§ 577), ölçü belirteçlerinin tümce içinde ad, sıfat ve eylemlerle kullanıldığını, nesnenin derece ve ölçülerini gösterdiğini belirtir.

sinler, *Daha* anlat; *Daha güzel* oku, *Daha küçük* doğ'ra, *Daha kısa* kes gibi.

"Gece ay, yoğun buhar tabakasını delip de tarlaları aydınlattığında tedirginleşip *daha çok* bağırdılar."

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 10)

"... belediye fen işleri ya da emniyet müfettişlerinden *çok daha* kalıplı, onlardan *çok daha* çalımlıydı."

(O. Kemal, Müfettiş, 46)

"En büyük eğlencelerimizden biri de hangimizin *daha önce* -çok yaşa!- diyeceğiydi."

(Nesin, İnsanlar, 124)

"Yazmayı kendine *daha* elverişli bulmuş."

(MŞE, Ev Ona, 173)

**c) En Üstünlük Belirteci**

*En* sözcüğü, belirteçlere ve sıfatlara, üstünlük anlamı katar. En üstünlük belirteci olabilmesi için sıfatın da belirteç olması gereklidir: *En güzel* konuşmuş; *En iyi* yapmış gibi.

"Yemeğin *en iyisini* de pişirir."

(MŞE, Ev Ona, 175)

"*En sonra,* pek çok sıkılan çocukların zoru ile akşam altı postasına dar yetiştiler."

(MŞE, Ev Ona, 134)

**ç) Aşırılık Belirteçleri**

Bunlar *çok, pek, gayet, çokça, fazla, fazlaca, epeyce, az, azıcık, biraz* gibi sözcüklerdir; eylem ve eylemsilere, niteleme sıfatlarıyla kendi türünden olan sözcüklere aşırılık anlamı katar: *Gayet* kızgın gitti; *Pek* uzun konuştu; *Çok* üzüldüm; *Pek çok* kızdı; *Pek çok* yoruldu gibi.

"Bu sözüme o vakit Gazi'nin ne cevap verdiğini *pek iyi* hatırlamıyorum."

(YKK, Zoraki, 7)

"Bu düşünce yüreğine *azıcık* su serpmişti ama, gene de dertliydi."

(Y. Kemal, Yer Demir, 13)

"Sabaha doğru *epeyce* açılmıştı."

(Güntekin, Damga, 97)

"Tahrirli siyah gözlerim dar boynumda

*Biraz* dur *biraz*

Ben güvercinleri sayayım."

(S. Birsel, Haydar, 81)

"*Biraz* gecikmiş olduğu için telaşla bahçeye..."

(Karay, Sürgün, 144)

*Fevkalade, harikulade...* gibi yabancı kökenli belirteçler bugün yerlerini *olağanüstü, alabildiğine* gibi sözcüklere bırakmıştır.

Aşırılık belirteçleri, öbekleşmiş biçimleriyle de kullanılır. Bunlar *daha çok, daha fazla, pek fazla, en fazla, pek çok, pek az, daha az* gibi sözcüklerdir. Her birinin Türkçede ayrı anlamlara gelen kullanım yerleri vardır.

## IV. NİTELEME VE DURUM BELİRTEÇLERİ

Eylemin niteliğini, ne durumda olduğunu, nasıl yapıldığını belirten sözcüklerdir. Birçok türleri vardır.

**A) Niteleme Belirteçleri**

1— Niteleme sıfatlarından oluşan belirteçlerdir. Niteleme sıfatları, adı nitelerse sıfat, eylemi nitelerse belirteç olur. Eylemi, nitelik, durum, biçim bakımından etkiler. *Nasıl? Ne durumda? Ne biçimde?* sorularını yanıtlar: *İyi* söyledi; *Doğru* yaptı; *Güzel* konuştu gibi.

"Öfkelenmediği zaman herkese öyle *güzel* bakar."
(Y. Kemal, Yer Demir, 22)

"... bir öncekinden ne denli iyi ve haklı olursa olsun, halkça *iyi* karşılanmaz."
(V. Günyol, Yeni Türkiye, 18)

"Ne *iyi* etmişti de buraya gelmişti."
(Nesin, İnsanlar, 46)

2— Yinelenmiş, yakıştırılmış ve ikilemeli sözcüklerden oluşan belirteçler.[86]

Adlardan, sıfatlardan, ulaçlardan, belirteçlerden ve yansıma sözcüklerinden kurulan ikilemeler, niteleme belirteci görevindedir.

"Köyü baştan ayağa, *ev ev* dolaştı."
(Y. Kemal, Yer Demir, 65)

"Gürültü gittikçe hafifliyor, köpek havlamaları *yer yer* kesiliyordu."
(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 235)

---

86 *Hatiboğlu* ikileme üzerine şu düşünceleri ileri sürer: "İkilemeyi kuran sözcüklerin genel özelliklerinin başında ses benzerliği gelir. Ses benzerliği, anlatım zorunluğu ile birlikte, ikilemeyi kuran en büyük etkendir. Önseste ya da sonseste ses benzerliği vardır: *çerçöp, döl döş, sağ salim, saçma sapan, evli barklı, az buz, tuz buz, tek tük, eğri büğrü...*" gibi (İkileme, s. 13-14). Yazar, ikilemenin anlamı güçlendirmek, pekiştirmek için olduğunu belirtir.

"Sen, her şeyi *inceden inceye* düşün."
(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 224)

"Bütün ölçüler değişir, değişmelidir, ama, canım, ölçüler üstünde kalan, *insandan insana* pek değişmeyen bazı şeyler de var."
(S. Eyuboğlu, Mavi, 136)

"Bakışlarıyla kocaman delikanlıyı *uzun uzun* kucakladı."
(SF, Mahale, 55)

"Uyumak, *uzun uzun* uyumak, bıraksalar günler, haftalarca uyumak geliyordu içinden."
(O. Kemal, Ekmek, 73)

"Köylüler, köyün ortasına, evlerin önüne, oraya buraya, *öbek öbek* toplanmışlardı."
(Y. Kemal, Yer Demir, 118)

"Türkü *söyleye söyleye* hem yürüdüm hem düşündüm."
(SF, Mahalle, 71)

"Çocukluğunda bir tüfek görse *ağlaya ağlaya* gelir benim yakama sarılır, saklanmaya çalışırdı."
(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 148)

"Hatçe *istemeye istemeye*, gardiyanın getirdiği ekmekten bir parça kırdı, ağzına attı."
(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 144)

"Koca kuyruğunu dikenlerin üstünden *sürüye sürüye* kaçtı."
(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 227)

"Hasan, çocuklar gibi *hıçkıra hıçkıra* ağlıyordu."
(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 195)

"Kemiklerin *çatır çatır* ediyor."
(Y. Kemal, Yer Demir, 169)

3— Pekiştirme ve küçültme sıfatları da belirteç olabilir: *Apaçık* söyledi; *Tertemiz* oldu; *Dosdoğru* anlat gibi.

"Karataş köyünde akşam *ıpıssız* bastırdı."
(F. Baykurt, Öcü, 201)

"Bir çocuk Sen ırmağına yaklaştı Paris'te
Gördü sularda yüzünü

Tatlı sesiyle sordu annesine *sımsıcak*
Bu ben miyim ?"

(Dağlarca, Çocukla Allah, 23)

4— *Bu, şu, o* gösterme adıllarından gelişen *böyle, şöyle, öyle* sözcükleri de tıpkı niteleme sıfatlarında olduğu gibi, adları tümlerse gösterme sıfatı, eylemleri nitelerse belirteç olur: *Böyle* yaptı; *Şöyle* anlattı; *Öyle* oldu gibi.

"...onun için en güzel söyleyiş *böyle* söyleyişti."

(S. Eyuboğlu, Mavi, 38)

"*Öyle* değil mi ana ? Diye soruyordu."

(Y. Kemal, Yer Demir, 161)

**B) Durum Belirteçleri**

**1. Kesinlik Belirteçleri**

Eylemlere ve eylemsilere kesinlik katar: *elbet, elbette, mutlaka, tamamen, kuşkusuz, şüphesiz, er geç, asla, hiç, hiç mi hiç, ne olursa olsun, ne derlerse desinler* gibi sözcükler ya da sözcük öbekleridir.

"O zamanlar manavların *tamamen* kavrayamadığım bu bakışlarını, bu tebessümlerini, geçmiş senelerin yardımıyla, kendimce şimdi aşağı yukarı tefsir edebiliyorum."

(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 17)

"Sonunda bir güzelde birleşecekler *elbette* ya da günümüzün eğilimlerine uyacaklar kim bilir ?"

(Batu, Günleri, 61)

"*Elbette* öldürür. Başkalarına da ibret olur."

(MŞE, Ev Ona, 150)

Yukarıdaki belirteçlerin çoğundaki belirteçlik daha çok sözcüğün kendi anlamından ileri gelmektedir. Bunlardan yabancı kökenliler giderek yerlerini Türkçe olanlara bırakmaktadır.

*Hiç, hiç mi hiç* belirteçlerinin kullanılışı oldukça değişiklik gösterir. Bunlar genellikle olumsuz eylemlerle kullanılır ya da olumsuzluk gösterir:

a) Eylem ve eylemsilerdeki olumsuzluğu pekiştirmek için kullanılır: *Hiç* görmedim; *Hiç mi hiç* oralı olmaz.

"O ölmez. O dünyaya direk çakacak. Ölür mü *hiç?* der boyuna."

(Y. Kemal, Yer Demir, 19)

"N'olur görmesem yasını *hiç*
Değişmese benekler çizgiler acısı gözlerimin"

(Dağlarca, Haydi, 126)

"Eskiden Hasan kendi kendine durmadan türkü söylerdi. Şimdi *hiç mi hiç* söylemiyor."

(Y. Kemal, Yer Demir, 7)

b) Soru eki almış olumlu ve olumsuz eylemlere, kimi kez, belirsiz zaman anlamı katar: *Hiç* böyle şey olur mu? İnsan *hiç* arkadaşını kötüler mi? *Hiç* gelmez mi?

"Bundan böyle ben bu köyün hiçbir işine karışmam. *Hiç mi hiç* karışmam."

(Y. Kemal, Yer Demir, 166)

c) Tümce vurgusuyla söylenince, karşıtı belirtilmek istenen yanıtı pekiştirir: *Hiç* böyle şey olur mu? (olmaz); İnsan *hiç* arkadaşına böylesi oyun eder mi? (etmez); Sen *hiç* uyumadın mı? (uyumadım) gibi.

ç) Soru tümcelerinin yanıtında yalnız kullanılarak bitmemiş bir tümcenin bitirilmişini belirler:

— Bir şey gördünüz mü?

— Hiç (hiçbir şey görmedim).

**2. Yineleme Belirteçleri**

Yineleme belirteçleri, tümcenin eylem ve eylemsilerinin yinelendiğini gösterir. Pekiştirme ve süreklilik anlamları da katar: *yine (gene), bir kez, bir daha, bin kez, çok kez, ikide bir, ara sıra, arada sırada, bazı kere, bazı bazı, kimi kez* gibi.

"Kalaycı o kadar zulüm bile yapmasaydı, *gene* getirirdi parayı..."

(Y. Kemal, İ. Mem'ed, C. I, 341)

"Hasan *gene* öfkelendi."

(Y. Kemal, Yer Demir, 22)

"Atlar bir yem kestirsin, *gene* gideriz, dedi."

(MŞE, Ev Ona, 153)

"O, her aydınlığın ülkümüzün
*Bir kez daha*
Parlayan, gerçekleşen"

(Dağlarca, Gazi, 90)

*Çok kez, ikide bir, ara sıra, arada sırada, bazı kere, kimi kez...* gibi sözcükler, eylem ve eylemsilerdeki yinelenişe belirtilmeyen bir süreklilik, *bazı bazı...* gibi sözcükler de azlık, seyreklik anlamları katar: *Ara sıra* bize uğrar; *İkide bir* uğrar; Günde *bir kez* gelir; Belki *bin kez* gelir gibi.

**3. Dilek Belirteçleri**

*Allah vere, Allah versin, bari, keşke, inşallah, tek...* gibi sözcüklerdir. Bunlar bir dileği, bir isteği, olması istenilen bir duyguyu belirtir, koşul ve istek kiplerinin hikâyelerini pekiştirir: *Allah vere de gelse;* O günler *bari gelmese...* gibi.

"*Tek* zülfünü göreydim bahtım siyah olaydı
Şu benim gönlüm için kanun icat olaydı"

(Türkü)

"Madem hâlâ geriye bağlı kalanlarınız var, biz de *bari* öyle yapalım."

(S. Eyuboğlu, Mavi, 66)

**4. Umu Belirteçleri**

*Sanırım ki, umulur ki, inşallah, Allah vere...* gibi sözcükler ve deyimlerdir. Bu belirteçler, dilek belirteçleriyle aynı kullanılıştadır. Tümcedeki görevlerine bakılarak bu anlama gelecek birçok sözcük öbeğine ya da deyimlere rastlayabiliriz: *Sanırım ki* gelir; *Umulur ki* yapar; *İnşallah* gelirim.

"Eh, yakında kavuşursunuz, *inşallah.*"

(Cumalı, Topraklar, 88)

"Hatçe: *keşke,* öyle olsa, dedi."

(Y. Kemal, İ. Memed, C.I, 148)

"Zıkkım, dedi, *inşallah* onu da parça parça ederler. Sana ölüm haberini getiririm *inşallah...*"

(Y. Kemal, İ. Memed, C.I, 148)

**5. Olasılık Belirteçleri**

*Belki, olsa, olsa olsa, ola, ola ki, tutalım, tut ki, varsayalım, varsayalım ki, farz edelim, farz edelim ki, farzet ki* gibi sözcüklerdir.

Bu tür belirteçler anlatıma "olasılık" anlamı katar: *Belki* gelirim; *Olsa olsa* bu para eder; *Tutalım ki* yaptın... gibi.

"*Belki* onun da bir mazereti vardır."

(Güntekin, Damga, 91)

**6. Yanıt Belirteçleri**

Genelikle sorulara karşılık olarak kullanılan belirteçlerdir. Eylemleri, eylemsileri kimi kez olumlu, kimi kez olumsuz biçimde pekiştirir. Bunlar gerçekleşme, kesinlik, onama, onamama, belirteçleridir: *peki, şüphesiz, kuşkusuz, evet, hayır, hayhay, memnuniyetle, kıvançla, sevinçle, elbet, elbette, yok, asla, herhalde...* gibi sözcüklerdir: *Evet* gelirim; *Hayır* yapmam; *Peki* giderim; *Elbette* gitmem; *Sevinçle* giderim...

"Hatçe: ana.. dedi. Kadın durdu. Gözlerine yaş dolmuştu: *Peki,* dedi, sesi karıncalanarak..."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 149)

**7. Sınırlama Belirteçleri**

*Artık, ancak, yalnız, yalnızca...* gibi sözcükler eylemin gecikmeden yapılmasını ya da başka türlü olamayacağını belirtmek içindir: *Artık* gitmeyeceğim; *Yalnız* geldi; *Ancak* doydu... gibi.

"*Artık* geride özleyeceğim hiçbir şey yok."

(SF, Mahalle, 79)

"Onları *yalnızca* hatırlar, umursamaz."

(SF, Mahalle, 88)

Yüklemden sonra gelirse eylemin yapılmasının gerektiğini belirtir: Sus *artık;* Bırak *artık* gibi.

"Bir süt daha içtim. Hayır, *artık* deminki tesirini yapamıyordu."

(SF, Mahalle, 80)

"Omzunun bir tanesi yarım karış *ancak* vardı."

(SF, Mahalle, 85)

**8. Koşul Belirteci**

Zaman bakımından koşul gösteren yüklemleri güçlendiren *eğer* sözcüğüdür:

"Sen *eğer* acıyorsan kendin bakarsın."

(MŞE, Ev Ona, 150)

"*Eğer* müsaade ederseniz ziyaret edecekler..."

(MŞE, Ev Ona, 135)

**9. Üleştirme Belirteçleri**

Üleştirme sayılarından oluşan ikilemeler, durum belirteci görevindedir: *birer birer* gelmek, *teker teker* oturmak, *beşer onar* çıkmak, *üçer üçer* saymak... gibi.

"İşte o zaman, karanlığı tuta tuta, yordamlıya yordamlıya onlar evlerinden çıkacaklar, gelip bizim kapının önünde *teker teker* duracaklar."

(Y. Kemal, Yer Demir, 49)

**10. Yaklaşıklık Belirteçleri**

*Şöyle böyle, öyle böyle, yakın, hemen hemen, aşağı yukarı, az çok* gibi sözcüklerdir. Anlatıma yaklaşıklık, aşağı yukarılık anlamı katar: *Şöyle böyle* oldu; *Hemen hemen* gözükmez... gibi.

"Herkes *böyle* yapıyor."

(MŞE, Ev Ona, 137)

"Büyük harp başladığı zaman, *hemen hemen* yüzyıldan beri bağımsız idiler."

(Atay, Zeytindağı, 99)

"Meşe biten toprakta, *hemen hemen* hiç başka ağaç gözükmez."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 58)

Yukarıda sıraladığımız durum belirteçlerinden başka *-ce, -cesine, -meye, -mesine* ekleriyle türetilmiş sözcükler, kimi zaman belirteç görevindedir: *insanca* yaşamak, *mertçe* çarpışmak, *delicesine* koşmak; *Yapmasına* yaparım; *Gitmesine* giderim; *Sevmeye* sever gibi.

*-meye, -mesine* ekiyle yapılmış belirteçler, çoğu kez eylemsilerin yüklemlerine "olanak" anlamı katmakla birlikte, kendinden sonraki yantümceye de karşıtlık belirtisi katar: *Gitmesine* giderim, yararı olur mu? *Sevmeye* sever, bakmaya gelince bakmaz... gibi.

## V. GÖSTERME BELİRTECİ

Gösterme belirteci eylem ve eylemsileri gösterme yoluyla belirler.[87]

Gösterme belirteci olan *işte,* tanıtma görevini de yapar. Eylem ve eylemsileri etkilediğinde belirteç görevindedir. Türlü anlam incelikleri verir:

a) Eylemi gösterme yoluyla kesinleştirir: *İşte* söylüyorum; Aradığın *işte* geliyor... gibi.

"*İşte,* 1910'da köylülerimizin, kasabalılarımızın görünüşü bu."

(V. Günyol, Dile, 154)

"*İşte* o Koca Halil ne yapar yapar da o yanar döner, yeraltı kuşunu yakalar."

(Y. Kemal, Yer Demir, 13)

b) Yüklemi kesinleştirirken özneyi de belirtir: *İşte* bu adam söyledi; *İşte* bu yaptı... gibi.

"*İşte* 9 Eylül'de biz
El süngü
Ayak pala
Gözümüz mızrak
Göğüs alınyazısı
Yine tam 100 bin kişiyiz İzmir'e girerken."

(Dağlarca, Bağımsızlık, Gazi, 107)

*İşte* gösterme sözcüğü burada hem *biz* öznesini, hem de *girerken* eylemsisini güçlendirmiştir. Bu durum vurguya göre değişebilir.

c) Yinelemeli kullanımlarla anlatıma bir güven, meydan okuma, övünme katar: *İşte* ben, *işte* annem buradayız...

"*İşte* at, *işte* meydan" (Atasözü)

"*İşte* hendek, *işte* deve" (Atasözü)

---

87 *Gencan,* "Gösterme ve Tanıtma Belirteçleri" terimini kullanır (§ 367).

ç) Yüklemleri düşmüş tümcelerde kızgınlığı, övgü, boyun eğişi gösterir: *İşte* okulu bitirmemenin sonucu; *İşte* haylazlığın sonu; *İşte* çalışmanın ödülü gibi.

d) Belirteçleri de pekiştirir: *İşte şimdi* gelecek; *İşte hemen* görürsün; *İşte şimdi* yandın gibi.

"Ali başını kaldırdı: *İşte* ana, *böyle,* dedi."

(Y. Kemal, Yer Demir, 37)

"Hacı: Tamam, dedi. *İşte böyle* oldu."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 140)

e) Tümce sonuna gelirse belirtme anlamı kesinleşir: Ne olacak geldim *işte;* Söyledim *işte* gibi.[88]

"Aç kalır ölürüm, ölürüm *işte."*

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 12)

"Bir daha hiç dönmem. Dönmem *işte."*

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 19)

## VI. SORU BELİRTEÇLERİ

Soru belirteçleri, eylemleri ve eylemsileri soru yoluyla belirler: *ne, nasıl, ne biçim, nice, hani, nerden, ne denli, ne kadar* gibi.

"Benim gibi dostların olmazsa, sen tek başına *ne* yapabilirsin ki."

(Y. Kemal, Yer Demir, 151)

88 Bu ayrımlar, az çok değişikliklerle, *Gencan*'da da böyledir (§ 367 ve ötesi)

## B) BİÇİM AÇISINDAN BELİRTEÇLER

Belirteçler, biçim açısından şu bölümlere ayrılır:

1— Yalın belirteçler
2— Türemiş belirteçler
3— Bileşik belirteçler
4— Öbekleşmiş belirteçler

### 1. Yalın Belirteçler

Bu belirteçler, ek almamış belirteçlerdir: *geç, dün, yarın, gece ; en, pek, çok* gibi.

### 2. Türemiş Belirteçler

Ek alarak türemiş belirteçlerdir: *akşamleyin, saatlerce, yazın, güzün, yiğitçesine, erken, sonra, önce, ansızın* gibi.

### 3. Bileşik Belirteçler

Belirteç görevinde bulunan bileşik sözcüklerdir: *Bugün, biraz, birçok, ilkönce, böyle, şöyle* gibi.

### 4. Öbekleşmiş Belirteçler

Kimi sözcükler yan yana getirilerek belirteç öbekleri oluştururlar: *hemen şimdi, yana doğru, öne doğru, pek çok, hemen hemen, hemen hemen şimdi, -den sonra, -e dek, -den beri, ikide bir, arada sırada, bazı bazı, şöyle böyle, er geç, aşağı yukarı, o yana, bu yana, beş aşağı beş yukarı, var yok, doğru dürüst* gibi.

Bu tür belirteçler arasına, deyim biçimindeki birden çok sözcükten oluşmuş belirteçler de girebilir.

İbrahim KUTLUK

# ADIL *

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde adıl, ad soylu sözcüklerin önemli bir bölüğü olup, genellikle adların yerini tutan, kişi, soru, gösterme ve belgisizlik kavramları taşıyan sözcükler olarak bilinir.[89] Dilimizde adıllar, *ben, sen, o, kendi, biri, bu, şu, kimi, kimse, falan, filan, herkes, hepsi, birkaçı, çoğu, bazı...* gibi sözcüklerdir. Ayrıca *adam, kişi, insan* sözcükleri adıl olarak kullanılır.

Adıllar, dilin akışı içinde eskiden beri fazla bir değişikliğe uğramadan kullanılagelmiş olup, Türkçede değişmeyen bir söz bölüğüdür. Türkçeye yakın dillerde de adılların böyle oluşu ve bazı dillerdeki adılların kullanılışlarının Türkçeye yakınlığı öteden beri Türkçe ile bu diller arasındaki akrabalık konusunda önemli bir tanık sayılmıştır.[90]

---

* Lat, *pronomen,* Fr. *pronom,* İng. *pronoun,* Alm. *Pronomen,* Osm. *zamir* karşılığı.

89 Adıl tanımı diğer dilbilgisi yapıtlarında şöyledir: *Emre,* "isimsiler (les nominaux)" biçiminde adlandırdığı adılları, adlara çok benzeyen, belli sözcükler olarak (§ 13) gösterir; *Ergin,* "nesnelerin yerine geçerek ya da göstererek karşılayan sözcükler" (§ 379); *Ediskun,* "tümcede gerektiğinde adların yerini tutan sözcükler" (§ 156); *Gencan,* "tümcede adların, önce geçmiş kavramların yerlerini tutan ve söyleyenle kendisine söylenen kimseleri hatırlatan sözcükler" (§ 226); *Banguoğlu,* "bir kişi ve nesne kavramı taşıyarak adın yerini tutan sözcükler" (§ 309) olarak tanımlarlar. *Deny*'e göre adıl, adların değişir olanıdır (§ 197). *Kononov*'a göre adıllar, adları ve onların ne olduklarını, nasıl olduklarını söylemeden gösteren bir söz bölüğüdür (§ 305). *Swift* de adıllara değinmekte, kişi ve gösterme adıllarından söz etmektedir.

Fransız dilcisi *J. Dubois,* Fransızcanın yapısal dilbilgisinde adılları daha değişik bir yöntemle ele alarak adıllar ve adıl sıfatları dediği sözcükleri "Les Substituts" başlığı altında incelemiştir (s. 91 ve ötesi).

90 Zaman zaman bu konu dilciler tarafından ele alınmıştır. Ünlü bilgin *Castrén* in, Ural-Altay dilleri grubunu araştıran yapıtı yine bu dil ailesine giren ayrı ayrı dillerin adıl ekleri arasındaki yakınlığı kanıtlamaktadır. Böhtlink'in de söylediği gibi, her dilde adıl eki gerçekte ayrı bir sözcük olan adıldan gelişmedir. Bu eklerin benzemesi adıl sözcüklerinin de benzemesini gerektirir ki Ural-Altay dillerinde bu, gözle görülebilecek bir durumda değildir.

*Castrén*'in yukarıdaki görüşüne *Bang* ve *Steinthal* de katılmışlardır. Adıl konusu birçok dilcinin dikkatini çekmiştir. *Jespersen,* bu konuyu ele alarak adıl çekimindeki uygunsuzluğu *(ben, bana; sen, sana* gibi) eski diller arasındaki akrabalığa bağlamaktadır.

Biçimbilgisi yönünden de aynı dil grupları arasındaki yakınlık üzerinde durulmuştur. Özellikle *Castrén*'in kişi adılları üzerindeki doktora tezi bu noktayı aydınlatmaktadır (bkz. *A Caferoğlu, Türk Dili Tarihi,* I, s. 17 ve ötesi).

Adılları, şu bölümlere ayırarak inceliyoruz:[91]

1. Kişi adılları
2. Gösterme adılları
3. Belgisiz adıllar
4. Soru adılları

Adıllar, ad soylu sözcükler içinde en çok, adlara benzerler. Adlar gibi ad durumlarına girer[92] ve iyelik eklerini alabilirler:[93] *ben, bana, benim, bizim, sizin, onun, ona, kendine, kendimiz, bunun, bundan* gibi.

Adıllar, bir adla birlikte tamlama kurarlar. Adıl tamlamasında tamlayan adıl, tamlanan da addır.[94] Bu tamlamada hem adıl, hem de ad, tamlamanın gerektirdiği ekleri alarak belirtili bir tamlama kurarlar: *benim okulum, bizim okulumuz, onun okulu, onların okulu* gibi. Kimi zaman da *kendi işim, kendi evim* gibi belirtisiz tamlama oluşturdukları görülür. Adıl tamlamasında adılın söylenmediği de olur (bkz. Kişi Adılları, s. 121) (benim) *evim,* (onun) *okulu* gibi. Bu tür kullanılışlara dilimizde çok rastlanır.

Adıllar, tümce içinde diğer ad soylu sözcükler gibi özne, nesne, tümleç ve yüklem olurlar:

"Konuştukları şeylere ister istemez kulak misafiri oldum (özne: ben)."

(O. Veli, Edebiyat, 13)

---

91 Bu bölümleme diğer dilbilgisi yapıtlarında da aşağı yukarı aynıdır: *Gencan* (§ 227) bu bölümlemeye "ilgi adılları"nı da eklemiştir. *Ergin* (§ 380 ve ötesi), "kişi, dönüşlülük, gösterme, soru ve belirsizlik adılları" diye ayırmıştır. *Banguoğlu* (§ 309), kullanılışlarına göre "kişi, gösterme, iyelik, dönüşlü, soru, belirsiz ve ilinti adılları" olarak, *Kononov* ise biraz daha geniş tutarak "gösterme, kişi, dönüşlü, soru, belirti, olumsuz, belirsiz, genelleştirici adıllar" gibi bölümlendirmiştir (§ 305). *Deny,* adılları kişi, gösterme ve belgisiz adıllar olarak incelemiştir (§ 294, 311, 319).

92 *Ergin* (§ 379) "adıllar, iyelik ekleri alma bakımından öteki adlardan çok ayrıdırlar. Aşağı yukarı adıllar hiç iyelik eki almazlar. Yalnız *şusu, busu* örneklerinde adılların iyelik eki aldıkları görülür" demektedir.

93 *M. Mansuroğlu,* "Türkçede zamir çekimi" adlı bir araştırmasında (TDAY - Belleten, 1949, s. 501-518) ilk evrelerden bu yana, adıl adını alan sözcükler üzerinde durmuş ve bunların bugüne dek ne gibi gelişimler gösterdiklerini saptamıştır. Araştırmasında *Mansuroğlu,* I. Çekim sırasında kökü değişmeyenler (biz ve siz çokluk 1. ve 2. kişi adılları), II. Çekim sırasında kökü değişmeyenlerden araya -n- sesi getirenler (bu gösterme adılı ve türevleri), III. Kendilerinde -n- sesini bulunduran ve bazı çekim hallerinde kök ünlüsünü değiştirenler (ben "men" ve sen teklik 1. ve 2. kişi adılları), IV. İğri halleri başka kökten yapılan ve araya -n- sesi getirenler (ol teklik 3. kişi ve gösterme adılı) gibi bölümlerde eski devirlerden bu yana örnekler ve kaynaklar göstererek adılların çekimlerini anlatmıştır.

94 Adıl tamlamaları için bkz. *Hatiboğlu, Türkçenin Sözdizimi,* s. 21 ve ötesi.

"*Kimse* (özne) bunun hikmetine akıl erdiremiyordu."
(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 127)

"*Herkes* (özne) onu gene her zamanki gibi yolun ucuna oturacak, gözlerini yola dikecek sanıyordu."
(Y. Kemal, Yer Demir, 121)

"*Kendisini* (nesne) henüz ben de tanımamıştım."
(O. Veli, Edebiyat, 149)

"Memed *kendi kendine* (tümleç) güldü."
(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 247)

"Hırsıyla, toprağa verdiği değerle, köylülerin gözünü açan *kendisiydi* (yüklem)."
(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 14)

Adılların, belirteç yapan ekler alarak *bence, sence, kendimce, kendince, şunca, bunca, bencileyin, sencileyin* örneklerinde görüldüğü gibi *göre* anlamı taşıyan belirteç oldukları da görülür:

"*Kendince* bir soluk aldı."
(A. Sayar, Şenliği, 13)

"Sonuç şu, herkes doğadan bile *kendince* yararlanıyor."
(Y. Kemal, Taş, 86)

İlgi eki *-ki*[95] kimi zaman adıllarla kullanıldığında tamlamadaki tamlananın yerini tutar: *benim kitabım* yerine *benimki* sözcüğü kullanılabilir[96]. Bu eki almış bir adıl, iyelik ve ad durumu eklerini alabilir.

İyelik ekinden sonra ilgi eki almış kişi ve gösterme adılları şöyledir:

| | |
|---|---|
| *benimki* | *bizimki* |
| *seninki* | *sizinki* |
| *onunki* | *onlarınki* |
| *bununki* | *bunlarınki* |
| *şununki* | *şunlarınki* |
| *onunki* | *onlarınki* |

İlgi eki, adılın çoğul biçiminden sonra gelmektedir. Ayrıca, kişi ve gösterme adıllarından başka, belgisiz adıllarla soru adılla-

95 Bağlaç görevinde olan ve ayrı yazılan *ki* ile ilgisi yoktur.

96 Kimi yapıtlarda ilgi eki almış adıllara ilgi adılları denilmiştir: bkz. *Gencan* § 243. *Deny* bu eke "karmaşık ek veya zamirlik ek -ki" demekte ve bu eki alan adılların gerçek "mülkiyet zamirleri" sayıldığını belirtmektedir (§ 284 ve 288).

rında da kimi kez ilgi eki, yine, iyelik ekinden sonra gelmektedir: *kimseninki, herkesinki, birçoğununki, birisininki, filanınki, başkasınınki, hangisininki, kiminki, kaçınınki...* gibi.

*Kendi* adılı da iyelik ekinden sonra ilgi ekini alır:

| | |
|---|---|
| *kendiminki* | *kendimizinki* |
| *kendininki* | *kendinizinki* |
| *kendisininki* | *kendilerininki* |

İlgi eki, kalma durumundaki adıllardan sonra da kullanılabilir:

| | |
|---|---|
| *bendeki* | *bizdeki* |
| *sendeki* | *sizdeki* |
| *ondaki* | *onlardaki* |
| *bundaki* | *bunlardaki* |
| *şundaki* | *şunlardaki* |
| *ondaki* | *onlardaki* |
| *kendimdeki*[97] | *kendimizdeki* |
| *kendindeki* | *kendinizdeki* |
| *kendindeki* | *kendilerindeki* |

Bu ekle türemiş adlar ve adıllar belirtme sıfatı gibi kullanılır: *bendeki* kitap, *sokaktaki* ağaç.

Bunlardan başka, ilgi eki almış adıllar yeniden iyelik ve ad durumu eklerini alabilmektedirler. Gösterme ve kişi adıllarının ilgi ekinden hemen sonra ikinci bir iyelik eki almalarıyla anlamları güçlenmektedir.

| | |
|---|---|
| *benimkisi* | *bizimkisi* |
| *seninkisi* | *sizinkisi* |
| *onunkisi* | *onlarınkisi* |
| *bununkisi* | *bunlarınkisi* |
| *şununkisi* | *şunlarınkisi* |
| *onunkisi* | *onlarınkisi* |

Dilimizde ilgi eki almış adılların örneği çoktur:

"Tam kulun kula kulluğu *benimki!..*"

(F. Baykurt, Öcü, 213)

97 Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi *kendi* sözcüğü iyelik ekinden sonra, kalma durumuna girmekte ve öyle ilgi ekini almaktadır.

"*Benimkisi* hep fakirlikten, hep canımın yandığından."
(Cumalı, Topraklar, 448)

"*Seninkisi* de dert mi?"
(Cumalı, Topraklar, 422)

"Bunu canım işte, *bizimkini!*"
(O. Kemal, Müfettiş, 196)

"Ve hiçbirinin pabucu yırtık değildi *kendininki* gibi."
(F. Baykurt, Parası, 51)

"*Onlarınkiler* de kuvvetli olsun!"
(F. Baykurt, Parası, 53)

Adıllar ikileme de oluştururlar: *bunlar şunlar, şuna buna, şunun bunun, öteki beriki, kendi kendine, ben ben, sen sen* gibi. Kişi ve gösterme adıllarının oluşturduğu ikilemeler anlamı pekiştirir. En çok *kendi* adılının kurduğu ikilemeler kullanılır:

"Ben *kendi kendime* adamın sorusuna böyle bir cevap...."
(SF, Az, 23)

"*Kendi kendisine* kızgınlığı gittikçe artıyordu."
(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 365)

"*Senin benim* dememle mi?"
(Cumalı, Topraklar, 22)

Ayrıca *kimi kimsesi, falan filan, hepsi hepsi* gibi belgisiz adılların kurdukları ikilemeler de vardır.

Adıllar ilgeçlerle de kullanılır. Çoğu kez bir ilgeçle adıl tamlama oluşturur: *benim gibi, senin gibi, benim için, onun için* gibi.

Adıllar ayrıca ilgeçli tümleç de oluştururlar: *Bana doğru* koştu; *Kendine göre* dikti; *Sana kadar* yürüdüm gibi.

## 1— KİŞİ ADILLARI

Kişi adılları, kişi adlarının yerine kullanılan sözcüklerdir.

Dilimizde kişi adılları, tekil kişiler için *ben, sen, o*[98] çoğul kişiler için de *biz, siz, onlar* sözcükleridir. Bu sözcükler adların yerine geçtiklerinde, ad durumu ekleri alınca çekimleri şöyledir:

| | | |
|---|---|---|
| *beni* | *seni* | *onu* |
| *bana*[99] | *sana* | *ona* |
| *bende* | *sende* | *onda* |
| *benden* | *senden* | *ondan* |
| *bizi* | *sizi* | *onları* |
| *bize* | *size* | *onlara* |
| *bizde* | *sizde* | *onlarda* |
| *bizden* | *sizden* | *onlardan* |

Çoğul kişiler için kullanılan *biz* ve *siz* sözcükleri *-ler* çoğul ekiyle yeniden çoğullanabilir: *bizler, sizler.*

Kişi adılları, belirtili adıl tamlamasına tamlayan oldukları zaman *-in*[100] tamlayan ekini alırlar: *benim* işim, *senin* işin, *onun* işi, *bizim* işimiz, *sizin* işiniz, *onların* işi (işleri) gibi. Böylece kişi adıllarının iyelik ekiyle çekimleri de şöyledir:

| | |
|---|---|
| *benim* | *bizim* |
| *senin* | *sizin* |
| *onun* | *onların* |

3. kişi *o* ve *kendi* adılları iyelik eki ve ad durumu ekleri aldıklarında *adıl n'si* (pronominal n), bu eklerle adıl arasına girer: onu *(o-n-u)*, ona *(o-n-a)*, onda *(o-n-da)*, ondan *(o-n-dan)*, onun (o-*n*-un), onları (o-*n*-lar-ı), onlara (o-*n*-lar-a), onlarda (o-*n*-lar-da), onlardan (o-*n*-lar-dan), onların (o-*n*-lar-ın) ; kendini (kendi-*n*-i),

---

98 *O* sözcüğü aynı zamanda gösterme adılıdır (bkz. Gösterme Adılları, s. 125 ve Gösterme Sıfatları, s. 80).

99 *Ben* ve *sen* sözcükleri ad durumu eklerinden yönelme durumunu alınca *bana* ve *sana* olurlar.

100 Türkiye Türkçesinde -in eki 1. tekil ve çoğul kişiler için kullanılınca -im biçimine girer: *benim, bizim.*

kendine (kendi-*n*-e), kendinde (kendi-*n*-de), kendinden (kendi-*n*-den), kendinin (kendi-*n*-in) gibi.

Kişi adılları konuşmalarda birbirlerinin yerine kullanılabilir. Dilin değişik kullanımları içinde kimi zaman saygı, incelik göstermek, kimi zaman resmi olma çabası, kimi zaman da argoda olduğu gibi büyüklük taslamak için *ben* yerine *biz, sen* yerine *siz* adıllarının sözün gelişine göre kullanıldığı görülür:

"*Siz* daha iyi bilirsiniz, tabii. ."
(O. Kemal, Müfettiş, 92)

"Perihan'a döndü: *Siz* de bir kahve içer miydiniz ?"
(Cumalı, Topraklar, 114)

"Şuna bak, beyimiz *bizden* şikâyet ediyor!"
(F. Baykurt, Parası, 53)

Dönüşlü adıl olan *kendi* sözcüğü de kişi adılları gibidir.[101] Çoğu kez kişi adıllarının yerine kullanılır. *Kendi* adılının da öteki kişi adıllarıyla aynı özellikleri taşıdığı görülür. Anlamca kişi adıllarından farklı değildir. Ad durumu eklerini alınca çekimi şöyledir:

| | | |
|---|---|---|
| *kendimi* | *kendini* | |
| *kendime* | *kendine* | |
| *kendimde* | *kendinde* | |
| *kendimden* | *kendinden* | |
| *kendimizi* | *kendinizi* | *kendileri* |
| *kendimize* | *kendinize* | *kendilerine* |
| *kendimizde* | *kendinizde* | *kendilerinde* |
| *kendimizden* | *kendinizden* | *kendilerinden* |

Kendi sözcüğü tamlayan durumuna girerek tamlayan olur: *kendimin* işi, *kendinin (kendisinin)* işi gibi. Bununla birlikte dilimizde *kendi* işim, *kendi* işin, *kendi* işi gibi kullanılışlar yeğlenmektedir.

*Kendi* adılı çoğu kez öteki adılların anlamına güç katmak için birlikte kullanılır:

---

101 Kimi yapıtlarda adıllar bölümlendirilirken "dönüşlü adıllar" adı altında bu sözcüğü kapsayan ayrımlar yapılmıştır; bkz. *Ergin* § 404, *Banguoğlu*, § 315.

"Bunun üzerine herkeste öyle bir gülüşme başladı, sofraya öyle bir neşe geldi ki ben de *kendi* derdimi unutur gibi oldum."
(YKK, Zoraki, 14)

"Benden önce herkes *kendi* halinde yaşayıp gidiyordu."
(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 247)

"...biliyorum o zaman sade ben değil, hepimiz *kendi* kişisel yalnızlıklarımızdan, kişisel dertlerimizden kurtulacağız."
(Kansu, Mektuplar, 39)

Kendi adılı kimi deyimlerde sık sık kullanılır: *kendine* gelmek, *kendini* kaybetmek, *kendine* yedirememek, *kendini* bilmek gibi.[102]

Adıllar, Türkiye Türkçesinde çok kullanılan sözcüklerdir. Öyle ki, bir anlatımda bir şeyin ya da kişinin adı belirtilmiyorsa onun yerine çoğunlukla onu karşılayacak bir kişi adılı kullanılıyor demektir. Adıllar bu bakımdan sözcük türleri içinde adlardan sonra, en çok özne görevi yapan sözcüklerdir. Çoğu kez tümcede, adıl, özne olarak kulanılırken, yüklemdeki kişi kavramıyla pekiştirilir. Kimi zaman da tümcedeki özne söylenmeden yüklemdeki kişi kavramı özneyi belirtir. Örneğin "dersimi yaptım" tümcesinde, özne, *ben* kişi adılıdır. Bundan başka "okulum" gibi bir anlatımda *benim* okulum gibi bir tamlama söz konusudur. Türkçenin eskiden beri görülen bir özelliği olarak kişi adıllarının görevinin yüklem sonundaki ekle yerine getirildiği görülür.

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi buradaki tamlanan ekinden *benim* kişi adılı ve *benim* okulum gibi bir tamlamanın varlığı ortaya çıkmaktadır.[103]

Kişi adılları ilgeçlerle de kullanılabilir. Bu kullanılış genellikle bir tamlama biçimindedir. Ad ya da kişi adılının[104] bir ilgeç-

---

102 Bu konu için bkz. Hatiboğlu, *"Kelime grupları ve kuralları"*: TDAY-Belleten, 1963, s. 229.

103 *Deny* (§ 300), kişi adıllarının, bir eylemin öznesi oldukları zaman, bir de konuşmada iyelik eki taşıdıkları zaman kullanılmadıklarını belirtmektedir. *Gencan* (§ 223), kişi adıllarının kimi zaman tamlayan olduklarında düştüklerini, ancak tamlanandaki iyelik eklerinden kişi adıllarının anlaşıldığını belirtir.

104 Gösterme adılları da ilgeçle tamlama oluşturabilirler.

le oluşturdukları tamlamaya ilgeçli tamlama denir:[105] *benim için, benim gibi, senin gibi, onun gibi, benim kadar, senin kadar, onun kadar* (bkz. İlgeç, s. 136). Aynı biçimde *ile* ilgecinin de kullanıldığı görülür: *benim ile* (benimle), *senin ile* (seninle), *onun ile* (onunla) gibi. Böyle tamlamalarda kimi zaman ilgeç de iyelik eki alır: benim *gibisi*, senin *gibisi*. Dilimizde *onun gibisi, senin gibisi, benim gibisi* türünden örneklerde bu gibi kullanılışlar görülür.

*Göre* ilgeci, yönelme durumuna girmiş bir kişi adılıyla kullanılır: *bana göre, sana göre, ona göre* gibi. *Bana göre, sana göre* kullanılışları kimi zaman *bence, sence* gibi eşitlik anlamı da verir (bkz. Eşitlik Durumu, s. 44).

105 *Gencan* (§ 399-1) ilgeçlerin, tamlayan eki almış kişi ve gösterme adıllarıyla öbekleştiğini söyler. *ile* ilgecinin kişi ve gösterme adıllarının tamlayanlarına geldiğini belirtir: *bizimle, seninle* vb. (§ 87-c) *Ergin* ilgeçlerle adıllar arasındaki bu ilgiyi kişi adıllarının ilgeçlere bağlanması olarak göstermiştir (§ 398-399-400-401-402). *Hatiboğlu (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü* s. 57), bir ad ya da adılın ilgeçle kurduğu tamlamaya ilgeçli tamlama demektedir.

## 2— GÖSTERME ADILLARI

Varlıkları, genelikle adlarını söylemeden, göstererek belirten sözcüklerdir.[106]

Dilimizde gösterme adılları *bu, şu, o* ve bunların çoğulu, *bunlar, şunlar, onlar* sözcükleridir. Bunlar da öteki adıllar gibi ad durumu eklerini alabilirler:

| | | |
|---|---|---|
| *bunu* | *şunu* | *onu* |
| *buna* | *şuna* | *ona* |
| *bunda* | *şunda* | *onda* |
| *bundan* | *şundan* | *ondan* |
| | | |
| *bunları* | *şunları* | *onları* |
| *bunlara* | *şunlara* | *onlara* |
| *bunlarda* | *şunlarda* | *onlarda* |
| *bunlardan* | *şunlardan* | *onlardan* |

Gösterme adılları ad durumu ekleri aldıklarında, adılla bu ekler arasına adıl *n*'si girer: bu-*n*-a, şu-*n*-a gibi.

Gösterme adıllarından *bu* en yakındaki, *şu* daha uzaktaki ve *o* uzak ya da görülmeyen, o anda bulunmayan bir nesneyi, bir kişiyi göstermede kullanılırlar.

Gösterme adılları da tamlamada tamlayan olurlar ve tamlama için gerekli olan tamlayan durumuna girerler: *bunun* evi, *şunun* evi, *onun* evi, *bunların* evi, *şunların* evi, *onların* evi.

Bu adılların iyelik ekiyle çekimleri de şöyledir:

| | |
|---|---|
| *bunun* | *bunların* |
| *şunun* | *şunların* |
| *onun* | *onların* |

Tekil kişiler için kullanılan *bu, şu, o* sözcükleri çoğu kez eksik bir tamlama oluşturduklarında bir adı belirttiklerinden gösterme sıfatı olurlar: *bu* ev, *şu* ev, *o* ev gibi (bkz. Gösterme Sıfatları, s. 80).

Dilimizde bunlardan başka *öteki, beriki* sözcüklerinin de gösterme adılı gibi kullanıldığı görülür:

---

106 *Gencan,* gösterme adıllarını "im adılları" olarak belirtmiştir (§ 234).

"O da, *öteki* de *beriki* de hatta hatta cin bakışlı İdris de."

(O. Kemal, Müfettiş, 291)

"Yeni baştan anlatırken kısa boylu yeşil gözlüyle, *ötekiler* de geldiler."

(O. Kemal, Müfettiş, 288)

"Ve insan hem onun için hem de *öteki* için çalışıyordu."

(O. Veli, Edebiyat, 58)

Kimi zaman *böyle, şöyle, öyle* sözcüklerinin de iyelik eki almış biçimleri gösterme adılı olarak kulanılır: *böylesi, şöylesi, öylesi; böyleleri, şöyleleri, öyleleri* gibi çoğul biçimleri de kullanılır. Ad durumu eklerini alarak çekimlenirler:

| | | |
|---|---|---|
| *böylesi* | *şöylesi* | *öylesi* |
| *böylesine* | *şöylesine* | *öylesine* |
| *böylesinde* | *şöylesinde* | *öylesinde* |
| *böylesinden* | *şöylesinden* | *öylesinden* |

*Böylesi, şöylesi, öylesi* biçimleri, *böylesinin, şöylesinin, öylesinin* örneklerinde görüldüğü gibi ikinci bir iyelik eki alırlar.

"*Böyleleri,* paraya maraya da yanaşmaz..."

(O. Kemal, Müfettiş, 52)

"Gel de *böylesine* acı!"

(Cumalı, Topraklar, 41)

Gösterme adıllarının ilgeçlerle kullanılışları da kişi adılları gibidir: *bunun* için, *şunun* için, *onun* için, *bunun* gibi, *şunun* gibi, *onun* gibi, *bunun* kadar, *şunun* kadar, *onun* kadar gibi (bkz. Kişi Adılları, s. 121).

Gösterme adıllarının, kişi adıllarında olduğu gibi *göre* ilgeciyle kullanılışı aynıdır. Yönelme durumuna girmiş *bu, şu, o* sözcükleri *göre* ile kullanılarak benzetme, karşılaştırma, eşitlik anlamları taşır: *buna göre, şuna göre, ona göre, bunlara göre, şunlara göre, onlara göre* gibi.

## 3— BELGİSİZ ADILLAR

Kesinlikle bir kişi, bir nesne göstermeksizin adların yerine kullanılan, adları belgisiz biçimde karşılayan sözcüklerdir.[107]

Belgisiz adıllar dilimizde *herkes, kimse, kimi, kimisi, biri, birisi, çoğu, hepsi, bazısı, falan, filan, birkaçı, birazı, birçoğu, başkası, birtakımı, insan, adam, şey* gibi sözcüklerdir.

Bu sözcüklerden *birkaçı, birçoğu, birtakımı, çoğu, biri, başkası* gibi olanları iyelik eki almadıkları zaman belgisiz sıfat olurlar (bkz. Belgisiz Sıfatlar, s. 82).

Diğer adıllar ve ad soylu sözcüklerin özelliği olan hem tamlayan, hem de tamlanan olma özellikleri vardır.

Belgisiz adıllar, bir tamlamada kullanıldıklarında çoğunlukla tamlanan olurlar ve bir ad gibi kullanılırlar.

"Köyün evlerinin *hepsi*, kamıştan, sazdan, çitten yapılmış huğdur."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 15)

"Sonunda *hepimiz* günümüz dolunca gidivereceğiz."

(Cumalı, Topraklar, 416)

"Kaşları çatık *birisi* vardı, tahsildar Fethi Efendiye benziyordu."

(Akçam, Köyden, 14)

"*Hepsinin*, buraya zorla gelmiş denilebilecek bir hali vardı."

(YKK, Zoraki, 191)

Bununla birlikte belgisiz adıllar da tamlayan olurlar:

"Yaşlı köylü *kimsenin* yüzüne bakmadan söylendi."

(Cumalı, Topraklar, 417)

---

107 Belgisiz adıl terimi bazı yapıtlarda "belirsiz" olarak saptanmıştır. Buna karşılık dilbilgisi yapıtlarının çoğunda *belgisiz* terimi yeğlenmiştir.

Belgisiz adılların tanımı ise çoğunlukla şöyle yapılmıştır: *Ergin* (§ 428), nesneleri belirsiz biçimde gösteren sözcükler; *Ediskun* (§ 174), hangi adların yerini tuttukları belli olmayan sözcükler; *Gencan*'ın (§ 241), tanımı da Ediskun'un tanımı gibidir. *Hatiboğlu*, belgisizlik kavramı veren adıl olarak tanımlamıştır *(Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, s. 18).

"*Herkesin* damağında eğlencenin tadı kalmıştı."
(Y. Kemal, Taş, 59)

"*Kiminin* parası, *kiminin* duası."
(Atasözü)

"*Kimsenin* ahı *kimsede* kalmaz."
(Atasözü)

Belgisiz adıllar ad durumu eklerini alırlar:

"Bağa bahçeye, ekine tütüne, zeytine pamuğa, yani *herkese, her şeye* birden yarayan..."
(Cumalı, Topraklar, 409)

"Ben şimdi, ne küçüğüne, ne büyüğüne, *hiçbirine* ağzımı açıp bir şey söyleyemiyorum."
(Nesin, İnsanlar, 80)

"Şaka bir yana, bugün *kimseye* söz etmeye gelmiyor."
(Cumalı, Topraklar, 39)

"*Kimseden kimseye* hayır yok."
(Atasözü)

Belgisiz adılların ad durumuna girmiş olanlarına burada birkaç örnek verebiliriz:

| | | |
|---|---|---|
| *kimseyi* | *kimisini* | *çoğunu* |
| *kimseye* | *kimisine* | *çoğuna* |
| *kimsede* | *kimisinde* | *çoğunda* |
| *kimseden* | *kimisinden* | *çoğundan* |
| *birkaçını* | *başkasını* | *hepsini* |
| *birkaçına* | *başkasına* | *hepsine* |
| *birkaçında* | *başkasında* | *hepsinde* |
| *birkaçından* | *başkasından* | *hepsinden* |

Dilimizde belgisiz adıllar, kişi adılları kadar çok kullanılır ve örnekleri de boldur:

"Kapıda da bekler, *kimseyi* içeri göndermem."
(Y. Kemal, Yer Demir, 42)

"Şimdi nasıl, *hepsi* de rahat."
(Cumalı, Topraklar, 37)

"Bunu *herkes* gibi ben de bilirim."
(O. Veli, Edebiyat, 130)

"Seyran kızım, sen ne güzelmişsin meğer, *kimsecikler* farkında değilmiş."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 463)

"*Kimileri* bu sözlere okuyucuyu şaşırtmak diyor."

(O. Veli, Edebiyat, 61)

"*Hiçbirisi* böyle aslanca konuşabilir mi Ali Safa'nın karşısında..."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 479)

"Öyle bir konuşuyorlardı ki *kimse kimseyi* dinlemiyordu."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 349)

"Düşünce namusu olmayan *kişi* kültürlü değildir."

(Y. Kemal, Taş, 41)

"Her *şeyin* yokluğu yokluktur."

(Atasözü)

"*İnsanın* (adamın, bir kimsenin) adı çıkmaktansa canı çıkması yeğdir."

(Atasözü)

"*Adam,* kapı ile masa arasındaki iki üç adımlık açıklığı acelesiz geçti..."

(Cumalı, Topraklar, 8)

"Güvendik köy ama *kimler* yok ki aralarında? *Çoğu* İzmirli."

(Cumalı, Topraklar, 6)

"Yine bunların içinde *bazısı* da ayrıca kurulan bir düğmeyle..."

(A.Ş. Hisar, Fahim, 90)

"Kafalarının içindekinden *başkası* için tırnaklarını bile kesip atmazlar."

(Y. Kemal, Taş, 41)

Belgisiz adılların da kimi kez ilgeçlerle kullanıldığı olur: *biri gibi, birçoğu gibi, başkası için, adam için, herkes için, herkes gibi, hepsi için, başkası kadar, adam* gibi.

## 4— SORU ADILLARI

Soru sorarak adların yerine geçen sözcüklerdir.

Dilimizde soru adılları *neye, neyi, neden, kim, kimi, kaça, kaçtan, hangisi, hangisinin* gibi soru sözcükleridir. Bu sözcüklerin yanıtı da yine bir adıl ya da addır.

Bu adıllar bir tamlamada hem tamlayan, hem de tamlanan olurlar. Bütün adıllar gibi ad soylu sözcüklerin tüm özelliklerini taşırlar.

Soru adılları da iyelik ve ad durumu eklerini alırlar: *neyi, neyin, nesi, neye, neden, kimi, kimin, kime, kimde, kimden, kaçı, kaça, kaçta, kaçtan, kaçıncısı, kaçıncıya, kaçıncıdan, hangisine, hangisinde, hangisinden* örneklerinde görüldüğü gibi biçimlere girerek, soru yoluyla adların yerine geçerler.

Soru adılları çoğul eki *-ler* alarak çoğulanabilirler: *neler, kimler, hangileri, kaçıncılar* gibi. Soru adılları dilimizde çok kullanılan sözcüklerdir:

"Anlamıyorlarsa, anlamadıklarını *kim* farkedecek ?"
(O. Veli, Edebiyat, 65)

"Palamut para ediyor belki ama *kimin* elinde ?"
(Cumalı, Topraklar, 420)

"*Kimdi* bu ? *Neydi* bu ?"
(Y. Kemal, Yer Demir, 28)

"İşin bu en önemli, en çok dikkat isteyen anını *kaçıncı* kez yine gözleriyle paylaştılar."
(A. Ağaoğlu, Yüksek, 21)

"Ötekiler *hangileridir* acaba?"
(O. Veli, Edebiyat, 69)

"Ben derdimi sana da dinletemezsem *kime* dinleteyim Bey ?"
(Cumalı, Topraklar, 22)

"Kadıköy Halkevi'ndeki bir konuşmama da şiirden *kimler* anlar, *kimler* anlamaz..."
(O. Veli, Edebiyat, 65)

"*Neyimiz* kaldı dışarda ıslanacak ?"

(Cumalı, Topraklar, 21)

"Derin, üzgün bakışlı mavi gözleri *"neyin var ?"* gibilerden dolaşıp duruyordu Nihat'ın yüzünde."

(Cumalı, Topraklar, 28)

**Soru adılları** da öteki adıllar gibi ilgeçlerle birlikte kullanılır: *ne gibi, kim gibi, kimin gibi, hangisi gibi, kimin kadar, hangisi kadar, neye göre, kime göre, hangisine göre, kim için, kimin için, hangisi için* gibi.

Sevgi ÖZEL

# İLGEÇ*

Anlam ve görevleri daha çok, tümce içinde, birlikte bulunduğu sözlerle beliren, sözcükler arasında ilgi kurmaya yarayan öğelere *ilgeç* denir: *gibi, kadar, dolayı, göre için, ile* gibi.

İlgeç konusu bugüne değin çeşitli dilbilgisi yapıtlarında değişik görüşler ve tutumlarla ele alınmış, ilgeçlerin başka öğelerden, örneğin bağlaçlardan ayrılan nitelikleri, belirlenen özellikleri üzerinde okuyucuya kesin bilgi verecek açıklamalara gidilememiştir.[108]

Geleneksel dilbilgisi yapıtlarında bizim ilgeç başlığı altında ele aldığımız örneklerle birlikte, genel olarak bağlaçlar, ünlemler, sözcükten sonra gelen kimi öğeler de incelenmekte, *ilgeç* terimi çoğunlukla birden çok kavramı içerir durumda işlenmekteydi.[109]

Konuyu daha belirgin duruma getirmek için her şeyden önce *ilgeç* kavramının sınırını çizmek, onu, özellikle *bağlaçlardan* ayıran nitelikler üzerinde durmak gerekir. Bu açıdan bakınca bağlaçların daha çok tümceler arasında bağlantı sağlamaları, birbirleriyle ilgili tümceleri birleştirmeleri, bir ölçüt olarak alınabilir. Kimi sözcüklerin, örneğin *kaldı ki, yoksa, oysa, üstelik, çünkü, ama...* gibi bağlaçların, tümceleri bağlama görevleri pek belirgindir.

---

* Osm. *edat* karşılığı.

108 Üzerinde az çok birleşilen tanımlar bir yana bırakılırsa, birbirini tutan, giderek birbirine yaklaşan ilgeç anlayışlarına rastlamak olanağı bile yok gibidir. Kimileri anlamdan, kimileri görevden, kimileri kullanımdan, kimileri biçimlerinden, kimileri ad durumlarından, kimileri aldıkları tümleçlerden ya da yüklem oluşları açısından incelemişlerdir.

Böylesi karmaşık, üzerinde pek anlaşma bulunmayan, yukarda belirttiğimiz nedenlerden dolayı büsbütün düğümlenmiş olan bir konuyu, bir sorun olarak tümden çözemesek bile çözüme yarayıcı değişik görüşlerle ortaya koyabilir, ele alacaklara yardımcı olabilecek düşüncelere değinebiliriz.

109 Kurumumuz yayımlarında da buna yakın bir tutum görülmektedir (Dilbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara 1949, s. 20'de *artlaç*, s. 27'de *bağlaç*, s. 71'de *edat* maddeleri).

Bağlaçların bu niteliklerine karşılık, ilgeçler, sözcükler arasında anlam ilgisi kurar, genel olarak bağlama görevi yapmaz. Bağlaçların bağlama görevi çok kesindir. İlgeçler, tamlama ve öteki sözcüklerle ilgeç öbekleri kurabilir, bağlaçların böyle bir görevi yoktur. İlgeçler tümceler ve yantümceler arasında bağ kuramazlar; oysa bağlacın başlıca görevi bu bağdır (Bağlaç bölümünde bu soruna açıklık getirilmiştir).

İlgeç konusundaki bu karmaşıklığın başlıca nedenlerinden biri de Türkçede *ilgeç* görevli sözcüklerin azlığı, çoğunun da başka dillerden gelişi olsa gerektir.

## İLGEÇ KONUSUNDA ORTAK ANLAYIŞLAR

İlgeç konusunda genellikle ortak anlayışa pek rastlanmamaktadır. Ancak anlayışta, görüşlerde yaklaşımlar vardır. Görüş birliği en çok tanımda ortaya çıkmaktadır. Birbirine az çok yaklaşan bu tanımlara göre ilgeç, sözcükler arasında ilgi kurmaya yarayan bir sözcüktür.[110] Sözcüklerin sonuna getirilmekle birlikte kendisinden önceki sözcükle öbürleri arasında bir anlam ilgisi kurduğundan, kendisinde bir anlam sezinlenmiş olur. Yalnız bu anlamın yüklemle ilişkisi olmamalıdır. Tümcede, görev nedeniyle, belirteçlerin hemen bütün türleriyle bir yerde özdeşleşebilir. Kimi kez de *ilgeç, belirteç* oluşu, anlamın yüklemle ya da öteki sözcüklerle ilgisi olması düşüncesi nedeniyle tartışma konusu edilir. Dilbilgisiyle uğraşanlar arasındaki anlaşmazlıklar da bundan ileri gelir.

İlgeçler, önceleri daha çok başka dillerden girmiş, giderek Türkçeleri ortaya çıkmıştır.

Yukarıda verdiğimiz örnekler dışında ilgeç olarak kullanılan sözcükler şunlardır:[111] *dek, değin, denli, üzere, karşı, beri, yana, bile, öte, iken, ötürü, -e doğru*... gibi.

Türkçe, uzun yaşam süreci içinde, kuşkusuz başka dillerin, özellikle Arapça, Farsçanın etkisinde kalarak onların ilgeçlerinden, bağlaç ve ünlemlerinden yararlanmıştır. O dillerden yapılan çeviriler, bu etkilemeyi gittikçe arttırmış, bağlama ve ilgeç görevli sözcükleri, Türkçedeki öteki eklerle birleştirerek ilgeç ve

---

110 Kimi dilbilgisi kitapları *ilgeç* ve *bağlaçları* "anlamsız sözcükler" olarak benimsemektedirler. Burada özellikle belirtmek istediğimiz konu, herhangi bir dilde, anlamsız bir sözcük olmadığı gibi, sözcüklerin, belirli kavramların anlatımı için yaratıldıklarıdır. Dilbilgisi çalışmalarının verileri de bunu desteklemektedir. Eskilerin *edat* adı altında topladığı sözcükleri, *ilgeç, bağlaç, ünlem* diye ayrı ayrı düşünmekteyiz.

111 Dilimizde, yabancı dillerden gelen ilgeçler, giderek yerini Türkçe olanlara bırakmaktadır: *ait, dair, maada, rağmen, taraf, zira, aleyhine, hususunda, naşi, zarf*, gibi.

bağlaç görevli birçok yeni sözcükler, değişik anlamlarla ya da anlam incelikleriyle ortaya çıkmıştır.[112]

Türkçede, tam ilgeç niteliği taşıyan sözcük azdır; tümcede öteki sözcük türlerinin de ilgeç görevinde kullanıldığı görülür.[113]

---

112 Batı dilleriyle kurulan ilişki, Türkçede *bağlaç, ilgeç* sorununu büsbütün içinden çıkılmaz bir duruma soktu. Nitekim *Deny* bile, Türkçedeki *ilgeç, bağlaç* ve *ünlem*'leri Fransızca ile karşılaştırarak çözmeye ve değerlendirmeye çalışmıştır (§ 872 ve ötesi).

113 *Deny*'de edatlar adı altında *bağlaç, ünlem* ve *ilgeç* konuları ele alınmıştır (§ 872 ve ötesi). *Deny, "ilgiçler"* adını verdiği ilgeçleri kullanılışlarına göre beş bölümde incelemiştir. Bu arada ilgeçlerin belirteçlerle ve öteki sözcük türleriyle olan ilgilerine de değinmiştir (§ 873).

*Kononov, "Sonekler (Postposition)"* bölümünü "edat sonekler" ve "isim sonekler" olarak ikiye ayırmış, *"edat sonekler"* de ilgeçleri incelemiştir (§ 663 ve § 664). Yine *Kononov*, "Edatlar ve Modal Sözcükler" bölümünde, ilgeçlerin bağlaçlardan ayrıldıklarını, çünkü ilgeçlerin sözcük ve tümcelere türlü anlam incelikleri kattığını belirtir (§ 716).

*Ergin*'e göre ilgeçler "ünlem edatları, bağlama edatları, son çekim edatları" olmak üzere üç türlüdür. *Ergin*, daha sonra, bunları da kendi aralarında bölümlendirmiş, bu arada ünlem ve bağlaçları da ilgeçler içinde ele almıştır (§ 598 ve ötesi).

*Ediskun*, "Edatlar ve Yapıları" bölümünde ilgeçleri tek tek incelemiştir (§ 357 ve ötesi).

*Gencan*, konuyu "İlgeçler ve Kullanılışları" olarak ele alır; "benzetme ve nedenlik ilgeçleri" diye ikiye ayırır. İlgeçlerin görevlerini de belirtir (§ 391 ve ötesi).

*Hacıeminoğlu, Türk Dilinde Edatlar* adlı yapıtında *edat*'ları ona ayırır: "1— Çekim Edatları, 2— Bağlama Edatları, 3— Kuvvetlendirme Edatları, 4— Karşılaştırma-Denkleştirme Edatları, 5— Soru Edatları, 6— Çağırma - Hitap Edatları, 7— Cevap Edatları, 8— Ünleme Edatları (ünlemler), 9— Gösterme Edatları, 10— Tekerrür Edatları."

*Banguoğlu*, 1940'ta yazdığı *Ana Hatlarile Türk Grameri* ve 1974'te yayımladığı *Türkçenin Grameri*'nde ilgeçleri "edat ve nevileri, edatların yapısı" diye ikiye ayırmış, son yazdığı dilbilgisinde bu ayrıma uymakla birlikte eski kullandığı terimleri değiştirmiştir. İlkinde kullandığı "edatlar" terimini, ikincisinde "takılar ve çeşitleri" yapmış, ilk yapıtındaki nesne ve tümleç alanlar için ileri sürdüğü "edat ve nevileri" terimlerini de "takılarda istem" terimine çevirmiştir *(Ana Hatlarile Türk Grameri*, s. 39 ve ötesi; *Türkçenin Grameri*, § 334 ve ötesi).

## İLGEÇLERİN İNCELENMESİ

İlgeç adını verdiğimiz öğeler, genel olarak sözcükler arasında ilgi kurmalarından ötürü bu adı taşımaktadır. Bunun yanı sıra kimi ilgeçler öteki sözcük türleriyle olan yakınlıkları, kimi zaman onlarla görev ve kullanım açısından eşlikleri dolayısıyla, değişik bir düzen içinde ele almayı gerektirmektedirler. Bu yüzden biz, ilgeçlere, öteki sözcük türlerinden ayrı bir yöntemle eğilmeyi, onları bütün kullanımlarıyla tek tek incelemeyi yeğledik.

İlgeçler, ad ve adıllarla birlikte çoğu kez tamlama biçiminde kullanılır; bu tamlamaya ilgeçli tamlama denir: *ev için, adam gibi, çocuk gibi, masa kadar, çanta ile, eve doğru, eve kadar, benim için, bana göre, bizim gibi, senden yana...* gibi.

İlgeçler, iyelik eki aldıklarında ad gibi kullanılır: Ona *göresini* bulamadık; Ayşe *gibisini* görmedik; Şu *kadarı* yeter gibi.

Bir ilgecin bir adla birlikte, başka bir adın sıfatı gibi görev yaptığı görülür: *sakız gibi* temiz, *pamuk gibi* yumuşak, *elma kadar* büyük, *bana göre* giysi gibi.

İlgeçler de öteki sözcük türleri gibi, tümcede özne, tümleç, yüklem görevini yüklenirler. Ancak özne olarak kullanılışları çok seyrektir.

İlgeçli tamlama, bir yüklemi etkilediğinde ilgeçli tümleç olur:[114] *Çocuk gibi* ağlıyor; *Eve doğru* koştu; *Benim gibi* anlatıyor; *Senin için* aldım gibi.

İlgeçlerin ekeylemle yüklem oluşlarına sık sık rastlanır:

"İçilemeyen suları *gibidir* her şeyi."

(SF, Mahalle, 62)

---

114 Bu konuda *Türk Dili* dergisinde türlü araştırmalar yayımlanmıştır: Baki Akgül, *Edat tümleçleri:* 190, Temmuz 1967; Gencan, *Edat tümleçleri:* 192, Eylül 1967; Kemal Demiray, *Edat tümleçleri konusunda doğan düşünceler:* 193, Ekim 1967; Baki Akgül, *Gene edat tümleçleri:* 195, Aralık 1967; Dizdaroğlu, 197, Şubat 1968; Gencan, Edatlar ve edat tümleçleri: 198, Mart 1968; Kemal Demiray, *Edatlar üzerine:* 199, Nisan 1968; Mehmet Tuğrul, *Tümleç tartışması üzerine:* 199, Nisan 1968; (Buradan aktarılmış olarak bütün yazılar Kurum yayınları arasında yeniden çıkmıştır: *Dilbilgisi Sorunları* II, 158-205).

"Ama için sıcak için ta doğada
Yük *gibisin*".

(Dağlarca, Âsû, 60)

"...Türk cephesinin yavaş yavaş kımıldandığını seçiyor *gibiyim*."

(Atay, Eski, 184)

"Ak akça kara gün *içindir*."

(Atasözü)

İlgeçler, sözcük türleri içinde en çok belirteçlere yakındır. Sözcükler arasında ilgi kurduklarında ilgeç, yüklemle bağlantı kurduklarında da belirteç görevindedir. Dilimizdeki ilgeçler, çoğu kez belirteç olarak da kullanılabilir:

"Yattın çoşkun çimenler üstünde uzun zaman

Kuşlar değil başımın üstünde *hızla* uçan."

(A. Muhip, Şiirler, 79)

"Kız ilk defa *isyanla, hınçla* konuştu."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 144)

"Sanki herkes niye sokağa çıktığımı biliyor *gibime* geliyor."

(Cumalı, Topraklar, 168)

"Sadece seyri kalır senin *benim* gibilere..."

(Cumalı, Topraklar, 218)

"Dışarda yağmur yağıyor. Yağsın bakalım: Ne *zamana kadar* yağabilir."

(SF, Mahalle, 80)

Öteki sözcük türleri biçim açısından yalın, türemiş ve bileşik oluşlarına göre incelenmiştir. İlgeçlerde biçim açısından böyle bir bölümlemeye gidilmemiştir.

## KULLANIM VE GÖREVLERİNE GÖRE İLGEÇLER

**ile** Çok kullanılan ilgeçlerdendir.[115] Ayşe *ile,* arkadaşı *ile,* araba *ile,* benim *ile...* (Bu sözcük, genellikle kullanıldığı sözcüğe bitişik yazılır ve ünlü uyumlarına uyar: *Ayşe'yle, arkadaşıyla, arabayla, benimle...)* gibi.

Yalın durumdaki ad ve tamlayan durumundaki adıllarla kullanılır. Çoğunlukla "birlikte olma, beraberlik" anlamları taşır.

"İrfan, bol kolonya suyu *ile* yüzünü, kollarını ve enseşini ve göğsünü iyice yıkadı."

(Karay, Sürgün, 99)

"Zannetmeyin ki mektup posta *ile* gidecek..."

(Karay, Sürgün, 83)

"Dizginleri tartıyor, kamçısı *ile* gönülsüzce vuruyor."

(MŞE, Ev Ona, 152)

"O akşam *annesiyle* yemeğe oturdukları zaman..."

(Cumalı, Topraklar, 77)

"Etlisi, tatlısı, tuzlusu *ile* günde dört öğün yemek ve gece..."

(YKK, Zoraki, 221)

"Ama istemiyordu onlar*la* gitmeyi."

(Akbal, Suçumuz, 122)

"Yalnız ev *ile* de olmaz, bilen anlayan, pişiren olmalı."

(MŞE, Ev Ona, 257)

*ile* ilgeciyle kurulmuş tümleçlerde *ile*'nin yerini kimi zaman -li eki tutabilir: Paray*la* geldi, Para*lı* geldi; Üzüntüy*le gitmek,* Üzüntü*lü* gitmek; Dikkat*le* çalıştılar, Dikkat*li* çalıştılar gibi.[116]

---

115 *Hacıeminoğlu ile*'nin "*il-* eyleminin zarf-fiil şekli" olduğunda bütün dilcilerin birleştiğine değinmekte, bu ilgeci "bağlama ve çekim edatı" olarak tarihsel kullanımı içinde incelemektedir (s. 45-48; 160).

116 *Deny,* "siz ilgiçleri"ni anlatırken "ile ve -li" ilgeçlerinin zıt anlamlısıdır, demektedir (§ 881). Ayrıca *-li* ekinin *ile* ilgecine çok yakın anlam taşıdığını belirtir ve kimi yerde bunların birbirlerinin yerine kullanılabileceğini belirtir (§ 533).

*Hatiboğlu,* "ile ilgeci, bazı ilgeçli tümleçlerde *-li* ekinin yerini tutabilir" demektedir *(Türkçenin Sözdizimi,* s. 140).

**için:** Bu ilgeç, sözcükler arasında ilgi kurarken çoğunlukla amaç gösterir; yalın ve tamlayan durumu eki almış ad ya da adıllarla, eylemliklerle, tamlama biçiminde kullanılır.[117] Bütün ilgeçlerde olduğu gibi, anlamı, birlikte kullanıldığı sözcükle tamamlanır: *senin için, evim için, ev için, yaşamak için, bulmak için, gösteriş için, okumak için* gibi.

Ayrıca, *Allah için, hatırım için, başın gözün için* gibi deyimlerde de geçmektedir.

"*Onun için* korkmayın."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 320)

"Yazık bize. Yazık sana, *Senin için* kardeş... Gel sözümü tut."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 362)

"Zeytinliğe tapu *çıkarmak için* dava açmıştı."

(Cumalı, Topraklar, 203)

"Bütün bunları azıcık *mutluluk için* yapıyorlar."

(Y. Kemal, Yer Demir, 119)

"Onlar bizi bahçede bulamadıkları ve sabah kapısını açık *gördükleri için* meydanın ortasına kadar yürümüşler ve konuşmaya başlamışlardı."

(Güntekin, Gece, 235)

"Anladı ki, bütün bu kalabalık *kendisi için* birikmiş."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 143)

"Senin gül *hatırın için* bir haber öğrenmeye çalışırım."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 149)

**gibi:** Birlikte kullanıldığı sözcüğe, benzetme, karşılaştırma anlamları katan bir ilgeçtir. Yalın ve tamlayan durumu eki almış ad, adıl ve ortaçlarla tamlama kurar: *benim gibi, taş gibi, çocuklar gibi, kuş gibi, uyur gibi, ağlar gibi, görür gibi, gelecek gibi, ağlamış gibi...*

"Bir *öfke gibi* karın üstünde duruyor, gölgesi ayaklarının ucuna düşüyordu."

(Y. Kemal, Yer Demir, 8)

---

117 *Hacıeminoğlu, için*'in değişik, biçimlerini alarak "hakkında, hususunda, dolayısıyla yüzünden, maksadıyla" anlamlarını verdiğini, *neden* ve *erek* bildiren *çekim eki* olduğunu söyler; yalın, iyelik eki almış sözlerle, adıllarla (bazen çekimli eylemle de) kullanımlarını örneklendirir; fakat anlam ayrıntıları üzerinde durmaz (a.y., 103).

"Arkanızda *dağ gibi* bir Vayvay köyü var."
(Y. Kemal, İ. Memed, C.I, 341)

"İşte orada, o ela gözlerin içinde insanları *olduğu gibi* değil, *olacakları gibi* sev, diyen adamın adeta fikrini okudum."
(SF, Mahalle, 30)

"Fakat o, kendisini hiç alakadar etmeyen bir şeyden *bahsediyormuşum gibi* sadece omuzlarını kaldırdı ve cevap vermedi."
(Güntekin, Gece, 242)

"Daha çok konuşmalıydı, gerçeği *olduğu gibi* söylemeliydi."
(Nesin, İnsanlar, 98)

"Adam, dik uzun bir yokuşu koşa koşa *çıkmış gibi* durdu, tam bir soluk aldı, sandalyesinde gevşedi."
(Cumalı, Topraklar, 31)

"İlikleri *ısınır gibi* oldu."
(A. Sayar, Şenliği, 44)

*-si,*[118] *-mi, -ce* gibi, sıfat türeten ekler, çoğu kez *gibi* ilgecinin yerini tutar. Örneğin *kadifemsi* bir kumaş, yerine kadife gibi bir kumaş; *yeşilimsi* giysi, yerine yeşil gibi giysi; *insanca,* yerine insan gibi.

**göre:** Bu sözcük, yönelme durumu eki almış sözcüklerle kullanılır ve karşılaştırma, görelik, görecelik anlamları verir: *Ayşe'ye göre, bana göre, ona göre, duyduğuma göre, neye göre, kime göre, boyuma göre...* gibi.

"Bizim bulunduğumuz sanatoryum bizim diyorum, çünkü aynı sanatoryumda beş on Türk vardık- hayli kozmopolit bir yer olmakla beraber havasındaki Alman sevgisi, o zamanın *ölçülerine göre* bile insanda hayret uyandırıyordu."
(YKK, Zoraki, 228)

"Mustaf Kemal ise kendi kudret *ölçüsüne göre,* o şuyu, o buyu dikkate değer bile bulmuyor."
(YKK, Zoraki, 21)

koyu kirpiklerinin sarı yaldızlı uçlarını, *tenine göre* daha esmer duran dirsek..."
(Karay, Sürgün, 75)

---

118 *Deny,* bu konuya § 890'da değinmiştir.

"*Bana göre* denilebilir ki, Bern'in nice tarihi..."

(YKK, Zoraki, 213)

"Öteden beri kulağıma *geldiğine göre* yine maması tarafımdan..."

(Güntekin, Gece, 63)

"Babasının *dediğine göre* eve hiç anket defteri getirmemiş."

(MŞE, Ev Ona, 183)

ortada görünür bir sebep yokken, muayyen gün ve *saatlere göre*, denizlerin..."

(Güntekin, Gece, 121)

"Sonradan *öğrendiğime göre* annem, idareli bir kadınmış."

(Güntekin, Damga, 7)

"Bir de baktım ki, dükkânlarda satılan *şeylere göre* sahiplerine birer..."

(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 29)

"Nuran da dalgınlığından *kendine göre* anlamlar çıkarıyor fakat üstüne düşmüyordu ağabeysinin."

(Cumalı, Topraklar, 340)

"İşte, bugünkü diplomat o eski saraylının bir devamı *olduğuna göre* her..."

(YKK, Zoraki, 43)

Eşitlik durumu eki *-ce*, kimi zaman "göre" anlamını verir: *bana göre* yerine *bence; kendime göre* yerine *kendimce; sana göre* yerine *sence; aklınca, kanımca, fikrimce, huyumca, gönlümce* gibi kullanılışlarda yine, *göre* anlamı verir.

**kadar:** Bu ilgeç, anlatıma karşılaştırma, ölçü, nitelikte benzerlik, aşağı yukarı, şöyle böyle olma anlamları katar.[119]

---

119 *Deny*, "miktarlık ilgiçler" içinde ele aldığı *kadar* için birlikte bulundukları adlarla "miktarlık katmaçlar" ve "miktarlık tarifçiler" oluştururlar demekte ve bu ilgecin kullanılış biçimlerini de göstermektedir (§ 891).

*Kononov*, bu ilgecin karşılaştırma, ölçü bildirdiğini belirtir (§ 671). Bazı durumlarda *gibi* anlamı verdiğini söyler; nasıl kullanıldığına değinir ve kalma durumu eki almış sözcüklerle zaman ve yer sınırını gösterdiğini anlatır (§ 673).

*Hacıeminoğlu, kadar* ilgeci için "gibi, mikdarınca" anlamında benzetme ve karşılaştırma ilgeci olarak kullanıldığını; "verme hali (yönelme durumu) ile -a kadar, -caya kadar" biçimlerini yazdıktan sonra, notunda, *Deny*'nin verdiği anlam ayırımlarına değinir; "iyelik ekli" sözlerle gibi, mikdarınca, eşit" adılların yalın haliyle "derece, mertebe, mikdar, adıllarının ilgi hali ile "gibi, derecede" anlamlarında kullanıldığını; soru ilgeci ile "miktar zarfı" görevinde bulunduğunu belirtir (§ 50-1).

Yalın durumda, tamlayan ve yönelme durumu ekleri almış sözcüklerle, ilgeçli tamlama biçiminde kullanılır: *elma kadar, bu kadar, ne kadar, onun kadar, paran kadar, eve kadar, okula kadar, uyuyana kadar, oturacak kadar, gördüğü kadar...* gibi.[120]

On *yaşlarında kadar* bir çocuk, kaç *yaşında kadar* gibi anlatımlarda, kalma durumu eki almış sözcüklerle de kullanılır.

Daha önce de değindiğimiz gibi, bir adla birlikte olduğunda, başka bir adı niteleyen sıfat görevindedir (bkz. İlgeçlerin İncelenmesi, s. 136).

*kadar* ilgeci, kimi anlatımlarda *gibi*'ye yakın anlam verir: pamuk *kadar* beyaz, pamuk *gibi* beyaz; taş *kadar* sert, taş *gibi* sert.

"Ne aradılar, ne sordular. Ne de *avuç içi kadar* şehirde boylarını gösterdiler."

(A. Sayar, Şenliği, 65)

"*Bu kadar* uzun ve beli gibi eğri kılıcının kabzasına dayandı."

(Atay, Zeytindağı, 144)

"Dünyanın hiçbir yeri bana kalfanın dar bir sokaktaki çarpuk çurpuk *evi kadar* şirin görünmemişti."

(Güntekin, Damga, 9)

koyu kirpiklerinin sarı yaldızlı uçlarını, tenine göre daha esmer duran dirsek çukurlarını, ensesinin çocuk *derisi kadar* taze beyazlığını görüyordu."

(Karay, Sürgün, 97)

"Perihan'ın, evet sadece *o kadar*, diyen bakışları uğrayıp geçti yüzünden."

(Cumalı, Topraklar, 135)

**üzere** (üzre) Bu sözcük ilgeç olarak kullanıldığında sonuç gösterir ve çoğu kez, *için* anlamı taşır. En çok eylemliklerle kullanılır: Mektubu göndermek *üzere* yazmıştım; İşe gitmek *üzere* evden çıktım... gibi.

---

120 *kadar* sözcüğü "zaman" gösterdiğinde çoğunlukla belirteç görevindedir: *Sabaha kadar* oturdu, *Şimdiye kadar* gelmedi gibi.

"Ağzı açılmış, dilinin ucu dışarı çıkmış, son kuvvetini *tüketmek üzere* olduğu yüzünden okunuyordu."

(MŞE, Ev Ona, 165)

Yukarıda anlatılan ilgeçlerden başka, dilimizde, *doğru, karşı, dek, değin, dolayı, ötürü, yana, bile, beri* gibi sözcükler, ad durumu eki almış sözcüklerle, kimi zaman ilgeç gibi kullanılır.[121]

Ad soylu bir sözcükle, bir ilgecin oluşturduğu tamlamalar ve bu tamlamalardan kurulan tümleçler, kimi zaman tümcede belirteç görevinde kullanılır: *eve doğru, sabaha dek, akşama değin, güneşe karşı, işinden dolayı, bundan ötürü, benden yana, benden bile, dünden beri* gibi.

"Bu türlü kuruntulardan iyice yorgun düşünce *Perihan'dan yana* düşünmeye başladı."

(Cumalı, Topraklar, 303)

"Daha önce *kendi kendine bile* aklından geçirmemişti bunu."

(Cumalı, Topraklar, 222)

"Sabahtan *akşama değin* koltuktan divana, divandan sandalyeye geçerek, gazeteleri ilanlarına dek okuyarak -buna anladığımız değerde okuma diyemeyiz elbette- vakit öldürmeye çalışan..."

(SN. Özerdim, Sevgi, 4)

"*Şimdiye dek* duvarda yüzlerce, binlerce sivrisinek öldürmüştür."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 144)

"Avucunda kalanları da *denizden öte* aşırmak üzere götürdü."

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 59)

"Benim bir tanem dost, gözümün nuru!
Tutmaz elim, topal ayağım uğru,
Amansız kara *bahtımdan ötürü.*"

(A. Muhip, Şiirler, 183)

---

121 Bu sözcüklerin belirteç oluşlarına da sık sık rastlanır. Ayrıca, iç, dış, ön, arka, öte, üst, alt, sağ, sol, dip, ileri, geri, önce, sonra gibi sözcükler de kimi yapıtlarda hem belirteç hem de ilgeç olarak gösterilmiştir. *Deny*, zaman ve yer gösteren ilgeçlerin gerçekte zaman ve yer belirteçleri olduğunu belirtir (§ 909). *Kononov* da yukarıda sıraladığımız sözcükleri ilgeçlerde de belirteçlerde de ayrı ayrı incelemiş ve göndermeler yapmıştır. Örneğin *kadar, dek, değin, karşı, doğru* sözcüklerini belirteçlerde anlatmış ve ilgeç, konusunda yeniden ele almıştır (§ 671 ve ötesi).

"Belki, bunca zamandır bedava yiyip içtiği, yatıp kalktığı için *aklından bile* geçirmekte haksızdı..."

(Karay, Sürgün, 72)

"Gene *bundan dolayı*, zekâ ve malumatı dillere destan bir elçimiz..."

(YKK, Zoraki, 45)

"*O satten sonra enişteme karşı* evden çıkamam."

(Cumalı, Topraklar, 118)

"Sevdiği *insana karşı* ümitsiz ve ezilmiş bir vaziyette gören..."

(Güntekin, Damga, 203)

"Kabahatimi *söylemeden evvel*, içimde bir gizli ümit vardı."

(Güntekin, Damga, 68)

"*On aydan beri* ne kadar değiştiğimi, o gece karakol yolunda farkettim."

(Güntekin, Damga, 72)

İbrahim KUTLUK

# BAĞLAÇ *

Eş görevli ya da birbiriyle ilgili sözcükleri, sözcük öbeklerini, özellikle tümceleri bağlamaya yarayan, bunlar arasında anlam ve kimi zaman biçim bakımından bağlantı sağlayan öğelere *bağlaç* adı verilir.[122] Büyük çoğunluğu yabancı kökenli olan, aşağıda teker teker inceleyeceğimiz *ve, veya, yahut, veyahut, ya da, fakat, meğer, zira, madem, hem... hem* gibi bağlaçlar, dilimize Arapça ve

---

* Lat, *coniunctio*, Osm. *rabıt*.

122 Başlıca dilbilgisi yapıtlarında konu şöyle işlenmiştir:

*Deny* (§ 955), Türkçenin bağlaç kullanmadan bağlamayı sağlama özelliği bulunduğuna değinmekte, ya "yandaşlıkla" *(juxtaposition)* bağlamanın yeterli görüldüğünü ya da tümcelerin eylemsilerden yararlanılarak ulandığını belirtir. Arapça ve Farsçadan alınma bağlaçların kullanılmasını, bu dillerin etkisine bağlayan yazar, bağlaçları teker teker ele alır (§ 956 ve ötesi).

*Emre* (§ 218 b ve ötesi), dilimizdeki anlatış yöntemlerini özetler, bunlar arasında *de, ve, hem, amma, lakin, ne de, ya... ya, gerek... gerek* gibi bağlaçlardan da yararlanıldığını belirtir.

*Kononov*, bağlaçların tümce üyelerini ya da tümceleri bağladığını, yapı ve kullanılış biçimlerini anlatır. Kimi sözcük türlerinin de bağlaç görevi yaptığını, eylemsilerin yantümce öğesi olarak da bağlaç olabileceğini belirtir (§ 731 ve ötesi). Daha sonra görevlerine göre teker teker incelemiştir.

*Ergin*, bağlaçları "Edat"ların içinde ele almış (§ 598), "bağlama edatları" olarak nitelendirmiştir (§ 606). Türkçede aslında "bağlama edatı" olmadığını, sonradan yabancı etkisiyle ortaya çıktığını söyler ve "sıralama, denkleştirme, karşılaştırma, cümle başı edatları, sona gelen edatlar, son çekim edatları" gibi bölümlere ayırır.

*Edişkun*, başlı başına anlamları olmayan, ancak tümceleri ya da eş görevli sözcükleri, söz bölüklerini hem biçim, hem de anlamca birbirine bağlayan sözcüklerdir, der (§ 363). Onları ilgeçlerle karşılaştırdıktan sonra birer birer inceler (§ 366).

*Gencan*, bağlaçları, tanımdan sonra teker teker ele almış (§ 453), yapı ve görevlerini de incelemiştir (§ 487 ve 488).

*Banguoğlu*, bağlaç için "bağlam" terimini kullanır, "türlü yönlerden sözcük ve yargılar arasında ilişki kurduklarını, karakterlerine göre bölümlere ayırmak gerektiğini söyler ve türlü adlar altında toplayarak inceler (§ 337). Bu bölümlemenin "bağlam cümlesinde" de yapıldığını belirtir (§ 461).

*Hacıeminoğlu*, "edat"ları inceleyen yapıtında, bağlaçları "bağlama edatları" olarak incelemiştir (s. 112-217). Ayrıca, "Karşılaştırma-Denkleştirme edatları" içerisinde kimi bağlaçları da vermiştir (s. 261-269).

*O. Kaynak, (Adalı)* bağlaçları görev ve anlamlarına göre bölümlendirerek geniş bir inceleme yapmıştır (Türkçede bağlaçlar; Türk Dili, XIX, Nr. 209 (1969), 697-705).

Farsçanın etkisiyle girmiştir. Türkçenin biçim ve sözdizimi bakımından taşıdığı özellikler, dilimizde temel tümce ile yantümceler ve tümcemsiler arasında bağlantıyı sağlamada yararlanılan olanaklar, bağlaçların kullanılmasına çoğu zaman gereksinme bırakmamaktadır (Bu konuda, Eylem bölümünde *ortaç* ve *ulaç*'a bkz.). Bugün kullanılan bağlaçların Arapçadan, Farsçadan alınma oluşu, Türkçenin bu önemli niteliğinden ileri gelmektedir. Biz burada bağlaçları, anlam ve görev özellikleri açısından, Türkiye Türkçesinden taradığımız kaynaklardaki bütün kullanım özelliklerini göz önünde bulundurarak inceliyoruz.

Aşağıda tek tek işlediğimiz bağlaçların özellikleri göz önünde bulundurulunca, bağlaçları ilgeç ve belirteçlerden ayıran nitelik, kendiliğinden belirmektedir (bkz. İlgeç). Bu niteliği burada şöyle açıklayabiliriz: Bağlaçlar daha çok tümcelerin bağlanmasında kullanılmakta, Türkçe kökenli, Türkçenin yapı özelliklerini yansıtan bağlaçlarda görüleceği gibi, tümceler arasındaki konu ve anlatım bütünlüğünü, sürekliliği sağlamaktadır.

Bağlaçlar, daha önce de değindiğimiz gibi, sözcükler, tümceler arasında bağlama görevi olan öğelerdir. Bu bakımdan bağlaçların tümcede öteki sözcük türleri yerine kullanılışlarına pek rastlanmaz. Ancak belirteçlerle ilgeçler, kimi kez, tümcede bağlama görevi yaparak bağlaç gibi kullanılırlar.[123]

Ayrıca bağlaçların belli sözcüklerle kullanılma zorunluğu yoktur. Her tür sözcük ve tümce arasında bağlama görevi yapabilirler. En belirgin görevleri de bağlaçlı yantümceleri oluşturmalarıdır.

Öteki sözcük türleri gibi, özne, tümleç, yüklem oluşlarına pek rastlanmaz.

Bağlaçların, kimi ad ya da sıfat tamlamalarının arasında yer aldığı da olur: yemek *ve* yol parası, soğuk *ama* temiz su, geniş *fakat* eski ev gibi.

---

123 Asıl görevi belirteç olan kimi öğeler, seyrek de olsa, bağlaç olarak kullanılır: *madem, madem ki, ise, bazen... bazen, eğer, şayet, yoksa, kimi zaman, farzet ki, tut ki, şu var ki, açıkçası, şu halde, bundan başka, senin anlayacağın, ne de olsa, gel gelelim, bunun için, bundan dolayı...* gibi.

Bağlaçlar, ikilemeler arasında anlamı pekiştirme görevini yüklenirler: aylarca *ve* aylarca, günlerce *ve* günlerce, yalnız *ve* yalnız, şeker *de* şeker, çoştu *da* çoştu... gibi.

Kimi anlatımların bağlaçsız bağlandığı olur: *anne baba* sevgisi (anne *ve* baba), *okur yazar* kişiler (okur *ve* yazar)

Noktalama işaretlerinden virgül ve noktalı virgül de anlatımda kimi zaman bağlaç yerine kullanılarak bağlama görevi yapabilir. Bu kullanım da bir tür bağlaçsız bağlamadır: Öğretmenler, öğrenciler, dinleyiciler yerlerini aldı, örneğinde olduğu gibi.

Öteki dilbilgisi yapıtları, bağlaçları, görevlerini göz önüne alarak incelemişlerdir. Biz de Türkiye Türkçesindeki bağlaçları, Türkçe kökenli olanlarına öncelik tanıyarak, görev ve anlamları yönünden ele alıyoruz (A bölümü). İncelemenin sonunda, bağlaçları biçim açısından inceleyen kısa bir bölüme (B) yer verilmiştir.

## A) GÖREV VE KULLANIMLARINA GÖRE BAĞLAÇLAR

Bağlaçlar, bu yönleriyle incelendiğinde görevleri, bağladıkları öğelerin anlamları ya da onlara kattıkları anlamlar açısından birtakım özellikler gösterirler.

Bağlaçlara tek tek bakıldığında onların sözcükleri ya da tümceleri bağladıkları görülür. Ancak, aynı bağlacın hem sözcükleri, hem de tümceleri bağlaması nedeniyle, incelemede böyle bir ayrıma gitmedik.

Her bağlacın, hem aynı türden, görevdeş sözcükleri, hem de tümceleri bağlama görevlerini göz önüne alarak ayrı ayrı ele alma yolunu tuttuk.

**de (da)**

Bu bağlaç, tümceleri sözcük öbeklerini, aynı türden sözcükleri ve görevdeş öğeleri bağlar.[124] Bağlama görevini yaparken öğelere *eşitlik, birlikte olma, gibi olma* anlamları kazandırır.

124 *Deny, de* bağlacının *dahi* sözcüğünün "kısaltık" biçimi olduğunu ve bir "katıklık (accession)" anlamı verdiğini söyler (§ 406). Ayrıca, *de* bağlacının hem belirteç (§ 406) hem de bağlaç (§ 960) görevinde olduğunu belirtir.

*Kononov, de* bağlacının çift olarak kullanıldığında ilgeç görevini de yaptığını belirtir (§ 733). *ise (-se)* li tümceleri bağlamakta ilgeç görevinde kullanıldığını da söyler (§ 733 ve 719).

*Talât Tekin,* "da/de bağlayıcısı"nın nasıl türediğini "dahi" den gelişip gelişmediğini XIII. yüzyıldaki bir metinden örneklerle açıklamaya çalışmış ve dakı > dak > daḫ > da/de biçiminde gösterilebilecek bir gelişme geçirdiği sonucuna varmıştır. (Türk Dili, VII, Nr. 78 (1958), 276-277).

*Ali Ulvi Elöve,* "da/de üzerine bazı düşünceler" adlı yazısıyla Talât Tekin'in görüşüne karşı kimi düşünceler ileri sürmüş, şu yargıya varmıştır: takı > dakı > dagı > daki > daha > da (.) d > da/de (Türk Dili, VII, Nr. 81 (1958), 454-456).

*Talât Tekin,* bu yazıya da karşılık vermiştir (Türk Dili, VII, Nr. 83 (1958), 560-562).

*Hacıeminoğlu,* "da/de edatı üzerine" adlı yazısında *de* bağlacının yapısını, kökenini, Eski Anadolu Türkçesinde, Osmanlıcada, Türkiye Türkçesindeki kullanılışını çok sayıda örnek vererek incelemiştir (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Edebiyatı Dergisi, Nr. 16 (1968), 81-100).

*Hacıeminoğlu* "Türk Dilinde Edatlar" yapıtında, de/da'yı kuvvetlendirme edatlarından sayar. Kökeni üzerinde şimdilik kesin bir şey söylenemeyeceğini belirtir; Osmanlıcada *"belirtme, kuvvetlendirme* vazifesini" gördüğünü *dahi, bile, esasen, ayrıca, üstelik, ise, kadar, pek, hatta* anlamlarına geldiğini; Türkiye Türkçesinde yaygın biçimde ve zengin ayrıntılı anlamlarda kullanıldığını, bağlama, belirtme, karşılaştırma dışında, her yazarın kullanıma anlamlar kattığını, ancak örnekler üzerinde incelenmesi gerektiğini söyler (s. 220 ve ötesi).

*Kemal Demiray,* bir yazısında *de* (da) bağlacının, yazım sorunu üzerinde durmuştur (Türk Dili, XXX, Nr. 279 (1974), 933-935).

En çok, tümceleri bağlamada kullanılır. Değişik bağlama özellikleri gösteren örnekleri aşağıda veriyoruz:

"Bu çeşitlilik, kimi zaman şekle, kimi zaman *da* ruha ait oluyor."

(O. Veli, Denize, 119)

"Ama benim okumuşluğum varmış *da* onun yokmuş; kimin umurunda ?"

(O. Veli, Denize, 160)

"Ne hakkım var: Ben neden beş lira kazanayım *da* o beş yüz lira kazansın, demeye?"

(O. Veli, Denize, 160)

"Gökten ne yağdı *da* yer kabul etmedi ?"

(A. Sayar, Yılkı, 7)

"Duyuyor, hem de kimbilir nerelerden duyuyor *da* koşup geliyor."

(SF, Son, Mahkeme, 60)

"Yolda *da* hep o konuştu, ben sustum."

(YKK, Zoraki, 8)

"Haftada bir, bazen iki mektup, hepsi *de* çifte pullarla gelir ağırlıklarından."

(F. Baykurt, Anadolu, 63)

"Türkçe bilir, sohbeti *de* güzeldir."

(Karay, Gurbet, 56)

*de (da)* bağlacının, tümceleri bağlamaktan başka görevleri de vardır:

a) Sıralı tümceleri bağlarken, yüklemlerden bir ya da ikisi kullanılmadan da anlamı verecek biçimde kısa anlatımı sağlar: Gördüğüm şey resme *de* yazıya *da* benzemiyor; O kadar para sana *da* bana *da* çocuklara *da* yetmez, gibi.

"Sırtı *da* elleri *de* ayakları *da* kanamıştı."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 72)

"Düze insen *de* dağda gezsen *de* hapiste olsan *da* yitip gitsen *de* ölsen *de* sen onların gözüne batmış çelik bir dikensin."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 80)

b) *de* bağlacı, bir de eşdeğerli, eş görevli sözcükleri ve art arda sıralanan yargıları bağlama görevini yerine getirir: Sen *de,* ben *de,* o *da* gideceğiz; Adam *da* köpeği *de* gözden kayboldu; Anne sevgisi *de* baba sevgisi *de* aynıdır; Camları silip evi temizleyip *de* öyle gidecek... gibi.

c) Kimi kesik tümcelerde, düşüncenin, yargının sürdüğünü anlatır: Bir parça kaldı *da*.... (veremeyeceğim; Kitabı kaldı *da*.... (vereceğim); Çocuk uyudu *da*.... (gidemem) gibi.

"....yok canım, onu söylemek istemiyorum. Tiran elçiliğine tayin olduğunu işitmiştim *de*..."

(YKK, Zoraki, 9)

ç) *de*'den sonra *mi* soru eki gelirse, pekiştirme güçlendirilmiş olur: Kendin gördün *de mi* söylüyorsun? Geldin *de mi* hesap soruyorsun? gibi.

"Madem ki dinledim, madem ki içime böyle bir şüphe sokulmuş o şiiri yazdığım zaman, satırlarının yan yana yazılmasıyla nesir olabileceği ihtimali hiç *de mi* hatırıma gelmedi acaba?"

(O. Veli, Denize, 108)

d) Ulaçlarla kullanılınca anlam pekiştirilmiş olur: *Gidip de* ne yapacaksın?; *Okuyup da* anlamak kolay değil; *Gelince de* görürsün; *Bakarak da* yaparsın... gibi.

"Duymasa *gelip de* tutulur mu?"

(SF, Son, Mahkeme, 60)

e) Buyrum ve ünlem tümcelerinde kullanılır: Git *de* ne zaman gidersen git! Gelsin *de* geç gelsin! Aman sen *de!*... gibi

"Hele bir bitirsin *de* hayırlısıyla!"

(F. Baykurt, Anadolu, 63)

"Sen livarı hazırla *da* şu karidesleri koyalım."

(SF, Son, Mahkeme, 88)

"Sen *de* inandın ha! Beni tanımazmışsın gibi."

(Akbal, Suçumuz, 129)

f) Ayrıca, ikilemeler oluşturduğu da görülür: Ev *de* ev dedi, durdu; Adam güldü *de* güldü; Çocuk bebek *de* bebek diye tutturdu gibi.

g) *de* bağlacı *hem de, ne de, amma da, ya da...* örneklerinde görüldüğü gibi, başka bağlaçlarla birlikte kullanılır.

ğ) *de (da)* ve *bile* bağlaçları, kimi zaman aynı kullanılıştadır (bkz. *bile* bağlacı).

h) İlgeç, belirteç, adıllarla kullanılarak anlamı pekiştirir: Ali'yle *de* gidebilirsin; Sana *göre de* alsın; Bu söyledikleri *hiç de* yanlış değil; Çalışması gerektiğini *o kadar da* söyledim; *Onlar da biz de* bu konuyu düşünelim; *Sen de, ben de* gideceğiz... gibi.

"Bitki denilen şeyin *hiç de* böylesini görmemiştim o güne kadar, içime bir korku düştü."

(O. Veli, Denize, 160)

*de* bağlacının, kullanımı sırasında türlü anlam özellikleri gösterdiği, türlü duyguları belirttiği görülür:

1— Korkutma, direnme, azarlama: Gel *de* al, geleceğin varsa göreceğin *de* var; Gelmem *de* gelmem diye tutturdu; İstesen *de* yapmayacağım; Ölsem *de* gitmem... gibi.

2— İstek, dilek, yalvarma: Gelse *de* görseniz; Bırak *da* iki çift söz söyleyelim... gibi.

3— Sorulu tümcelerde şaşma belirterek anlamı pekiştirir: Sen *de* mi gittin? O *da* mı kırmış?... gibi.

"Nasıl oluyor *da* başından büyük işlere kalkışıyor? Ve ben nasıl oluyorum *da* kendimi bir hizmetlinin eline teslim ediyorum?"

(F. Baykurt, Parası, 130)

4— Eşitlik, kavram ekleme, birlikte olma: Güller *de* yaseminler *de* çiçek açmış; Salı *da* olur, çarşamba *da*... gibi.

"Anası *da* babası *da* aldıklarını yukarı evlere taşıyorlardı."

(F. Baykurt, Parası, 98)

5— Övgü, abartma: Bu adam *da* ne biçim iş yapmış; Çocuk ne *de* güzel giyinmiş... gibi.

"Eline sağlık, dedi bey, pilav *da* pilav olmuş hani."

(O. Kemal, Kuşları, 127)

6— Umutsuzluk, alaya alma, küçümseme: Büyüyecek *de* adam olacak *da* anasına bakacak; Hava iyi olacak *da* gezmeye gideceğiz... gibi.

7— Bu bağlacın pekiştirme görevi de vardır. Kimi durumlarda, kendisinden önce kullanılan sözcüğün anlamının pekiştirilmesini sağlamakta, aynı zamanda, daha önce anlatılanlarla bir bağlantı oluşturmaktadır. "Üstelik" anlamı da vermektedir:

"Halkın *da* bir zevki olduğunu hatırdan çıkarmamak icabeder."

(O. Veli, Denize, 29)

"Şiir aleminin *de* mütehassısları var."

(O. Veli, Denize, 30)

"İşin kötüsü, bunlara inananlar *da* yok değil."

(O. Veli, Denize, 31)

"Ben *de* tek taraflı bir görüşün adamıyım; ben *de* saçma sapan bir fikrin içinde kapanmış kalmışım *da* onun için mi başkalarını kabul etmek istiyorum?"

(O. Veli, Denize, 31)

"Önümüz dümdüz ova. Denizle bir gibi. Ondan sonra *da* alabildiğine deniz."

(O. Veli, Denize, 159)

8) Gereklik ve dilek-koşul kipiyle kurulmuş tümceleri, sonraki tümceye, neden-sonuç göstererek bağlar: Resimleri verelim *de* yırtsın; Yazıları okuyalım *da* temize çeksin... gibi.

"Taze yem mi koyalım? Koyalım *da* gelsin, yanından geçsin, yüzüne bile bakmasın..."

(SF, Son, Mahkeme, 59)

"Şurada imzalanacak birkaç kâğıt kaldı. Onu *da* bitirelim *de* senin şöyle bir çiftliğe doğru uzanalım, diyordu."

(YKK, Zoraki, 7-8)

**ne ....ne**

Sözcükleri, tümceleri bağlamaya yarayan *ne* bağlacı, genellikle yinelenerek kullanılır. *ne ...ne* bağlacının başlıca iki önemli görevi vardır. Görevleri aynı olan öğeleri bağlamak, kullanıldığı tümceye olumsuzluk anlamı katmak.

*ne ....ne* bağlacının örneklerini, görev ve kullanım açısından şöylece sıralayabiliriz:

1— Görevdeş sözcükleri bağlar: *ne* bağ *ne* bahçe, *ne* kavun *ne* karpuz... gibi.

"Hem de *ne* toz *ne* çamur vardı."

(F. Baykurt, Anadolu, 64)

"Hayır *ne* dün *ne* de evvelki gün..."

(Karay, Gurbet, 65)

"Gözlerinde *ne* şaşkınlık *ne* hiddet vardı."

(Karay, Memleket, 42)

2— Karşıt anlamlı sözcükleri bağlar: *ne* güzel *ne* çirkin; *ne* geniş *ne* dar; *ne* uzun *ne* kısa; *ne* gece *ne* gündüz.... gibi.

3— Tümceleri bağlar ve genellikle aynı görevleri yüklenmiş özne, tümleç, yüklem gibi öğelerin birden çok olduğu tümcelerde, yinelemeye gidilmeksizin, kısa yoldan anlatımı sağlar:

"Adamın yüzüne biraz dikkatlice baksalar, bu şekil *ne* bir armağan kutusuna, *ne* manifatura, *ne* tuhafiye, *ne* içeceğe, *ne* kitaba, *ne* ayakkabıya benziyen pakete şöyle bir iki saniye, nedir diye meraklanıp dalsalar, o hazırdır anlatmaya."

(SF, Son, Mahkeme, 18)

"Bunlar da bitti, göz alabildiğine uzanan bir düzlüğe çıkmışlardı *ne* ağaç, *ne* dere, *ne* ev!"

(Karay, Gurbet, 8)

"Diplomatların, meğer *ne* rasathaneleri, *ne* dürbünleri, *ne* antenleri varmış."

(YKK, Zoraki, 38)

"Hocalıktan başka, *ne* memurluk, *ne* amirlik ettim."

(YKK, Zoraki, 14)

Yukarıda verilen örneklerde görüleceği gibi, *ne* bağlacının kullanıldığı yerlerde tümce olumsuz bir anlam kazanmakta, buna karşılık yüklem, genellikle olumlu olmaktadır. Bu, yakın zamana kadar yaygın bir kullanım biçimiydi. Ancak, özellikle son yüzyıl içinde yüklemin olumsuz biçimde kurulduğu *ne*'li tümcelere de oldukça sık rastlanmaktadır.[125]

---

125 *Gencan, ne... ne* bağlacı üzerine bir araştırma yazısında, bu bağlacın gerçek görevinin "a) Görevdeş öğeleri bağlamak, b) Bulunduğu tümceye olumsuzluk anlamı katmak" olduğunu belirtir. Ayrıca bu bağlacın kullanılışıyla ilgili eski ve yeni kaynaklardan tanıklı örnekler vermiş ve aynı bağlacın hem olumlu hem de olumsuz yüklemli tümcelerde kullanıldığını göstermiştir. "*Ne.. ne* bağlaçlı tümcelerde yüklemlerin olumlu kullanılmasını altı yüzyıllık sağlam gelenek zorunlu kılmaktadır" demektedir (*Gencan, T.N.; ne... ne* bağlacı üzerine, Türk Dili, XXI, Nr. 220 (1970), 264-274. Aynı konu için bkz. Dilbilgisi, § 455 ve ötesi).

Bu türden kullanımlara, bugünkü yazınımızda da pek çok örnekler gösterilebilir:

"Bu sefer *ne* yaz sonu, *ne* kış sonu olmamasına ve işlerin tam durgun zamanına..."

(YKK, Ankara, 70)

"*Ne* vaziyetlerinin ehemmiyetini, *ne de* kahramanlığını, *ne* kahraman olacaklarını veya ölüp gidecekleri günü düşünmüyorlardı."

(Atay, Zeytindağı, 165)

"Hatta sahne gözlerden silinmeli, çevreden el ayak çekilmeli diyorum; *ne* kara, *ne* ak, *ne* olay, *ne* çatışma kalmamalı ortada..."

(Batu, Günleri, 68)

"*Ne* keşif, *ne* şahit, *ne* ehlivukuf, zabıt kâtibi de gerekmez."

(A. Sayar, Yılkı, 9)

Girişik tümcelerde yani eylemsilerle kullanılan tümcelerde hem olumlu hem olumsuz yüklem kullanıldığı da görülmektedir: Onlar *ne* gezmedik yer *ne* görmedik kent bıraktılar (bırakmadılar) gibi.

"*Ne* bu sözler önünde söylendikçe oralı olmayarak ve duymamış görünerek, gözlerini başka bir yere çeviren halam, *ne* kıs kıs gülüşünü bir tutam enfiye çekişiyle gizlemek isteyen babam, *ne de* daha sonra tasvip etmeyen gözlerle susan annem, bu zehirlenme hadisesine inanıyorlardı."

(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 207)

Tümcenin yükleminden önce olumsuzluk kavramını pekiştiren *hiç, hiçbir, asla, sakın* gibi ya da *kesin olarak, pek* gibi belirteçler kullanılırsa, yüklem olumsuzdur: Onu *ne* soğuk, *ne* sıcak, *pek* etkilemezdi... gibi.

"Ben şimdi *ne* küçüğüne, *ne* büyüğüne *hiçbirine* ağzımı açıp bir şey söyleyemiyorum."

(Nesin, İnsanlar, 80)

*ne...ne* bağlacı kimi deyimlerde kalıplaşmış olarak geçer: *Ne* şiş yansın, *ne* kebap; *Ne* Şamın şekeri *ne* Arabın kara yüzü; *Ne* kokar *ne* bulaşır; *Ne* od var *ne* ocak... gibi.

*ne* bağlacının bir de *ne de* biçiminde kullanılışı vardır ve üstelik anlamı verir: *Ne* kendi geldi *ne de* aradı; *Ne* söyledi *ne de* yazdı; *Ne* otobüste *ne de* uçakta yer bulamadı... gibi.

"Onun için, söylediklerini asla boşa atmamıştım. *Ne de* herhangi bir tezvir ve mübalağaya atfetmiştim."

(YKK, Zoraki, 4)

"Gittiği yerde, *ne* hudut tanır, *ne* gümrük bilir. *Ne de* herhangi bir nizam ve kanuna boyun eğer."

(YKK, Zoraki, 40)

"Sonra iki iskelenin civarı *ne* Boğaziçindekileri, *ne de* Anadolu hattındakileri, *ne de* Adalarınkini andırır...."

(Karay, Hayatımız, 22)

**ile**

Görevdeş sözcükleri birbirine bağlayan bu bağlaç aynı zamanda ilgeç olarak da kullanılır. Bu kullanılışında, sözcükler arasında anlam ilgisi kurar; bağlama görevi yoktur (bkz s. 138).

*ile,* bağlaç görevinde olduğu zaman, *ve* bağlacıyla aşağı yukarı aynı görevi yapar: *çiçekle yaprak (çiçek ve yaprak), öğretmenle öğrenci (öğretmen ve öğrenci) ateşle barut (ateş ve barut), güneşle ay (güneş ve ay)* gibi.

Burada belirtilmesi gereken bir yön, *ile*'nin söyleyişte ve yazımda gösterdiği özelliklerdir. Yukarıda verdiğimiz örneklerde olduğu gibi aşağıdaki alıntılarda da görüleceği üzere, *ile,* ünsüzle biten sözcüklere eklendiğinde, *i* ünlüsünü yitirmektedir:

"Gezgin*le* hastabakıcıyı birleştirirseniz, kişinin alınyazısı çıkar ortaya."

(Düzyazı, 94)

"Birdenbire, önümde bir adam*la* bir kadın gördüm."

(Düzyazı, 54)

Ancak, *ile*'yi ayrı olarak yazan yazarlarımıza da rastlanmaktadır:

üzeri beyaz işlemeli örtülerle kaplı tahta bir masanın üstünde ucuzundan bir ayna *ile* krepon kâğıdından yapma güller."

(Cumalı, Yalnız, 142)

"Veli *ile* öbür bahçe sahipleri büsbütün susuz kaldılar."
(Cumalı, Susuz, 24)

"Öyle *ile* ikindinin arasıydı."
(F. Baykurt, Anadolu, 64)

*ile*, ünlüyle biten sözcüklere eklendiğinde, *i* ünlüsü, kaynaşma sonucunda *y*'ye dönüşmektedir: *iğneyle iplik, arabayla at, darıyla arpa* gibi *(ile*'nin sonunda üçüncü kişi iyelik eki bulunan sözcüklere getirildiği durumlardaki yazımı için bkz. Yeni Yazım Kılavuzu, 11. baskı, s. 15).

**ancak**

*fakat, lakin, ama* gibi bağlaçların yerine kullanılan Türkçe bir bağlaçtır. Tümceleri genellikle neden-sonuç ilgisiyle bağlar:

"Ben de o noktada sizinle beraberim, dedi, *ancak* medrese mantığını çürütmekle itirazımı çürütmüş olamazsınız, emin olun..."
(Güntekin, Gece, 94)

"Sözlerimi tekrar edebilir ve yaptıklarımı hikâye edebilirsiniz. *Ancak* resmini yaptığınız adamın asıl hususiyetlerini teşkil eden..."
(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 18)

"Ya ben? İşten dönerim, sormaz yorgun muyum, aç mıyım... *Ancak* varsa ver..."
(O. Kemal, Evi, 46)

"Hayır, dedi. Mecmuanı kapamayacaksın. *Ancak*, dün akşam bahis mevzuu olan herhangi bir iltibaslı yazı gözüme ilişti mi, senden ve arkadaşlarından rica edeceğim, bana gelip o yazıyla ne demek istenildiğini anlatacaksınız."
(YKK, Zoraki, 6)

*ancak* sözcüğü, yüklemi etkilediği, belirttiği zaman da belirteç olarak kullanılır: Saat onda *ancak* gelir; Masanın eni 1,5 m. *ancak* var gibi.

"Bu da *ancak* paketin içindekinin büsbütün hakikat oluşundan sonra ayrıca incelenebilir."
(SF, Son, Mahkeme, 17)

**olsun... olsun**

Sözcükleri, sözcük öbeklerini, görevdeş öğeleri, eşitlik sağlama, birleştirme, isteneni seçme, anımsanan bir şeyi ekleme amacıyla bağlar:

"Sosyal ve ekonomik kalkınma davalarında *olsun;* kültür, sanat ve edebiyat meselelerinde *olsun,* kararımız, memleket dışına hiç çıkmamak, daima milli bir hudut içinde kalmaktı."

(YKK, Zoraki, 22)

"... bir hasislik hissini anlatmak için sayfalar dolduran muharir bizi hayatın *olsun* şeniyetlerin *olsun* dışına sürüklüyorlar."

(O. Veli, Denize, 20)

Karşıt anlamlı sözcükleri bağladığı zaman, anlam pekiştirilmiş olur: Küçük *olsun* büyük *olsun* her öğrenci gelecek; Kış *olsun,* yaz *olsun* denize girer gibi.

**yalnız**

Tümceleri birbirine bağlayan bu bağlaç, genel olarak eklenmesi, belirtilmesi gereken bir kavram ya da konuya ilgiyi çekme amacıyla kullanılır. Sözcüğün *yalnız adam* (sıfat), *yalnız gelmiş* (belirteç) gibi kullanımları da vardır:

Adanın bu yakasında hiç ev yoktur. *Yalnız* bir tek kır kahvesi vardır."

(SF, Son, Mahkeme, 7-8)

"Öbürü bir şey demedi; *yalnız* alnındaki çizgi derinleşti."

(Karay, Gurbet, 56)

"Fakat şimdilik müspet bir teşebbüste bulunmaktan çekiniyor, *yalnız,* akşam üstleri muntazam devam ederek kendine kuvvetli bir mevki yapmaya çalışıyordu."

(Güntekin, Gece, 89)

"Resmi bir aralık hacimleştirmeye kalkışmış olan Picasso, bugün herhalde bu hatasını anlamıştır. *Yalnız* dikkat edilirse görülür ki, verdiğim misaller bizi şiire sokulan resmin sadece şekle ait tarafı üzerinde durdurmakta."

(O. Veli, Denize, 18)

**bile**

*bile* sözcüğü, bağlaç görevi yüklendiğinde, çoğunlukla *de (da)* bağlacının yerini tutar.

Tümcede özne, yüklem, tümleçlerden sonra kullanılarak *umulmazlık, beklenmezlik, üstelik* anlamlarıyla bir önceki tümceyle bağ kurar: Ahmet *bile* geldi; Ondan *bile* sakladılar; Yazı *bile* yazdı gibi.

"Öyledir, beyim. Şu yaşımda ben *bile* sökebiliyorum."
(Karay, Gurbet, 149)

"Öyle ya; arasıra en yüksek erkânıyle hoşbeş etmeye gittiğim şu Hariciye Vekâletinde, adlarını *bile* işitmediğim memurlar..."
(YKK, Zoraki, 26)

"Gerçi hakları da var ya... Kadro'ya makale *bile* yazdı."
(YKK, Zoraki, 4)

"Çok defa muhtarla *bile* boy ölçüşmeye kalkışırdı."
(Akbal, Garipler, 125)

"Niyetim, yazı yazmak *bile* değildi."
(SF, Son, Mahkeme, 80)

Dilek-koşul kipindeki yüklemden sonra geldiği zaman, sonraki tümcede olumsuz yüklem kullanılır ve bir *"varsayıma"* dayanma anlamı doğar; Bugün gitse *bile* bulamaz; Bu şiiri ezberlese *bile* okuyamaz; Mektup yazsa *bile* cevap alamaz gibi. Burada çoğu kez *bile* bağlacı *de*'nin yerini alabilir (bkz. *de* bağlacı).

**oysa, oysaki**

Tümceleri karşıtlık anlamıyla bağlar. Başında bulunduğu tümce, bağlandığı öteki tümcenin açıklayıcısı durumundadır.

"Tipi sürüyor, ama artık tipinin sürdüğünden bile habersizim. *Oysa,* az önce tek düşüncem buydu."
(A. Ağaoğlu, Yüksek, 79)

"Öteki yolcular dinler görünüyorlar, ama dinlemiyorlar. *Oysa* anlattıkları ne kadar ilginç."
(A. Ağaoğlu, Yüksek, 82)

"O kadar ki, şu anda boynuna sarılmak, "Babacığım, babacığım... Biliyor musun, senin için neler düşünmüştüm..." diye bütün düşündüklerimi anlatmak, ondan af dilemek, ellerini öpmek, ağlamak için önüne zor geçtiğim bir istek duyuyordum. *Oysa,* gittikçe kararan dehlizde çoktan kitaplarına dalmıştı."
(O. Kemal, Evi, 45)

"Musikiden istifadeyi kabul eden şair neden resimden, hatta daha ileri gidilirse, heykelden yahut mimariden de istifadeyi düşünmesin? *Oysaki* heykelden istifade resmin bile hakkı değil."

(O. Veli, Denize, 18)

Aşağı yukarı aynı anlamda kullanılan bir başka bağlaç da *halbuki*'dir:

"Bir kuş cıvıltısı duysam kanım donuyor, yüreğim atmıyor. *Halbuki* sonbahar kocayemişleri, beyaz esmer bulutları, yakmayan güneşi, durgun maviliği, bol yeşili ile kuşlarla beraber, olunca insana sulh, şiir, edebiyat, resim, musiki, mesut insanlarla dolu anlaşmış, sevişmiş, açsız, hırssız bir dünya düşündürüyor."

(SF, Son, Mahkeme, 12)

"Bu arzu iptidai insan için nazarı itibara alınabilecek bir ehemmiyetteydi. *Halbuki* insan o zamandan beri pek çok tahammül etti."

(O. Veli, Denize, 10)

"Böyle bir şiir henüz mesele yapılacak kadar ehemmiyet ve taraftar kazanmamış. *Halbuki,* bir de resmi şiire mana halinde sokan şairler, bu şairleri tutan büyük de kalabalıklar var."

(O. Veli, Denize, 18)

Karşıtlık anlamıyla kullanılan, bağlaç görevinde kimi sözcükler de vardır: *bari, hiç olmazsa, hiç değilse, bununla birlikte, tut ki, nedir ki, öyleyse* gibi.

**gerek... gerek**

Sözcükleri, sözcük öbeklerini, görevdeş öğeleri *birleştirme, eşitlik, istenileni seçme* gibi anlamlar katarak bağlar:

"*Gerek* kendi davranışımızı, gerek başkalarınınkini değerlendirmek için elimizde birtakım ilkeler olacak."

(V. Günyol, Yeni Türkiye, 57)

"*Gerek* Ertuğrul Beyin ölümü başsağlığına, *gerek* Osman Beyin uç beyliğini kutlamaya gitmiştik."

(K. Tahir, Ana, 254)

"Bizde de *gerek* okul içi, *gerek* okul dışı talkınlar, yüzyılların birikmiş görgüsüyle yüklü bir ibret dersi olması gereken ta-

rihi, fetih ve istila hikâyelerinin, asıp kesme istatistiklerinin dar çerçevesinde hapsediyordu."

(V. Günyol, Yeni Türkiye, 96-97)

Bağladığı görevdeş öğelerden önce gelir. Bu bağlaçtan sonra bir üçüncü bağlama görevi yapan *gerekse* sözcüğünün de kullanıldığı görülür: *Gerek* sen, *gerek* o, *gerekse* bizler, bu konuda tartışmamalıyız; *Gerek* iş düzeni, *gerek* ev düzeni, *gerekse* arkadaşları, onun için önemli sorunlar arasındaydı... gibi.

Burada bağlanan öğelerin hepsinin birden düşünüldüğünü belirtme anlamı vardır.

"Bu çöküntünün sebeplerini *gerek* Türk ordusu erkânı, *gerek* karşı tarafa mensup kumandanlar, *gerekse* çöküntüyü hazırlayan Alman zabitleri...."

(Karay, Gurbet, 148)

"*Gerek* Hamdullah Suphi'nin bu karakter tasvirine, *gerekse* yukarıdan beri bazı vakalara dayanarak yapmaya çalıştığım ruh tahliline göre, şimdi, siz gelin de böyle bir adamın ayda bir çıkan üç formalık bir "fikir ve sanat" etrafındaki dedikoduları ciddiye alıp onun sahip ve yazarlarına karşı herhangi bir öfkeye kapılacağını tahmin edin."

(YKK, Zoraki, 22)

"Bunlar da *gerek* muhalefet basını, *gerekse* parti arkadaşları tarafından Mustafa Kemal'i ifratlı hareketlere, yanlış yollara sevk etmek töhmeti altında bunalmış, şaşkına dönmüş idiler."

(YKK, Zoraki, 18-19)

**ister... ister**

Görevleri aynı olan sözcüklerden önce getirilerek onları bağlar. Bu öğelerden herhangi birinin onanmasında, yeğlenmesinde bir ayrıcalık, bir sakınca olmadığı anlatılmak istendiğinde bu bağlaç kullanılır: *İster* gel *ister* gelme; *İster* doktor *ister* avukat olsun, çok çalışması gerekecektir... gibi.

"Levhaya bakıyorum durmadan. Fakat orda artık, *ister* gül bana *ister* deli de, hep akşamki kız kardeşleri ve avcı kasketliyi görüyordum."

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 117)

*ister... ister* biçiminin arkasından *isterse* sözcüğü kullanılarak, önceki sözcüklerle aynı göreydeki başka öğeler de bağlanabilir.

Buyrum kipi kullanılan tümcelerde yüklemin birincisi olumlu, ikincisi olumsuz da olur: *İster* al, *ister* alma; *İster* git *ister* gitme... gibi.

*ister... ister* bağlayıcıyla kurulan tümceler yantümce olduklarında temel tümcenin nedeni, açıklayıcısı durumundadır.

*ister... ister* bağlacı, karşıt anlamlı sözcükleri bağladığı zaman anlam daha da güçlendirilmiş, pekiştirilmiş olur: *İster* zengin, *ister* yoksul olsun, kurallara uyulması gerekir; *İster* kış, *ister* yaz olsun, her gün denize girer gibi.

**nitekim**

Tümceleri, *karşılaştırma, tanık gösterme, benzetme* ilgisiyle pekiştirerek bağlar. Tümce aralarında kullanıldığı gibi, tümce başında da kullanılır; yine de bir önceki tümceyle ilgili, bağlıdır:

beni yerime nasıl oturtacağını tevekkülle beklemekten başka yapacak bir şey kalmamıştı. *Nitekim,* sofranın üstüne çöküveren ağır sessizlik bana, ancak, bir fırtınanın kopmak üzere olduğu hissini veriyordu."

(YKK, Zoraki, 13)

sadece azledilmek suretiyle ortadan kaybolur. *Nitekim.* Orta Avrupa memleketlerinin birinde bir İngiliz elçisi tanımıştım ki, zekâsının..."

(YKK, Zoraki, 30)

"... Belliydi ki, babamdan şu hali babamın duyacağından, ergeç duyacağından korkuyordu. *Nitekim,* galiba, bir hafta sonu, annem korktuğuna uğradı."

(O. Kemal, Evi, 20)

**üstelik**

Tümceleri, pekiştirme yoluyla bağlar: Çay güzel olmuş, *üstelik* bardaklar çok temiz; Dersleri iyi değil, *üstelik* eline bir tek kitap almıyor gibi.

"Neyse, diyeceğim, köfte iyi oluyor. Yuvarla yut. *Üstelik* baharat, tuz, biber; işte artık ne gerekliyse, önceden kıymaya, iyice bir yedirmiş oluyor karım."

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 102)

"Yarına ertelenebilir işte. Akşama ne pişecek? Bu ertelenemez. *Üstelik* konuklar da olunca."

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 196)

"Büzülmüş kalmışsın bir köşede, kimse yüzüne bile bakmıyor. Bir avuç adamsın. *Üstelik* de korku içinde."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 87)

**örneğin**

Açıklama getiren, yargıyı örneklendiren bir tümce bağlacıdır. Daha önceki anlatımları açıklamak üzere, kurulan tümcenin başına getirilir. Kimi maddelerin sıralanışında, bunların neler olduğunu bildirmek üzere kullanılır: Baş ağrısının birçok nedenleri vardır. *Örneğin*, geç yatmak, çok okumak, kapalı ve havasız yerde oturmak gibi.

"Bu ölçüye göre avarelik felsefesini öğütleyen, ama bunu sanat değerince yapan bir eseri övmekle görevini yapmış olacak. *Örneğin*, İspanya'daki o büyük camiler karşısında kendinden geçip bunlar belki birçok kölelerin kanları pahasına yükseltilmiş."

(V. Günyol, Yeni Türkiye, 74)

"Kibarlığının arkasında bir çocuksuluk da vardı. *Örneğin*, beş altı kitabı arka arkaya imzalarken, yazdıklarının birbirine benzemesi..."

(Türk Dili, XXXIV, Nr. 301 (1976), 469)

Eskiden bu bağlacın yerine Arapçası olan *mesela* sözcüğü kullanılırdı:

"Ben bunları aramazdım şüphesiz, lakin sokakta o kadar çok, bir çocuğu alıkoyup geç bırakacak o kadar çeşitli mevzular vardır ki... *mesela*, futbol, kamış vuruşmak, çikolata çekişmek..."

(O. Kemal, Evi, 24)

**demek, demek ki**

Bu sözcük de benzerleri gibi, kendisinden sonra bir açıklama yapılacağını belirten tümceler arasında bağ kurar: Onu gördünüz mü ? Hayır mı ? *Demek* buralardan geçmemiş... gibi.

"İşte, bu mutlaka hürriyetin tesiriydi. *Demek ki* annesi, bu güzel Despinayı ona oda hizmetçisi tayin etmişti."

(Ö.S, Efruz, 68)

"Bu da ona tam bir itimat besleyerek ondan mutlaka merhamet ve şefaat göreceği emniyetine kavuşmak değil midir? *Demek ki,* enişteмizin ruhu, din, dua ve ibadetle umduğumuz bu saffete, bu istirahate eremiyordu!"

(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 55)

**yeter ki**

Tümceleri, yargıları bir koşula bağlama amacıyla kullanılan öğelerden biri de *yeter ki* bağlacıdır. İkinci tümce, önceki tümceye bir açıklık da getirmiş olur: Yarın ben gelirim. *Yeter ki* sen sözünde dur; Pazar günü kıra gideceğiz. *Yeter ki* hava güzel olsun gibi.

"O iş bir karikatür olabilir, gülünçlü bir fıkra olabilir, bir tekerleme olabilir, her şey olabilir. *Yeter ki* onu meydana getiren insan, o işin önemini anlamış, heyecanını duymuş olsun."

(O. Veli, Denize, 40)

"Ama umurunda değildir onun. *Yeter ki,* kendi rahatı kaçmasın."

(V. Günyol, Yeni Türkiye, 51)

**ve**

Arapçadan alınan, dilimizde eskiden beri sık kullanılan bir bağlaçtır.[126] Görevdeş öğeler arasında bağlantıyı sağlar.

*Ve* bağlacının türlü görevleri vardır:

1— Aynı türden sözcükleri bağlar: bağ *ve* bahçe, güzel *ve* çirkin, iç *ve* dış gibi.

"Sonbahar uzun *ve* güzel geçti."

(SF, Son, Mahkeme, 79)

"Biz, gene dalgın *ve* üzüntülü halimizden sıyrılamıyorduk."

(YKK, Zoraki, 10)

126 *Ve* bağlacını kullanmadan yazı yazma konusunda ne gibi yollara başvurulabileceğini gösteren Cemal Mıhçıoğlu, aynı zamanda bu bağlacın türlü kullanım özelliklerini de vermektedir (Ve bağlacından nasıl kurtuluruz?; Türk Dili, XXXI, Nr. 283 (1975) 253).

"Polis *ve* liseli çocuk nerdeyse kucak kucağa sıkıştılar kaldığım yere."

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 88)

"Vasıf'ı hem mert *ve* arkadaş canlısı bir insan, hem de gayet pişkin bir politikacı olarak tanıyordum."

(YKK, Zoraki, 4)

2— Görevdeş sözcükler arasında bağ kurar:

"Azı *ve* ufağı incelemek elbette çoğu *ve* büyüğü tetkikten kolaydır, kolay *ve* doğrudur."

(Karay, Gurbet, 22)

"Öteki başını *ve* elini şöyle salladı: Uzun iş manasına... ve mırıldandı."

(Karay, Gurbet, 10)

"Ağızlarında beyazımsı bir köpük çiğneyerek dalgın *ve* küskün arka arkaya, ağır ağır, yumuşak yumuşak, iz bırakmadan *ve* toz çıkarmadan gidiyorlardı."

(Karay, Gurbet, 9)

3— Tamlamalarda kullanılır: *gül ve karanfil kokuları, kuş sesleri ve cıvıltıları, anne ve baba sevgisi* gibi.

"Buruşuk gözkapakları *ve* uzun kaşları altında sık sık yok oluyor bu küçük boncuk gözler."

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 80)

"Bir yerlerden sızan ıslak soğuk, yolların tipisini *ve* keskin ayazı her an üstüme üstüme yığıyor."

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 91)

"İşte ilk muz ağaçları *ve* ilk hurmalar!"

(Karay, Gurbet, 104)

4— Tümce bağlacı olarak kullanılır. Sıralı, bileşik ve girişik tümceleri bağlar:

"Nihayet, bu zahmetten yorulmuş gibi başını kuştüyü yastıkların arasına soktu *ve* orada düşünmekten kurtulmaya çabaladı."

(YKK, Ankara, 89)

"Kolunu baş ucundaki masaya uzattı, oradan küçük kolonya şişesini aldı *ve* elini ıslatıp alnına götürdü."

(YKK, Ankara, 94)

"Gelen yumruk sıkıydı. *Ve* Çılkır'ı hemen savunmaya geçirecek ağırlıktaydı."

(A. Sayar, Yılkı, 42)

"Kişnedi *ve* şahlandı."

(A. Sayar, Yılkı, 42)

Yukarıda da değindiğimiz gibi *ve* bağlacının başladığı sözcüklerin, sözcük öbeklerinin tür ve görev yönünden eşdeğerli ve aynı görevi yapan öğeler olması gerekmektedir. Bu sözcüğün ad, sıfat, özne, tümleç ve tamlama gibi öğeleri bağlaması söz konusudur.

*ve* bağlacıyla bağlanan tümcelerin eylemlerinde, zaman ve kişi yönünden birlik olması gerekmektedir.

Arka arkaya sıralanan öğeleri, tümceleri bağlarken kimi eklerin kullanılmaması yoluyla anlatıma kıvraklık, akıcılık kazandırılır. Kullanılmayan ekler *ve*'den sonra gelen eşdeğerli sözcüğe getirilir: O her gün gelir (-di), görür (-dü) *ve* giderdi; öğrenci *ve* öğretmenler (öğrenciler ve öğretmenler) gibi.

"Bazen o söylerdi de biz oynar *ve* duymazdık."

(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 19)

"... kâğıt üstündeki projenin hakikat sahasında ne dereceye kadar tatbik kabiliyeti olduğu görülecek *ve* ondan sonra, ancak ondan sonra Vekâletin ret ve tasvibine arz olunacaktır."

(YKK, Ankara, 97-98)

Aynı biçimde, kimi sözcükler de kullanılmaz: ilk *ve* ortaokullar (ilkokullar *ve* ortaokullar), öğretmen *ve* meslek okulları (öğretmen okulları ve meslek okulları), gece ve gündüz eğitimi (gece eğitimi ve gündüz eğitimi)... gibi.

"Çevik *ve* kurnaz bir saldırışla Çılkır'ın kuyruğunu yakaladı."

(A. Sayar, Yılkı, 68)

"Yanlış *ve* zahiri noktalar üzerinde inat *ve* ısrarla geçen yüzyıl sonunda..."

(V. Günyol, Yeni Türkiye, 88)

5— Bağlaçlı ikileme kurar: yıllarca *ve* yıllarca, aylarca *ve* aylarca, günlerce *ve* günlerce gibi.

*ve* bağlacı, genellikle sözcükler tümceler arasında kullanılır. Tümce başında *ve*'nin kullanılışı, Türkçenin anlatım özelliklerine aykırıdır. Ancak kimi yazarların kullandığı görülür:

"*Ve* aşağıda Akdeniz!"

(Karay, Gurbet, 104)

"Ve iki gün sonra Mebus Beyin gönderdiği yaylıda, birtakım...."

(YKK, Ankara, 29)

"Kesik bir hırıltı duydu. *Ve* Çılkır'ın başı toprağa düştü."

(A. Sayar, Yılkı, 69)

Aynı tür sözcük ya da sözcük öbekleri, tümceler virgülle ayrıldıktan sonra çoğu kez, en sonuncusunun *ve* bağlacıyla ötekilere eklendiği görülmektedir:

"Annesi, karısı *ve* kızkardeşi, misafirleri orada bekliyordu."

(YKK, Ankara, 30)

"Bunların arkasında alim, teknisyen, mütehassıs *ve* yetiştirilmiş işçi vardı."

(V. Günyol, Yeni Türkiye, 88)

Türkçede çoğu kez *ve* bağlacı yerine -p (-ıp, -ip, -up, -üp) ekiyle yapılmış bağlama ulaçları kullanılmaktadır: *Gelip* gitti (geldi *ve* gitti); *Görüp* aldı (gördü *ve* aldı) gibi (bkz. Ulaçlar, s. 273).

Daha önce de değindiğimiz gibi, *ve* bağlacı kimi zaman ile bağlacıyla eşdeğerlidir (bkz. ile bağlacı).

**ya, ya ya**

Farsçadan alınan *ya* bağlacı, türlü öğeler, sözcükler, tümceler arasında *yeğleme, seçme, üstün tutma, oranlama* anlamlarıyla bağlantı sağlar: *Ya* yerim *ya* yemem; *Ya* okurum *ya* okumam; *Ya* sen git, *ya* ben gideyim; *Ya* o *ya* ben!... gibi.

"*Ya* tavanları akmakta, *ya* kaloriferleri işlememekte *ya* duvarlarının sıvası dökülmektedir." (özneleri bağlıyor)

(YKK, Zoraki, 28)

"Günde bir öğün sıcak yemek *ya* yiyorlar *ya* yemiyorlar." (yüklemleri bağlıyor)

(YKK, Ankara, 24)

"Hep *ya* aptalına, *ya* isteksizine, *ya* dik kafalısına çattım." (tümleçleri bağlıyor)

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 95)

"Kırk elli kişi kadar *ya* var, *ya* yoktuk." (yüklemleri bağlıyor)

(YKK, Zoraki, 19)

"O ne zaman gelse, usta beni *ya* çarşıya *ya* suya gönderir, göndermese bile mutlaka bir iş buyururdu." (tümleçleri bağlıyor)

(O. Kemal, Evi, 29)

"Bizim ada, uçakların üstünden geçtikleri bir yol güzergâhı olmalı ki, hep *ya* üstümden, *ya* solumdan geçip gidiyorlar." (tümleçleri bağlıyor)

(SF, Son, Mahkeme, 9)

"Ayağın kırık değil *ya*, git iç... der oldu." (yüklemleri bağlıyor)

(O. Kemal, Evi, 31)

"Döv, kemiklerini kır, *ya* ölsün, *ya* adam olsun! demişti." (yüklemleri bağlıyor)

(Güntekin, Gece, 81)

Örneklerde görüldüğü üzere, *ya* bağlacı, *ya* *ya* biçiminde kullanıldığı gibi, tek başına da kullanılır. Bir önceki tümcenin, yükleminden sonra gelerek anlamı pekiştirir: Sinemaya gideceğiz *ya*, kapının anahtarını bir bulabilsek! gibi.

"Beş lira için fena para değil dedim. Dedim *ya*, nedir beş lira şu zamanda ?"

(O. Veli, Denize, 159)

"O geceyi de bu türlü kuruntularla geçirdikten sonra, sabahleyin dokuzda, yeni banyo, friksiyonlu yeni traştan sonra Bakanlık'ların yolunu tuttu. Tuttu *ya*, ne kadar erken giderse gitsin boştu."

(O. Kemal, Kuşları, 77)

"Yürüyüverdim denize doğru. Yürüyüverdim diyordum *ya*, dünyanın yolu!"

(O. Veli, Denize, 160)

"Dışarda da kıyamet kopuyor. Kopar *ya;* Varsın kopsun!"

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 42)

*ya* bağlacı koşul anlamı taşıyan tümcelerde, tek kullanıldığında bir olasılık belirtir: *Ya* geliverirse; *Ya* param yetmezse gibi.

"Sana birşey söyleyeyim mi ?
Söyle...
*Ya* yapmazsan ?
Belki yaparım..."

(O. Kemal, Evi, 37)

Aynı tümcede *ya, ya da, veya, yahut, yahut da* gibi birkaç bağlacın birlikte kullanıldığı da görülür:

"Bu ilkelere dayanan her yeni düşünceyi *ya* benimseyeceğiz, *ya da* kafamızın düzenine aykırı bulup geri iteceğiz."

(V. Günyol, Yeni Türkiye, 57)

"Beni *ya* bağlayıp zararsız hâle sokarak *veya* büsbütün temizleyerek, defineyi alıp götürecekler."

(Karay, Gurbet, 180)

"Sen benim sözüme bak: günün birinde *ya* kendi yatına, *yahut* benimkine kumanda edeceksin!"

(Karay, Gurbet, 104)

"*Ya* bir yol gösterir *yahut* bir yolun yanlış olduğunu söyler."

(O. Veli, Denize, 15)

"Bir şeyin *ya* lüzumunu, *yahut da* lüzumsuzluğunu hissetmeli, fakat bir halde hissetmelidir."

(O. Veli, Denize, 14)

"Naciye'yse, *ya* bir sandalye çekip bacak bacak üstüne atar, *yahut* musluğun aynasında kendi kendini seyreder, *yahut da* ocaktaki tencerelerin başına geçip yemeklere bakardı."

(O. Kemal, Evi, 28-29)

*ya* bağlacı, tümcede yüklemden sonra kullanıldığında yüklemi pekiştirmekte, tümce kesildiğinde de düşünce ve yargının sürdüğünü anlatmakta, böylece tümceler arasında bir düşünsel bağlantı sağlamaktadır:

"Kuşlar yoktu şimdi havada ama, yolun kenarında yeşillikler vardı *ya*..."

(SF, Son, Mahkeme, 13)

"Hoooo̧, Naciye'nin ona pek aldırış ettiği yoktu *ya...*"
(O. Kemal, Evi, 29)

*ya*'lar birçok kez yinelenerek anlatım sürdürülür:

"*Ya* yarın seni alıp hapsederlerse ? *Ya* yalnız seni değil, beni de seninle birlikte mahkemelere sevkederlerse ?"
(O. Kemal, Evi, 22)

**ya da**

Bu bağlaç, *veya* bağlacının, bir öğesi Türkçeleştirilmiş biçimi olup, bugün *veya*'nın yerini almıştır; çok sık kullanılır.

Genellikle sözcükler, sözcük öbekleri, görevdeş sözcükler, kimi zaman da tümceler arasında bağlama görevi yapar: karpuz *ya da* kavun, kırmızı gül *ya da* beyaz karanfil; Ali *ya da* Murat gitsin; Bana *ya da* ona verirsiniz; Sen *ya da* o gelsin... gibi.

Bağladığı sözcükler ve öğeler arasında *eşdeğerli sayma, bir başka olasılık belirtme* anlamlarıyla kullanılır:

"Hiçbir davaya olur, *ya da* olmaz diyemiyordu artık."
(Cumalı, Susuz, 22)

"Sonunda bu dava kaybedilecek bile olsa, köylüler haklı olduklarına inanmaktan vazgeçmeyecekler, kabahati hakime *ya da* başka bir sebebe yükleyeceklerdir."
(Cumalı, Susuz, 22)

"Karşımda, yaşlı adamın yanında, yine yaşlı bir adamla bir de oğlu *ya da* torunu yerinde görünen bir delikanlı oturuyor."
(A. Ağaoğlu, Yüksek, 80)

*veya, yahut, veyahut* bağlaçları da sözcükleri, tümleçleri bağlar:

"Biz şu *veya* bu hadise karşısında telaşa düşüyoruz. Zira, onun ehemmiyetini kendi gücümüzle ölçüyoruz."
(YKK, Zoraki, 21)

"Başında sarığıyla yerlerde, çamurlarda yuvarlanır. *Yahut* arkadaşlarıyla dövüşür, tokat yer."
(Güntekin, Gece, 90)

"Hislerin, *yahut* heyecanların, tecrit edilmişlerine ancak ruhiyat kitaplarında rast geliriz."
(O. Veli, Denize, 20)

**ki**

Türkçe, sözdizimi nitelikleri bakımından yantümcelerle, sıralı tümceleri ortaç ve ulaçlarla bağlamaya eğilimli bir dil görünümü taşır.[127]

En eski yazılı belgelerimizde de dilimizin bu niteliği göze çarpar. Bu bakımdan Farsçadan alınmış olan *ki* bağlacı, Türkçenin sözdizimine aykırı birtakım tümcelerin ve anlatım yolunun Türk yazı dilinde, özellikle son birkaç yüzyıl içinde yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bununla birlikte *ki* bağlacının Türkçe *kim*'le görev ve kullanım açısından karıştığı, örnekler de çoktur.

Bu bağlaç, dilimizde, başka dillerde ilgi adılı *(Fr. proṇom relatif)* olarak nitelenen sözcük türünün yerini almakta, ancak Türkçede doğrudan doğruya bağlama göreviyle kullanılmaktadır:

"Öyle *mektuplar ki,* on beş yirmi kadarını toplasan, bir roman, bir yılgının romanı olur."

(F. Baykurt, Anadolu,63)

"Hem öyle bir vatan *müdafii ki,* yılmak, yenilmek, nedir hiç bilmemişti."

(YKK, Zoraki, 16)

"Bir de kaba *insanlar ki,* insan gibi tartışmayı bilmezler."

(F. Baykurt, Sargısı, 191)

*ki* bağlacı genellikle tümceleri bağlar. Sonuna geldiği tümceyi, ad ve ad soylu sözcüğü kendisinden sonra gelen tümceye bağ-

---

127 Türkçede *ki* bağlacı yerine eylemsilerin sözcükleri, tümceleri bağlama görevi vardır. Bu konuda bkz. Eylemsiler, s. 262.

*Deny,* hem Türkçe, hem de Farsça bir bağlaç olan *ki*'nin, *kim* edatı yerine kullanıldığını söyler (§ 986).

*S. Çağatay,* Türk dilbilgisinde iki tür *ki* olduğunu; bunlardan birincisinin ilgi eki *-ki,* diğerininse Farsça "nisbet ki'si" olarak açıklandığını belirtir. Ancak bu ikinci *ki*'nin eski *erki* sözcüğünden gelme olduğunu ve Farsça *ki*'ye benzetilerek kullanıldığını söyler (Türkçe'de ki > erki, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten (1963), 245-250).

*Z. Korkmaz,* Farsçadan alınan "nisbet ki'si" ile "bağlama edatı" *ki*'nin karıştırıldığını belirtir. Türkçenin bağlaç kullanmaya pek elverişli olmadığını bunların yerine ulaç ve ortaçların bu görevi yaptıklarını söyleyerek, belirli evrelerden geçtikten sonra *erki* sözcüğünden oluşan *ki* "şüphe edatı" ile Farsçadan dilimize giren *ki* bağlacının görev ve yapı bakımından ilgileri olmadığını belirtir (Türkiye Türkçesinin ki bağlama ve şüphe edatları arasındaki yapı ve görev ayrılığı, Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968, 389-395).

lar.[128] Bu bağlama görevini, *neden, sonuç, açıklama* belirterek yapar. *ki*'den sonra gelen tümce, önce gelen tümcenin açıklaması ve sonucu olur.

Böylece bileşik tümceleri oluşturan; yantümceleri temel tümceye bağlar: Öyle sanıyorum *ki,* bugün yağmur yağacak; Şunu bilmelisin *ki* kazanmak için çok çalışmalısın.... gibi.

"Bir gün geldi *ki,* at tutkusuyla toprak tutkusu karşı karşıya geldi."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 56)

"De *ki,* gideceksek yarından sonraya kalıversin."

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 200)

Kimi zaman tümceleri bağlarken neden-sonuç ilgisi o kadar güçlüdür ki, yantümceden sonra gelen temel tümcenin kullanılmadığı görülür: Kimsenin bir şey bildiği yok ki... (iş doğru dürüst yapılsın); Öyle güzel oldu ki... (herkes beğendi) gibi.

"Sen hiç yemek yememişsin *ki*..."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 79)

Kimi tümcelerde öznenin, *ki* bağlacıyla pekiştirildiği görülür:

"Bu Hintli Prens *ki,* kalıbı, kıyafeti ve hatta düşünüşü, yaşayışı itibariyle bir İngiliz Lordundan...."

(YKK, Zoraki, 110)

Sorulu tümcelerde *ki*'nin pekiştirme görevi yaptığı görülür: Gitsem mi *ki? Güzel* mi *ki?* Yazsam mı *ki?* gibi.

*ki* bağlacıyla birleşmiş, öbekleşmiş bağlaçlar, belirteçler, ilgeçler de vardır. Bunlar içinden, bağlaç niteliği taşıyan, *meğerki, yeter ki, demek ki, oysaki* gibi kimi öğeleri bu bölümde işliyoruz. Belirteç ve ilgeç görevini taşıdıkları durumları ise, ilgili bölümlerde ele almaktayız: *demek ki, şöyleki, mademki, kaldıki, şu var ki, sanki, çünkü, yani ki, meğerki, oysaki, halbuki, nasıl ki, yeter ki, elverir ki, ta ki, belki* gibi.

---

128 Sözcüklerden ayrı yazılan *ki* bağlacı, çoğunlukla ilgi eki *-ki* ile karıştırılmaktadır. Anlama "iyelik, ilgi, bağlantı" katmak üzere, ad ya da ad görevli sözcüğe getirilen *-ki* ekine ilgi eki denilmektedir. Bu ek eklendiği sözcüğe bitişik yazılır; ünlü uyumlarına bağlanmaz; *evdeki okuldaki, benimki, onunki, öteki, deminki, yukarıki* gibi. İnce ünlüsü olan sözcüklere getirildiginde kimi zaman *-ki* ekinin ünlüsünün yuvarlaklaştığı görülür: *bugünkü, dünkü, dördününkü* gibi.

**fakat**

Arapçadan dilimize geçen bir bağlaçtır. Tümceleri, *aykırılık, karşıtlık, neden - sonuç* ilgisiyle bağlar, bir önceki anlatımın genellikle açıklayıcısı durumundadır. Tümceler arasında kullanıldığı gibi, tümce başında da kullanılır.

Anlamları *zıt, aykırı* tümceleri bağlar:

"Saltanatı, hilafeti kaldırmış; medreseleri kapatmış; din ile dünya işlerini ayırmış; *fakat* henüz düzlettiği toprak üstünde kurulması lazım gelen müesseseleri "inşa"ya başlamamıştı."

(YKK, Zoraki, 20)

"Atatürk, gündelik politika işlerinde, işte böylesine soğukkanlı, telaşsız, hesaplı ve hatta hoşgörür bir insandı. *Fakat* olmaya ki, vatanın emniyetini, devletin şerefini, inandığı prensiplerin selametini tehdit eder gibi görünen herhangi bir hadiseyle karşılaşmaya."

(YKK, Zoraki, 21)

"Dehşetli bir isyan hissiyle babama baktım... *Fakat* onun çatık, simsiyah kaşları..."

(O. Kemal, Evi, 22)

"Düz *fakat* sıkıcı değildi hiçbiri."

(Batu, İspanya, 33)

"Bende ise tam manasıyla şafak atmıştı. *Fakat* bu, darağacına gidilen veya sürgüne çıkılan saatlerin renginde bir şafaktı ki onun duru aydınlığında alınyazımızın en çapraşık satırları, bize birdenbire ayan oluverir."

(YKK, Zoraki, 9)

*Uyarma* ilgisiyle bağlar:

"*Fakat,* akşama kalayım deme. Öğleden sonra en geç saat üçte dörtte bu işin çaresine bakmalısın."

(YKK, Zoraki, 5)

"Buluşurduk arada sırada. *Fakat* baktım, beni aptal yerine koyuyor."

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 99)

*Neden-sonuç* ilgisi kurar:

"Güneş çoktan batmıştı; *fakat* çiftlik yine sabah oluyormuş gibi."

(Karay, Gurbet, 5)

ne olduğunu birden anlayamamıştım. *Fakat* o sırada ocakda bir odun devrildi, odaya bir kızıl alev vurdu."

(Karay, Gurbet, 61)

"Arzunuz üzere sizi sofra saatinden evvel kabul buyurmalarına gayret edeceğim. *Fakat,* dün gece pek geç yattılar."

(YKK, Zoraki, 5)

*fakat* bağlacı gibi kullanılan kimi bağlaçlar da şunlardır:

**lakin**

Arapçadan alınan bu bağlaç, *fakat, ama* bağlaçlarının yerine kullanılır.

"Âlâ! *Lakin* o iki grup bu işe seyirci mi kalır, sanıyorsun?"

(Karay, Gurbet, 152)

"*Lakin,* ne çare ki, ya bu deveyi gütmek, ya bu diyardan gitmek lazım geliyordu. Ama ne yadırgayışlar, ne yüksünüşlerle....."

(YKK, Zoraki, 33)

"Bunun üzerine, herkeste öyle bir gülüşme başladı, sofraya öyle bir neşve geldi ki, ben de kendi derdimi unutur gibi oldum. *Lakin* Gazi, benim derdimi unutmamıştı."

(YKK, Zoraki, 14)

**ama**

Arapçadan alınan *ama*[129], genellikle tümce bağlacı olarak kullanılır.

Bağımsız tümceleri, aralarında *karşıtlık, uyumsuzluk, aykırılık* ilgileri kurarak bağlar: Sinemaya gidiyorsun *ama* dersini çalışmadın; Geleceğim diyorsun *ama* evi bilmiyorsun... gibi.

"Demin gündüz gözüyle bir daha dolaştığım zaman çamur üstünde ayak izleri gördüm *ama* galiba sizinkilerdi."

(Karay, Gurbet, 65)

"Doğru söylüyorsun *amma,* başka ne yapabilirim?"

(Karay, Gurbet, 57)

"Gezerdi *ama,* kim onun farkına varacak, yazın?..."

(SF, Son, Mahkeme, 15)

---

129 Bu bağlacın *amma* biçimi eski yazınımızda kullanılmaktaydı, bugün konuşma dilimizde, anlamı daha pekiştirmek için *amma* biçiminde söylendiği de görülür.

Karşıt anlamlı tümceleri neden-sonuç ilgisiyle bağlar: Kapı açıldı *ama,* kimse çıkmadı; Portakal aldım *ama,* çürük çıktı... gibi.

"Yüzümü buruşturup başımı sallayarak "halim kötü" manasına gelen bir işaret geçtim *ama,* anlamadı."

(YKK, Zoraki, 12)

"Sözün kısası: Kadro küçük bir dergiydi *ama,* iddiası büyüktü."

(YKK, Zoraki, 23)

"Konuşması pek anlaşılmaz *ama,* yazısı okunur."

(F. Baykurt, Anadolu, 63)

"Bir şey var ana *ama,* sen babamdan daha sıkı ağızlısın, ölsen söylemezsin."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 39)

Koşul anlamı veren yantümceyi, temel tümceye bağlar: Geleceksin *ama,* uslu oturacaksın; Onlar gelecek *ama,* uçak var mı ?

Kimi anlatım biçimlerinde anlamı pekiştirmeye yardımcı olur:

"Bu uçurum hiç, *ama* hiçbir zaman kapanamazdı."

(O. Kemal, Kuşları, 148)

Tümce başında kullanılarak önceki tümce ya da tümceleri bağlar. Başında kullanıldığı tümce öncekilerin açıklayıcısı durumundadır.

"Meğer mebus olmuş. *Ama* doğrusu hiç kibirlenmemiş."

(YKK, Ankara, 29)

"Ciddi söylüyorum, halam sokaklarda dilenirdi... *Ama* paraya ihtiyacından değil, hastalık!"

(Karay, Gurbet, 74)

"*Ama,* iş, bu sefer öyle değil, seni temin ederim."

(YKK, Zoraki, 4)

*ama* bağlacı çift olarak da kullanılır: *Ama* sen *ama* ben, gitmeliyiz; Tatilinizi *ama* deniz *ama* orman, bir yerlerde geçirmelisiniz gibi.

*ama* bağlacının aşağı yukarı yerini tutan başka bağlaçlar, sözcük, sözcük öbekleri de vardır: *fakat, lakin, yalnız, ancak, ne var ki* gibi.

**çünkü**

Farsçadan alınan *çünkü,* tümceleri *bir neden belirtme, açıklama* anlamı katarak bağlar.

Genellikle, önceki tümcede dile getirilen yargıyı açıklayıcı nitelikte olmak üzere sonraki tümcenin başına getirilir:

"Bu bayraksız, donanmasız, davulsuz zurnasız bir zafer bayramı oldu. *Çünkü,* sevinç, yanık topraklardaki sular gibi, hep içe çekilmiş, yüreklere sinmişti."

(YKK, Zoraki, 85)

"Usta sanatkâr, taklitçi değilmiş gibi görünür. *Çünkü,* taklit ettiği şey orijinaldir."

(O. Veli, Denize, 22-23)

"Yurtseverlik çetin bir iştir, ucu bir çeşit kahramanlığa varan bir iş. *Çünkü* yurdu sevmek sadece bir gönül, bir duygu işi değil, bir kafa işidir de."

(V. Günyol, Yeni Türkiye, 115)

"Bir gün karaçalılığın yanındaki yoldan atla geçerken ona beş el ateş edip tutturamadılar. *Çünkü* atın sırtındaydı ve at yel gibi akıyordu."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 60)

Aynı anlamda *zira* bağlacı da kullanılır:

"Dişçi gülümsemeye başlamıştı. Ben, köy, çöl ve kasaba hayatlarından aldığım tecrübe ile bu kahkahalarda bir acıklı, acayip vaka sezmiştim. *Zira* herkesinkine benzemeyen acı sergüzeştler, hatta felaketler dar muhitlerde eğlence sayılıp gülüşülen sohbet mevzuları olurdu."

(Karay, Gurbet, 59)

"...elbette. *Zira* krokideki istikamet ve mesafe ölçüsü hilelidir."

(Karay, Gurbet, 152)

"17'nci asır Fransız klasisizmi kaidesi olmuş, fakat ananeperest olmamıştır. *Zira* kaidelerini kendi getirmiştir."

(O. Veli, Denize, 14)

**hatta**

Arapçadan alınan bu bağlaç, tümceleri *üstelik, bile, hem de*

anlamlarıyla *pekiştirerek* bağlar Yemeği çok beğendi, *hatta* iki tabak yedi; Düştü, *hatta* kolu kırıldı gibi.

"Nihan'ın gönderdiği mektup ilk önce bende şiddetli bir tesir yapmıştı. *Hatta* bu işi bu kadar sükûnetle karşılayışıma, rahatça çayımı içtiğime, odamı tutup kıyı boyu gezinmeye çıktığıma kendim de şaştım."

(Karay, Gurbet, 110)

"Niyazi'yle dargın olmamıza rağmen, onu çoktan affetmiştim, kızmıyordum. *Hatta* onu dövdüğüme bile pişmandım."

(O. Kemal, Evi, 75)

"Niçin kalkamıyorum, *hatta* fırlamıyorum, bir arabaya atlayıp denizi, hareketli limanı, uğultulu geniş caddeleri, geceleyin apaydınlık binaları, müzik ve dans sesleriyle canlı, o, bir saat ötedeki büyük şehre gitmiyorum ?"

(Karay, Gurbet, 73)

Sözcükleri de *üstelik, bile* anlamlarıyla bağlar:

"Eski hayatları, eski maişet tarzları, *hatta* eski kıyafetleri ne idiyse gene onu muhafaza ettiler."

(YKK, Ankara, 23)

"Askerin hepsinde ve zabitlerin çoğunda çamaşır, ayakkabı, *hatta* elbise kalmamıştı."

(Karay, Gurbet, 148)

"Şu halde, gelecek yılı, *hatta* bazen de gelecek yılları beklemek icabeder. Eder ama, o vakit bin lirayla kapanacak küçük bir gedik, büyüye büyüye on bin lirayla kapanmaz."

(YKK, Zoraki, 28)

"Kriz, tabancasının patlamasına kadar sürer; derhal ayılır, yani eski huyuna döner; eskisi gibi soğukkanlı *hatta* babacan bir adam oluverir."

(Karay, Gurbet, 67)

**hem... hem, hem de**

Farsçadan alınan bu bağlaç, görevdeş sözcükleri, tümceleri *eşitlik, birlikte olma* ya da *karşıtlık* anlamlarıyla bağlar Bugün *hem* kiralık, *hem* satılık ev arayacağız; O *hem* resim yapıyor, hem keman çalıyor, *hem de* Tıp Fakültesine gidiyordu... gibi.

"Şiirin üzerinde *hem* tecrübem fazla, *hem* bilgim."
(O. Veli, Denize, 8)

Çoğu kez, eşdeğerdeki sözcükler ve yüklemler yinelenmez; ikinci *hem*'den ya da *hem de*'den sonra getirilir: *Hem* meyve (alacağız) *hem* sebze alacağız; *Hem* ev (parası) *hem* otomobil parası biriktiriyormuş... gibi.

*hem... hem* bağlacından sonra görevdeş başka bir sözcüğü üstelik anlamıyla bağlamak üzere *hem de* bağlacının kullanıldığı da olur:

"*Hem* besliyor, *hem de* sıcak tutuyordu."
(A. Ağaoğlu, Yüksek, 81)

"*Hem* kendin boş yere yoruluyorsun, *hem de* Vekâlette elâlemin keyfini kaçırırsın."
(YKK, Zoraki, 33)

"Vasıf'ı *hem* mert ve arkadaş canlısı bir insan *hem de* gayet pişkin bir politikacı olarak tanıyorum."
(YKK, Zoraki, 4)

"Sıhhatli kız, *hem* gülüyor, *hem* söylüyor, *hem* herkese hizmet ediyor *hem de* vire atıştırıyordu."
(YKK, Ankara, 32)

**meğer, meğerse, meğerki**

Anlatıma olasılık katan bu bağlaç, dilimize Farsçadan geçmiştir.

*Beklenilmeyen, umulmayan* durumları anlatan, yüklemleri belirsiz geçmiş ya da rivayet bileşik zamanındaki tümcelerin başında ya da sonunda kullanılır; böylece bir açıklama getirir: Birkaç gündür okula gelmiyordu. *Meğer* hastaymış (hastaymış meğer); Ona da bilet aldım. *Meğer* o önceden gitmişmiş (gitmişmiş meğer) gibi.

"Beni tanıyamadınız mı? dedi. *Meğer* bundan altı sene evvel, bir gün, Murat Beylerin Etlik'teki bağında rast geldiğim bir şeyhmiş."
(YKK, Ankara, 133)

"Bizim battığını sandığımız güneş, *meğer* batmaz, başka bir yere gidermiş."
(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 74)

"Yüreğine sansür koymuş *meğer,* ne bilirim ?"

(A. Ağaoğlu, Yüksek, 98)

"Diplomatların, meğer, ne rasathaneleri, ne dürbünleri, ne antenleri varmış."

(YKK, Zoraki, 38)

*meğerki* bağlacı, yüklemleri, 3. kişi buyrum kipi ya da istek kipindeki tümceleri bir önceki tümceye bağlar. İkinci tümcedeki yargının gerçekleşmemesi, birinci yargıyı engeller durumdadır. Bu görevi, Farsçadaki kullanımına koşuttur: Ona söylerim. *Meğerki* buraya gelsin; O, bu işi başarır; *meğerki* çalışsın... gibi.

**kâh... kâh**

Farsçadan alınan bu bağlaç *kimi zaman, kimi kez* anlamlarıyla sözcükleri, sözcük öbeklerini, eş görevli öğeleri bağlar. Bağ kurduğu sözcükler arasında *karşılaştırma, yeğleme* ilgisi vardır:

yola çıkıncaya kadar gelip oturduğum bu sofranın başında, onun yüzünde, her göz göze gelişimizde, *kâh* bir üzüntü, *kâh* bir pişmanlık gölgesinin geçtiğini sezmişimdir."

(YKK, Zoraki, 14)

"Bu adam *kâh* sağına dönüp oldukça çirkin bir bayana güzelliğinden, *kâh* soluna eğilip pek fena giyinmiş..."

(YKK, Zoraki, 30)

Bu bağlaç giderek kullanımdan düşmektedir.

**yani**

Arapçadan alınan bu bağlaç, tümceleri, sözcükleri, sözcük öbeklerini *açıklama* amacıyla bağlar:

"Bence, ciddiyet, işi benimseyiştedir. *Yani* bir iş o işi gören tarafından ciddiye alınıyorsa ciddidir, alınmıyorsa değildir."

(O. Veli, Denize, 40)

"Halbuki, insan denilen mahlukun, en mücerret fikirleri bile bir müşahhasla beraber düşünmek *yani* onu daima maddeye, daima eşyaya irca etmek temayülü vardır."

(O. Veli, Denize, 19)

"Onca bunun aksi tarzda düşünmek, *yani* her hadiseyi tek başına alıp "tahlil" ve "tefsir"e kalkışmak..."

(YKK, Zoraki, 32)

*açıkçası, velhasıl, hasılı, sözün kısası, demek oluyor ki, ne var ki, şu halde* gibi sözcükler, sözcük öbekleri de bağlaç görevinde kullanılabilir.

## B) BİÇİM BAKIMINDAN BAĞLAÇLAR

Bağlaçlar biçim bakımından değişik özellikler gösterirler. Bu öğelerin pek çoğu Farsça ve Arapçadan, dilimize geçmiştir. Daha önce de değindiğimiz gibi, bağlaçlar tek tek, yinelenerek ya da öbekleşmiş olarak bağlama görevi yaparlar. Biçim bakımından bağlaçları,

1— Yalın bağlaçlar

2— Türemiş bağlaçlar

3— Bileşik bağlaçlar

4— Öbekleşmiş bağlaçlar

olmak üzere bölümlendirebiliriz.

1— *Yalın bağlaçlar* *ve, de, ama, ile, bile, eğer, lakin, yani, meğer, hem* gibi.

2— *Türemiş bağlaçlar* *örneğin, üstelik, ancak, açıkçası, kısacası, anlaşılan, gerçekten* gibi.

3— *Bileşik bağlaçlar* *oysa, öyleyse, yoksa, neyse, kimbilir, halbuki, veyahut, meğerse, nitekim, sanki* gibi.

4— *Öbekleşmiş bağlaçlar* Türlü sözcük öbeklerinin bağlaç görevi yapmak üzere öbekleştikleri görülür.

Kimi bağlaçlar yan yana kullanılan sözcüklerle de oluşur. İki ya da daha çok sözcüğün kalıplaşmış biçimi ya da tamlamalar bağlaç olarak kullanılır.

a) Yan yana kullanılan bağlaçlar: *ya da, hem de, ne de, yahut da* gibi.

Kimi sözcükler de *ki* bağlayıcıyla birlikte bağlaç görevinde kullanılır: *öyleki, şöyle ki, demek ki, kaldı ki, mademki, yeter ki, sanki, farzet ki, tut ki, değil mi ki, nerde kaldı ki, şu var ki, ne var ki* gibi.

b) Tamlama biçiminde bağlaçlar: *bundan dolayı, bunun için, bunun üzerine, buna göre, görünüşe göre, o halde, şu halde, bundan başka, sözün kısası, senin anlayacağın, bununla birlikte, başka bir deyimle* gibi.

c) Tümce biçiminde kalıplaşmış bağlaçlar:

Kalıplaşmış kimi kısa tümceler de bağlaç olarak kullanılır: *gel gelelim, zorla değil ya, ne de olsa, ne bileyim* gibi.

ç) Yinelenen sözcüklerle kurulan bağlaçlar:

Eş görevli sözcükler ya da öğeler, tümceler arasında kimi sözcükler yinelenerek bağlaç olarak kullanılır: *ya...ya, ne...ne, hem... hem, ister...ister, gerek...gerek, ama...ama, kâh...kâh* gibi.

Neşe ATABAY

# ÜNLEM *

Ünlemler kimi zaman sevinme, kızma, korku, acıma, şaşma gibi, ansızın beliren duyguları, kimi zaman da birtakım doğa seslerini yansıtmaya yarayan sözcüklerdir.[130]

Ünlemler her dilde olan sözcüklerdir. Kimi ünlemler, kimi dillerde ortaktır; kullanıldıkları yerler de birbirine uyar.

Ünlemler, bazı dilcilerce ilgeç olarak nitelendirilmiştir.[131]

*Ünlem* sözcüğünün tek başına anlamını vermeye çalışırsak, ünlem eyleminden kurulduğunu ve sözcüğün kendinde de bu seslenme, çağırma kavramlarının bulunduğunu görürüz. *Nida* sözcüğüne karşılık olarak türetilen *ünlemin*, bütün ünlemlerin görev ve niteliklerini yansıtacak özellikte olması gerektiği düşünülmüştür.

---

* Lat. *interjectio*, İng., Fr. *interjection*, Alm. *Interjektion*, Osm. *nida*.

130 Ünlem tanımı Türkiye Türkçesi için yazılmış yapıtların tümünde, aşağı yukarı ortak bir biçimdedir:

*Emre* (§ 204 d), "Çok kere buyruklarımızı, istem ve dileklerimizi avazlar ve ünlemler, ünlemleştirilmiş isimlerle bildiririz" diyerek ünlemlerin "en içten kopma dil işaretleri" olduğunu söyler (§ 236 c).

*Ergin* (§ 600), *Ediskun* (§ 368) ve *Banguoğlu* (§ 342), aynı biçimde duygularımızın etkisiyle söylediğimiz ve aynı zamanda çağırmaya yarayan sözcükler olarak göstermişlerdir.

*Gencan*'a göre (§ 431) "bir coşkunun etkisiyle içten kopup gelen sevinç, korku, üzüntü, acıma, şaşma duygularını canlı canlı anlatmaya yarayan sözcüklerdir."

*Kononov* (§ 739) ise, duyguları anlatmaya yarayan sözcükler, olarak tanımlamıştır.

Ünlemin sözcük anlamı da dilbilgisi yapıtlarındaki gibidir: *Hatiboğlu* (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü), "bir duyguyu bir düşünceyi anlatan ya da bir doğa sesini yansıtan sözcük", Türkçe Sözlük'te "türlü duyguları anlatmaya yarayan ve söz bölümlerinden biri olan sözcük", Grand Larousse (VI, 191) enerjik ve kısa bir biçimde kimi duyguları açığa vurmaya yarayan, bağırma, haber verme için kullanılan sözcükler.

131 *Ergin* (§ 600), ünlemleri ilgeçlerin bir bölüğü olarak ele almıştır. *Deny* (§ 1019 ve 1020) de ünlemleri ilgeç diye göstermiştir. *Hacıemiroğlu*'na göre (s. 293), her tür duygu ve heyecanı anlatmak için kullanılan ilgeç sözcükleridir.

Doğrudan doğruya ünlem olarak kullanılan sözcüklerin yanı sıra, yansımalar[132], dilek, buyruk, dua kavramı taşıyan tüm sözcükler, tümceler bile ünlemlerin görevini yapabilir. Sanlar, kişi adları bile ünlem olarak kullanılabilir: *Bayan* bakar mısınız! *Ahmet Bey!* örneklerinde olduğu gibi.

Ünlem ya da ünlem gibi kullanılan anlatımlar ya duygusal sözcüklerdir ya da seslenmeye, çağırmaya yarayan öğelerdir [133] Çoğunlukla ünlem "bir dilde değişmeyen, belli sözcükler" diye bilinir. Oysa söyleyişe göre hemen bütün sözcükler ünlem gibi kullanılabilirler.[134] Türkçede bunlar genellikle etkili bir ses, bir sözcük ya da aynı amaçla kullanılan sözcükler dizisidir.

Ünlemlerin kullanıldığı tümceye *ünlem tümcesi* denir ve çoğunlukla bu tümcelerin sonuna ünlemi imi (!) konur.

Ünlem olarak kullanılan sözcüklerin tümcede yeri belli değildir. Bir tümce ünlemle başlayabilir; bitebilir. Ünlem tümcenin içinde de geçebilir.[135]

*Ünlemlerin tümü tek başlarına ya da yinelenmiş olarak kullanıldıklarında* duygusal bir nitelik taşırlar, herhangi bir duyguyu ya da tümcedeki soru kavramını pekiştirirler.

Ünlemler sık sık yinelenmiş olarak, ikileme biçiminde kullanılırlar : *ah oh, ah vah, hay hay, of of, oh oh, öf pöf, püf püf, tak tak, veh vah...* gibi.

Ünlemler, ad soylu sözcüklerin bir bölüğü olduklarından, diğer ad soylu sözcükler gibi kimi zaman, adların birçok özelliklerini taşırlar. Ad durumu, iyelik ve çoğul eklerini alırlar ve kimi

---

132 *Kononov* (§ 70), ünlemleri kendi yaptığı ayrımda hem anlamlı hem anlamsız söz bölükleriyle ilgili sayılabilir sözcükler olarak nitelendirmekte, "ses ve tavır taklit eden" sözcükler yani yansımaların hiçbiriyle ilgileri olmadığını ileri sürmektedir.

133 Türkiye Türkçesi dilbilgisi üzerine yazılan pek çok yapıtta da ünlemler, *çağrı ünlemleri* ve *duygusal ünlemler* diye bölümlendirilmiştir.

134 *Üçok* (s. 38-39, *aha veya puh - puh* teorisi) dilin kaynağıyla ilgili kuramlardan söz ederken, insanlar bir şeyi gördükleri zaman şaşma ya da hayranlık sesleri çıkarırlar. İşte ünlemler, böyle anlarda oluşan, bir ulusun sözcük hazinesine girmiş ve o ulusun psikolojik karakterini gösteren belli sözcüklerdir, der.

135 Kimi dilbilgisi yapıtlarında ünlemler bu yönleriyle de bölümlendirilmiştir *Emre* (§ 242 a) başa ulanan, sona ulanan ve başlı başına varlığı olan ünlemler, diye ünlemlerin kullanılmasını göstermiştir.

zaman da ad gibi kullanılırlar: *ahı, ahını, ahından, ahlar, oflar vahlar.* gibi.

Ünlemlerin tamlama biçiminde kullanılışları pek azdır. Ad ve adıllarla kimi zaman bir tamlama oluşturabilirler. Ancak *benim ahım, onun ahı* türünden anlatımlarda sözcüğün ünlemden çok ad gibi kullanıldığı görülür.

Türkiye Türkçesinde kimi sözcükler kullanılışlarına göre zaman zaman ad, sıfat, ilgeç, belirteç olabilirler. Yani tümce içinde bir ad, bir sıfat gibi ya da bir sıfat, ad gibi kullanılabilir. Oysa, ünlemler, adın dışında öteki sözcük türlerinin yerine kullanılamaz.

Ünlemlerin, tümce içinde seyrek de olsa özne, tümleç ve yüklem oluşlarına rastlanmaktadır.

Bir ünlem, çoğu kez bir tümce yerini tutabilir ve söyleyişe göre bir tümce de ünlem gibi kullanılabilir. Ünleme anlam ve değer kazandıran söyleyiştir.[136]

*Dilimizde pek çok ünlem tümcesi vardır:*

"Vur davulcu! Vur davulcu! Direnişin, ulusal direnişin havasını."

(Kansu, Atatürk, 29)

"Bırak Allahını seversen!"

(Cumalı, Topraklar, 32)

"Mükemmel! İşte bizimkiler de geliyor."

(Karay, Hayatımız, 41)

"Buyurun! Vay! efendim, sultanım..."

(Nesin, Yedek, 61)

cami arkasındaki çeşmenin halini gördünüz mü? Felaket! Felaket!"

(Karay, Hayatımız, 43)

"Birden: Rezalet! diye bağırdı."

(Nesin, İnsanlar, 73)

"Hiç ses gelmeyince daha yüksekten bağırdı:
Biriniz gelsin burayaa!"

(Nesin, İnsanlar, 83)

136 Kimi dilbilgisi yapıtlarında ünlemlerin bu kullanılışları kanıtlanmıştır. Gencan (§ 462), "ünlemlerin tümce değerinde kullanılışları" diye bu konuya değinmiştir.

"Dur. Bir yanlışlık yapmayalım aman!"

(Anday, Dört, 9)

"Etraftan, tutun.... Susturun... İçeri alın! diye bağrıştılar."

(Güntekin, Gece, 29)

"Ve ateş! der topçularına."

(Kansu, Atatürk, 36)

Türkiye Türkçesinde ünlemler genellikle şu öbeklere ayrılır:[137]

1— Doğrudan doğruya ünlem olarak kullanılan sözcükler

2— Ünlem olmuş sözcükler

3— Yansıma sözcükleri

137 Dilbilgisi yapıtlarının kiminde ünlemler "asıl ünlemler, ünlem olarak kullanılan sözcükler ve tümceler, yansımalar" diye genel bir biçimde bölümlendirilmiştir. Kimi dilbilgisi yapıtlarında ise çağrılı ve dokunaklı, duygusal ünlemler olarak ayrılmıştır.

*Deny*, çağrılı ve dokunaklı olarak ünlemleri ayırdıktan sonra bunları da kendi aralarında bölümlendirmiştir: "Çağrılı nidalar, 1) asıl çağrılı nida, 2) pekiştirimli edat ki sözü güçlendirmede, soruları pekiştirmede kullanılır, 3) zarf olan edatlar, 4) bağlaç olan edatlar" olmak üzere incelemiştir (§ 1020 ve ötesi).

*Ediskun* (§ 369), ünlemleri, ünlem olarak kullanılan ad, eylem, sıfat sözcükleri ve yansımalar olarak üçe ayırır.

*Banguoğlu* (§ 343 - 344), yapılarına göre asıl ünlemler ve ünlem olan başka sözcükler diye ayırırken, yansımaları da ünlemlerin bir türü olarak göstermiştir (§ 346).

*Kononov* (§ 739), yapıları bakımından ilkel ve bileşik olarak belirttikten sonra tek bir sözcük ya da tümce olarak kullanılan ünlemler olarak ayırmıştır.

*Gencan* (§ 431), çağrı ünlemleri ya da dokunaklı, duygusal ünlemler olarak ayırmış ve bu ayrımın kesin olmadığını söylemiştir.

## TÜRKÇEDE KULLANILAN ÜNLEMLER

**a!** (aa! aaa!) En çok kullanılan ünlem olup, şaşma anımsama, sevinme, acıma, üzülme, kızma gibi duyguları güçlendirir. Tümcenin başında ya da sonunda çoğu kez yinelenmiş olarak kullanılır:

"*A*! Evladım, Şemsi'ciğim bunca zamandır nerede'ydin ?"
(Karay, Hayatımız, 36)

"*Aaa,* o da ne! Aksak aksak, yan yan yürüyordu."
(Nesin, İnsanlar, 51)

"*A*... Aklıma geldi. Durun!"
(Anday, Dört, 47)

"*Aaa*!. ne biçim bakıyorsun öyle ?"
(O. Kemal, Ekmek, 66)

"*Aaa*!.... Benim canım ağabeyciğim."
(Cumalı, Kadın, 62)

"*Aaa,* çocuklar koşun, koşun!"
(Cumalı, Kadın, 46)

"Bu adam için de yolumu değiştiremem *a*!"
(SF, Mahalle, 69)

"Bütün şehirle dost değilsin *a*!"
(SF, Mahalle, 142)

"Hariçte de birbirimizi görmemize bir şey diyemezler *a*!"
(Güntekin, Gece, 133)

Aynı ünlem, dilek - koşul kipiyle kurulmuş tümcelerde kullanılır: *Bana baksana! Şunu alsana!* gibi.

**e!** (eee!) Aşağı yukarı *a*! ünlemiyle aynı kullanılıştadır:

"*Eee,* arkasında yetişmiş böyle güzel bir bekâr genç kız bırakan anne..."
(Cumalı, Topraklar, 284)

"*Eee,* fazla eşeleme, müteahhidim bugüne bugün."
(O. Kemal, Ekmek, 17)

"*Eee,* merhaba bey, dedi."
(Cumalı, Topraklar, 105)

"*Eee*, olacak o kadar beyim!"

(Cumalı, Topraklar, 429)

Bu ünlem çoğu kez sorulu ünlem tümcelerinde geçer:

"*Eee*, ne oldu?"

(Cumalı, Topraklar, 29)

"*Eee*, Nihat Bey, sen şimdi ne diyorsun, bakalım bu işe?"

(Cumalı, Topraklar, 94)

"*Ee*, anlat bakalım gemi asianı?"

(O. Kemal, Müfettiş, 275)

Aynı ünlem yine a! ünlemi gibi dilek-koşul kipiyle kurulan tümcelerde geçer:

ne bekliyorsun? Yüzbaşı Beye buyurunuz *desene*.

(Karay, Sürgün, 50)

Soru ekiyle birlikte soru ve buyrum bildiren bir tümce oluşturur: Gel *e* mi? Bekle *e* mi? gibi.

*ha!* (haaa!) Bir şeyi birden anımsamada, sık sık kullanılır:

"Nice zaman sonra *ha*! bana selam veren filancaymış, nasıl oldu da hatırlayamadım."

(A.Ş. Hisar, Fahim, 233)

"*Ha*, bak onu söyleyeyim."

(Güntekin, Gece, 206)

"*Ha*, o zaman başka! deyip..."

(Seyda, Salih, 36)

"*Haaa*.... unutmuşum dedim, haftaya yazarım."

(Nesin, Yedek, 21)

Aynı ünlem kimi zaman da söze güç katma, bir istek uyandırma, korkutma, azarlama amacıyla kullanılır

devleti kurtaracak adamın *ha* yiğitler! iş başına, işlik başına! demesine..."

(Kansu, Atatürk, 37)

"İki ahbap sürgün zarlara sarıldılar. Apti'nin *ha* babam *ha!*..."

(Karay, Sürgün, 16)

"Aman benim eski askerlerim; Uyanık durun, gelirler *ha!*"

(Kansu, Atatürk, 77)

"*Ha* şunu bileydin! demekle iktifa etti."
(Güntekin, Gece, 157)

"Sen de inandın *ha!* Beni tanımamışsın gibi."
(Akbal, Suçumuz, 129)

"*Ha* şöyle, en doğrusu o!"
(Cumalı, Topraklar, 62)

**ah!** (aah!) Bu ünlem derin bir özlem, istek, acıma ya da üzüntüyü belirtmede kullanılır:

"*Ah* ayan beyan hepsi hatırımdadır."
(Seyda, Salih, 85)

"*Ah*, der, Azapkapısında, Sokullu Mehmet Paşa Camisi arkasındaki..."
(Karay, Hayatımız, 143)

"*Ah* bu kalp, bu kalp... hep başkaları için çarptı."
(Anday, Dört, 36)

"*Ah*, Necip, keşke sen kaçanlar arasında olsaydın."
(Güntekin, Gece, 172)

"*Ah*, şu insanlık!
(Güntekin, Gece, 61)

"*Ah*, oracıkta düşüp ölüverseydi."
(Karay, Sürgün, 66)

"*Ah*, tekrar evinin kilidine anahtarını soktuğu günü görebilse..."
(Karay, Sürgün, 27)

"*Ah*, pardon, Müdür bey yok muydu?"
(Cumalı, Topraklar, 342)

başladı önüne gelene anlatmaya:
*Aaaah ah* biz de adamı delirdi sanıyorduk..."
(Nesin, İnsanlar, 80)

**eh!** (eeh! ehh!) Genellikle onaylama anlamı taşıyan bir ünlemdir:

"*Eh*, ne diyeyim, kısmetime on iki tane düştü."
(Karay, Hayatımız, 82)

"*Eh*, hayırlısı neyse o olsun!"
(Cumalı, Topraklar, 143)

"*Eh*, ben de eve gideyim öyleyse dedi, kâhya."

(Cumalı, Topraklar, 321)

"*Eh*, mademki vaziyetleri iyi, ben yine işime bakayım."

(Karay, Hayatımız, 94)

Bazı anlatımlarda da öfke ve kızma gösterir:

"Şevket Bey öfkelendi: *Eh* ama! diye bağırdı."

(Cumalı, Topraklar, 150)

**ay!** (ayy!) Çoğu kez bu ünlem korku, acı, heyecan ya da sevinme gibi, ansızın beliren duyguların etkisiyle söylenir:

"*Ay*, çok merak ettim, kimdir?"

(Nesin, İnsanlar, 74)

"Hamit, *ayy!* dediğini duyuyor onun."

(Cumalı, Kadın 209)

"Bu kadar fırtına olduğunu bilseydim, dünyada binmezdim, İstanbul'da kalırdım... *Ayyy!*"

(Nesin, İnsanlar, 19)

"Nasıl olur da oğlum en iyi arkadaşımı hâlâ tanımaz, *ay*, nasıl olur da...."

(A.Ş. Hisar, Fahim, 64)

"Sarışın kadın inliyor sanki: *Ay*, ne yaparım ben şimdi?"

(Cumalı, Kadın, 211)

"Koğuşun öbür ucunda bir hastadan "*ay*" diye bir ses koptu."

(Cumalı, Topraklar, 452)

**ey!** (eyy! eey!) Söyleyişe güç katmak, ilgi çekmek ve seslenmek için söylenir:

"*Ey* Türk Gençliği!

Birinci ödevin, Türk bağımsızlığını, Türk cumhuriyetini, sonsuzluğa değin korumak ve savunmaktır."

(K. Atatürk)

"Türk cumhuriyetini korumak ve savunmak ilk görevimizdir, bu görevi senden aldık, başaracağız *ey* ölümsüz baba, Atatürk!"

(Kansu, Atatürk, 92)

"*Ey!* Bu topraklar için toprağa düşmüş asker!"

(M. A. Ersoy)

"Efendiler ve *ey* ulus! İyi biliniz ki..."

(Kansu, Atatürk, 52)

"*Ey* kendisini gören herkesin türlü türlü bulduğu, başka başka bildiği Fahim Bey!"

(A.Ş. Hisar, Çamlıca, 264)

**ya!** (yaa!) Öteki ünlemler gibi şaşma, acıma, beğenme duygularını gösterme yanında, sorulu tümcelerde anlamı güçlendirme görevi görür:

"*Yaaa!* Demek öyle?"

(Cumalı, Topraklar, 98)

"*Değiştik tabii*... sen de değişmişsin *ya!*"

(Akbal, Suçumuz, 55)

"*Ya* sabır... çattık belalıya!

(Seyda, Salih, 67)

"*Ya*... vah vah! Bu kırılan bardak değil mi?"

(Anday, Dört, 58)

"*Yaa*, etraf ne kadar güzel değil mi?"

(Cumalı, Topraklar, 402)

Kimi yerde, bir şeyi onaylamada evet anlamını verir:

"*Yaa!* Kahveyi pişirince öyle olur."

(Cumalı, Topraklar, 148)

"Selim kalkarken: *Yaa* Doktor dedi, nasıl da anlamadan geçiyor günler..."

(Cumalı, Topraklar, 437)

"Kadın hiçbir şey anlamadığı halde: *Yaa*! dedi."

(O. Kemal, Ekmek, 114)

"*Ya!* dedi, tevekkeli değil."

(Güntekin, Gece, 10)

Aynı ünlem bazen tek başına bir tümce değeri taşır:

"Yarın İstanbul'a dönüyorum, erkenden, trenle! *Ya!*"

(Karay, Sürgün, 142)

"*Ya!* Ve bir sır verir gibi yanındakini işaret ederek fısıldadı..."

(Karay, Sürgün, 49)

**hah!** Kullanıldığı ünlem tümcelerinde ansızın anımsanan bir şeyi, onaylamayı, bir sevinci, şaşmayı ya da bir şeyin istenildiği gibi olduğunu gösterir:

"*Hah* oldu. şimdi ver kulağını dinle!"

(Karay, Sürgün, 79)

"*Hah* yan taraftaki ağaçların arasından koşup giden o değil mi?"

(Karay, Sürgün, 151)

"*Hah* şöyle, adam ol!"

(Cumalı, Topraklar, 75)

"Öyle iğreti oturulmaz, bırak kendini yaslan, ayaklarını da uzat, *hah*, şimdi oldu."

(Karay, Sürgün, 36)

"*Hah* bildim! diye bağrışanlar gittikçe çoğalıyor..."

(Nesin, İnsanlar, 76)

"*Hah*, dedi, tıpkı İngiltere'nin eski hariciye nazırı Anthony Eden!"

(Karay, Hayatımız, 12)

**o!** (oo! ooo!) Sevinç, şaşma, beğenme, acıma gibi duyguları belirten ünlem tümcelerinde geçer:

*Oo!*; İkiniz bambaşkasınız."

(Cumalı, Kadın, 11)

"Kravatlı beyefendilerde dehşetli bir *ooo!*"

(O. Kemal, Ekmek, 107)

"*O!* Nereye böyle? Çoktandır yüzünüzü..."

(Karay, Hayatımız, 52)

"*Coo!* Hoş geldin Hasan'cığım, Gel!

(Nesin, Yedek, 59)

"*Oo*... maalesef menfaat hususunda pek korkaktır."

(Güntekin, Gece, 169)

**vah!** (vaah!) Bu ünlem çoğu kez yinelenerek derin bir üzüntü, acıma gösterir:

"*Vah* biçare Rasim *vah*...."

(Güntekin, Gece, 192)

"Nihat ilgilenir göründü: *Vah vah,* ben de gece fırtına ile uyandım."

(Cumalı, Topraklar, 90)

"Ya... *vah vah*! Bu kırılan bardak değil mi?"

(Anday, Dört, 38)

"*Vah vah*! *vah vah*! Mazlum Sami böyle söylenerek..."

(Karay, Hayatımız, 89)

"*Vah vah*! Doktor gönderiniz ne lazımsa yapsınlar."

(Karay, Sürgün, 158)

**oh!** (oooh!) Üzüntü, acıma bildirmek üzere *vah*! gibi, çoğu kez de sevinç, beğenme gösteren anlatımlarda geçer. Yinelenmiş biçimi de vardır.[138]

"*Ooh, ooh* daha da artar inşallah..."

(Güntekin, Gece, 50)

"Vapurun salonuna girince *ooh,* çok yoruldum oturayım artık, dedi."

(Nesin, İnsanlar, 110)

"*Oooh,* yaşamak hakikaten doyulamayacak kadar tatlı bir şey."

(Güntekin, Gece, 34)

"Dünyayı kendine zehretme... şu havaya bak *oooh*..."

(Güntekin, Gece, 34)

"*Oh,* yahu dedi, kötü bir haber çıkacak diye..."

(Cumalı, Topraklar, 33)

Mustafa Kemal ve askerleri sevinçle: *Oh*! İnönü ovası bize kaldı dediler."

(Kansu, Atatürk, 32)

---

138 Bu ünleme benzeyen *oho! (ohho!)* da halk ağzında sevinç, beğenme, şaşma gösteren anlatımlarda geçer:

"Ohoo! istemediğin kadar!"

(O. Kemal, Ekmek, 78)

"*Ohoo*... ben diyeyim bir yıl, sen de yirmi beş yıl."

(Seyda, Salih, 120)

**oha!** Bu sözcük de kaba bir ünlem olarak kullanılır.

**hay!** İyi dilek, azarlama, şaşma ve sevinç bildirmede kullanılır. Kimi sözcüklerle, örneğin "Allah" sözcüğüyle "hay Allah' biçiminde çoğu kez kalıplaşmış gibidir:

"*Hay Allah,* sana akıllar versin! diye gülmekten..."
(A.Ş. Hisar, Fahim, 69)

"*Hay Allah* razı olsun!"
(Cumalı, Topraklar, 332)

"*Hay Allah*! Ne diyeceğimi bilemiyorum..."
(Nesin, İnsanlar, 120)

"*Hay Aziz hay*!.. Nasipte yine görüşmek varmış ha!"
(Güntekin, Damga, 122)

"*Hay* çok yaşayasınız siz..."
(Güntekin, Ateş, 23)

**hay hay!** Bu ünlem, bir şeyi onaylama ve evet anlamında kullanılır: *Hay hay,* gelirim! *Hay hay,* dediğinizi alırım! *Hay hay,* buyurun! gibi anlatımlarda geçer.

**hey!** (heyy!) Acıma, anımsama, üzüntü gibi birçok ünlemlerde ortak olan duygular yanında *ey* gibi seslenme ünlemi olarak da kullanılır.[139]

"*Hey* sana söylüyorum... Türkçe anlamaz mısın? dedi."
(Güntekin, Gece, 214)

"*Hey* zavallı çocuğum, dedi, sen koyduğum yerde otluyorsun."
(Güntekin, Gece, 177)

"*Hey* gidi günler!... gidi günler!.. İki at beslemiştim çok eskiden."
(Anday, Dört, 79)

"Buna can mı dayanır? *Hey* canım *hey*!"
(Güntekin, Gece, 67)

"*Hey* gözü çıkası para *hey*!"
(Karay, Sürgün, 15)

---

139 *Ey* ve *hey* gibi aşağı yukarı aynı kullanılışta olan *behey* ünlemi de vardır. *Behey* çocuk önüne baksana! gibi anlatımlarda geçer.

**vay!** (vayy! vaay!) Bu ünlem şaşma, sevinme, üzüntü, acıma, kızma, azarlama gibi duyguları belirten anlatımlarda kullanılır ve kimi zaman yinelenir:

"*Vay* Hilmi'ciğim sabah sefasi mı?"
(Karay, Sürgün, 64)

"*Vay* abla! Abla gelmiş yahu!..."
(O. Kemal, Ekmek, 42)

"*Vay* iki gözüm, diye iltifat etti, sizi hangi rüzgâr attı?"
(Karay, Hayatımız, 18)

"Buyurun!... *Vay*! Efendim, Sultanım."
(Nesin, Yedek, 61)

"*Vay* beyim *vay!* Ya ne yaparsınız?"
(Ö.S, Efruz, 113)

"*Vay!* Ali Bey görünmeden bu meseleyi halletmeliyim."
(Karay, Hayatımız, 104)

"*Vay* sen ha! Aman ne iyi tesadüf!"
(Karay, Hayatımız, 96)

"*Vay* efendim, bu ne saadet!"
(Güntekin, Gece, 120)

"*Vay* koca Osman *vay*!"
(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 47)

**of!** (oof!, ooff!, öf!, ööf!) Çoğu kez usanma, sıkılma, üzülme, bir şeyden hoşlanmama gibi durumlarda kullanılır:

"*Off,* sabahtan beri patladım sıkıntıdan!"
(Cumalı, Kadın, 20)

"Şarkı şıp diye kesildi ama ardından:*Ooof* Allah *of*!"
(O. Kemal, Ekmek, 94)

"Bir sürü plastik kaplı, resimli romanlar, magazinler arasında arandı durdu: *Öff*... Aman bulamadım işte!"
(Nesin, Yedek, 76)

**uf!** (üf!) Bu ünlemler "of!" gibi aynı biçimde kullanılır: *Üff* ne kötü koku! *Uf* canım yandı! gibi.

**pöh!** Bu ünlem beğenilmeyen bir davranış karşısında söylenir (puf!, püf! ünlemleri de aynı biçimde kullanılır).

"Haminnem, aman yavrum kendinize mukayyet olun diyor. *Pöh*... onun demesine ne lüzum var *?*"

(O. Kemal, Ekmek, 82)

"Pöh, dedi, mehtap.... mehtap gezintileri... bayağılık!"

(Karay, Hayatımız, 59)

**tu!** (tuu!) Bu ünlem "yazık" gibi acıma üzüntü, kızma bildirir:

"Yazıklar olsun! *Tuu* sana!.. dedi o da gitti."

(Nesin, Yedek, 20)

"Avukat: *Tuu!* dedi çıktı."

(Nesin, Yedek, 20)

"Ben de yiyordum, giyiyordum, caka satıyordum... *Tu*! *Tu*!"

(Karay, Sürgün, 30)

**tuh!** (tüh!) Bu ünlem "vah!" gibi üzüntü gösterir. "tüh!" biçimi de aynı kullanılıştadır:

"Bunca adam bekletilir mi be... *Tuh*!"

(Nesin, İnsanlar, 21)

"*Tuh* be dedi, *tuh* be yahu. Hiç mi kanun kalmadı memlekette *?*"

(O. Kemal, Ekmek, 19)

"*Tüh tüh,* yazık oldu, senin de ikiye bölündü uykun."

(Cumalı, Topraklar, 83)

**aman!** Bu sözcük dilimizde diğer ünlemler gibi şaşma, sevinme, yardım dileme, bıkma gibi durumlarda (kimi kez *amanın* biçiminde de) kullanılır. Aynı sözcüğün yinelendiği ya da "Allah, Yarabbi" gibi sözcüklerle birlikte söylendiği de olur:

"*Aman,* ne âlâ tesadüf dedi, ben de sizi aramak için..."

(Güntekin, Gece, 181)

"*Aman aman,* isabet oldu..."

(Güntekin, Gece, 84)

"Yerde baygın yatan, arasıra, *aman Allah*! diye bağıran..."

(Güntekin, Gece, 75)

"*Aman Yarabbi,* birden ayağa kalkmasın mı o emekleyen çocuk."

(Anday, Dört, 20)

"*Aman Allah*... İmdat! diye bağıran herif şimdi keyif çatıyor."

(Güntekin, Bir Kadın, 26)

"Dur! Bir yanlışlık yapmayalım, *aman*!"

(Anday, Dört, 9)

"*Aman* benim eski askerlerim!"

(Kansu, Atatürk, 77)

**eyvah!** Beklenmedik bir olay, üzücü bir durum karşısında kullanılır:

"*Eyvah*! Ne yapacağız şimdi?"

(Cumalı, Topraklar, 432)

"Kaşlarımı yukarı kaldırdım: *Eyvah!* diye bağırdım, çantamı düşürmüşüm..."

(Ö.S, Efruz, 8)

"*Eyvah!* Zamanlar ne kadar çabuk geçiyor!"

(A.Ş. Hisar, Fahim, 217)

"Necip'in arkadaşlarından biri: *Eyvah!* dedi, yine silah arıyorlar."

(Güntekin, Gece, 213)

**haydi!** (hadi!, haydin!, haydindi!, hadisene!) Çoğu kez çağrı, seslenme ünlemi olarak bildiğimiz bu ünlem, kimi kez de bir şeyi benimseme, alay etme, bir istek uyandırma gibi durumlarda kullanılır. Halk dilinde değişik biçimleri vardır:

"Şimdi yerinizden kalkın, şu yerdeki kırıkları toplayın: *Hadi* dinleyin sözümü!"

(Anday, Dört, 34)

"Az kaldı, kapış *hadi!* deyip elindeki sopayı inderecekti Salih'in üstüne."

(Cumalı, Topraklar, 44)

"*Hadi,* unut artık."

(Cumalı, Topraklar, 7)

"*Hadi* ordan be maskara! dedi."

(Cumalı, Topraklar, 153)

"*Haydi* uğurlar olsun, Molla."

(Güntekin, Gece, 34)

"*Haydi* marş! dedi."

(O. Kemal, Müfettiş, 157)

Çoğu kez dualarda, iyi dileklerde deyimleşmiş olarak kullanılır: Haydi Allah kolaylık versin! Haydi Allah rahatlık versin! Hadi iyi geceler! Hadi geçmiş olsun! gibi.

**bravo!** Bu ünlem övgü, beğeni amacıyla kullanılan yabancı bir sözcüktür.

"Ağaçlar üstüne ne güzel konuştu. *Bravo*!"

(Anday, Dört, 89)

"*Bravo*! O genç öğrenci de olacak mı yemekte *?*"

(Anday, Dört, 37-38)

"*Bravo* İhsan, güzel, çok güzel diye el çırptı."

(Güntekin, Gece, 174)

"Gördüm, artık yardıma hacet kalmadan binebiliyorsunuz. *Bravo*!"

(YKK, Ankara, 55)

**hişt!** Çoğu kez çağırmaya ya da seslenmeye yarar: *Hişt* bana bak! *Hişt* buraya gel! gibi.

"*Hişt, hişt*! dedi. *Hişşşşt*! Ne işin var burada."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 14)

**yazık!** Bu sözcük ünlem olarak kullanıldığında acıma, üzüntü bildirir. Çoğu kez "ne yazık" biçiminde kullanılır:

"Ama hastalandıktan sonra hiç gelmedi. *Ne yazık*!"

(Anday, Dört, 18)

"Kitabesinin son mısraını teşkil eden tarih ebced hesabıyla 1145'i gösteriyor, yani 1732. *Ne yazık*! *Ne yazık*!"

(Karay, Hayatımız, 43)

"Aylığından on lira kesiyorum. *Yazıklar olsun*!"

(Nesin, Yedek, 20)

**yahu!** Bu ünlem dilimizde daha çok senlibenli konuşmalarda geçer. Kızma, şaşma, azarlama belirtir.

"*Gel yahu*! Hoş geldin."

(Cumalı, Topraklar, 113)

"Ağzımı açamaz oldum *yahu*!.."

(Nesin, İnsanlar, 81)

"Neden Balıkesirliyim diyorsun? Vanlısın *yahu*!"
(SF, Mahalle, 63)

"*Yahu*, bana deli diyorlar amma sen benden daha zır delisin, dedi."
(Güntekin, Gece, 157)

"*Yahu*, Molla, görüşemedik dedi."
(Güntekin, Gece, 33)

**hu!** (huu!) Bu ünlem çoğunlukla seslenmede geçer:
"*Hu*! Cafer Efendi, bak kim geldi!"
(Karay, Hayatımız, 36)

**be!** Çoğunlukla kaba ve senlibenli konuşmalarda kızma, şaşma ve azarlama için kullanılır: *Gelsene be! Haydi be!* gibi.

"Bir de oldu bir kere diyor... Ayıp *be*!"
(Nesin, İnsanlar, 121)

"Tuh *be* dedi, tuh *be* yahu!"
(O. Kemal, Ekmek, 19)

"Bunca adam bekletilir mi *be*..."
(Nesin, İnsanlar, 121)

"Abla gelmiş yahu.... Hoş geldin *be*!"
(O. Kemal, Ekmek, 42)

"Şeker değilim *be*, şeker değilim *be*..."
(Nesin, İnsanlar, 82)

**sakın!** Bu sözcük, olmaması istenilen bir şeyi belirtmede kimi kez de dilek bildiren anlatımlarda geçer. Sakın ha! biçimi de vardır:

"Şehvar'a oğlanlara, *kıza sakın* gösterme ha!"
(O. Kemal, Müfettiş, 271)

**yaşa!** (yaşşa!) Büyük bir sevinç, çoşkunluk belirten ünlemdir:

"Merhaba Mustafa Kemal Paşa; Çok *yaşa*! Çok *yaşa*! Çok *yaşa*!"
(Kansu, Atatürk, 29)

"*Yaşa* Selim! Ben de az önce onu söylüyordum Doktora."
(Cumalı, Topraklar, 437)

## ÜNLEM OLARAK KULLANILAN ÖTEKİ SÖZCÜKLER

**Allah!** ünlem olarak kullanılan Arapça bir sözcüktür. Yinelenerek kullanıldığında can sıkıntısı, üzüntü, şaşma gösterir:

"*Allah Allah*!... Ağzımı açamaz oldum yahu!"

(Nesin, İnsanlar, 81)

Aynı sözcüğün söyleyişe güç katmak için ünlem gibi kullanıldığı olur:

"Türk topçuları karşı tepeleri inletirler ki... ardından *Allah*! *Allah*! Anadolu askeri tepelere yürür"

(Kansu, Atatürk, 36)

Bu sözcük, yine ünlem olarak kimi sözcüklerle birlikte üzüntü, dua, iyi dilek, yardım dilemek için kullanılır:

"Aman *Allah*... imdat! diye bağıran herif şimdi keyif çatıyor."

(Güntekin, Bir Kadın, 26)

"Yerde yatan arasıra aman *Allah* diye bağıran sakallı amelenin yanına kimse yaklaşamıyordu."

(Güntekin, Gece, 75)

o güzel müessir sesiyle aman *Allah* çağırtarak..."

(Güntekin, Gece, 22)

"*Allah* korusun! Şaka bir yana, bugün kimseye söz etmeye gelmiyor."

(Cumalı, Topraklar, 3)

**Tanrım!** Ünlem olarak kullanılan, yakarış, şaşma anlamı veren Türkçe bir sözcüktür:

"*Tanrım*, neler söylüyor, çıldıracağım!"

(Anday, Dört, 97)

"Ne hayal kırıklığı, *Tanrım*!"

(Anday, Dört, 100)

**Yarabbi!** Bu da yukarıdaki sözcükler gibi yardım dilemek ve yakarış için kullanılır:

"*Yarabbi,* sen bilirsin! Ben şimdi ne yapayım?"
(Güntekin, Gece, 136)

"Aman *Yarabbi,* birden ayağa kalkmasın mı o emekleyen çocuk."
(Anday, Dört, 20)

"Bir küçücük, sizin dikkatinizi bile çekmeyen haberden neler de neler çıkarılır, *Yarabbi*!"
(SF, Az, 77)

"Ne inanıştı o, *Yarabbi*! dedi."
(Güntekin, Gece, 18)

**yo!** (yoo!) Bu ünlem bir şeyin onaylanmadığını belirtmek için kullanılır:

"*Yoo,* ben siz bir şey söyleyeceksiniz sandım!"
(Cumalı, Topraklar, 115)

"*Yo,* unutmuş olamazsınız!"
(Anday, Dört, 11)

"*Yoooo,* adını söylemem dedikodu olur."
(Nesin, İnsanlar, 74)

"*Yo!* Ben arabacı Ahmet ustanın oğluyum."
(Karay, Hayatımız, 105)

**hoppála!** Bu sözcük ünlem olarak kullanıldığında şaşma, alay bildirir:

"Hoş geldiniz şövalye! *Hoppalaa*!"
(Nesin, Yedek, 45)

**hop!** (hoop!) Ansızın yapılan bir şeyi anlatmak için ünlem gibi kullanılır:

"Adam, vapurun düşüşüne uygun bir sesle, yine yalandan gülerek: *Hoop!* deyince..."
(Nesin, İnsanlar, 18)

"Ay başında maaş bordrosunun şeridinde baktım ki monşer, bizim elli liralık, *hoop,* üç yüz elli olmuş!"
(Seyda, Salih, 35-36)

**ayol!** İlgi çekme ve seslenme için, çoğunlukla senlibenli konuşmalarda kullanılan bir ünlemdir:

"Aşkolsun *ayol*! Baban nasıl diye sorsanıza!"
(Cumalı, Kadın, 56)

"Vay efendim Kudret Beyciğim... şükür görüştürene *ayol*..."
(O. Kemal, Müfettiş, 324)

"*Ayol*, o yamaçlarda yarısı..."
(YKK, Ankara, 42)

"*Ayol*, haberin yok; biz Çankaya'ya gittik..."
(YKK, Ankara, 60)

**ulan!** Bu sözcük kaba ve senlibenli konuşmalarda kullanılır:

"Şeker değilim be, şeker değilim be, şeker değilim *ulan*!"
(Nesin, İnsanlar, 82)

"*Ulan*, bu ne uyku! diye bağırdı."
(Ö.S, Efruz, 66)

"*Ulan* nüfus kâtibi değil miydin?"
(O. Kemal, Müfettiş, 117)

**yuh!, yuha!** (yuf!) Bu iki ünlem de kaba, senlibenli konuşmalarda öfke, kızma, beğnememe gösterirler:

"Vay anam *yuf*..."
(YKK, Ankara, 66)

Yansıma sözcüklerinin hemen hepsi ünlem gibi kullanılabilir.[140] Hayvanlar için kullanılan *kışt, oşt, pist, deh, pisi pisi, bili bili, kuçu kuçu* gibi[141] yansımalar çoğunlukla çağırmaya, kovmaya yarayan ünlem sözcükleridir. Bunlardan başka şu yansıma sözcüklerini de ünlem olarak kullanabiliriz: *tak, tuk, tırk, çat, zırt, pırt*... gibi.

"Müthiş bir seda, bütün bu sakin ufku dolduruyor: *zırt!* diye."
(Ö.S, Efruz, 97)

"Ve *tırk*! diye hemen şişenin kapağını açıp..."
(Karay, Sürgün, 97)

---

140 *Kononov* (§ 743), yansıma sözcüklerini ayrı bir söz bölümü olarak göstermiştir.

141 *Gencan* (§ 459), bunları "ürkütme ünlemleri" olarak adlandırır.

"Ceza mahkemesinin mübaşiri güldü: *Buuu*! Nasıldı Nihat Bey?"

(Cumalı, Topraklar, 89)

"*Tak tak tak* kapı vurulur."

(Nesin, Yedek, 61)

incecik sesiyle hâlâ Jülyet rolünde:
*Hiii.... hii, hii*!.."

(Nesin, Yedek, 34)

"Hele birine bir şey söyleyecek olursam, hemen birbirlerine *şişşşt*, biliyorsunuz adam..."

(Nesin, İnsanlar, 80)

"Bu kelle, bu kulak, bu alım çalım, hele hele yürürken *zıt zıt zıt* eden büyük..."

(O. Kemal, Müfettiş, 23)

"*Oooşt* köpeek! Altmışın üstündesin altmışın üstünde."

(O. Kemal, Müfetiş, 362)

Dilimizde çoğunluğu Arapça ve Farsçadan olmak üzere batı dillerinden de gelen yabancı ünlemler vardır. Bunlar bugün artık yerlerini Türkçe olanlarına bırakmaktadırlar: *maşallah, haşa, heyhat, âlâ, aferin, destur, âmin, inşallah, pardon* gibi. Bu ünlemlerin kullanılışları da öteki ünlemler gibidir.

Sevgi ÖZEL

# EYLEM *

## 1. EYLEMİN TANIMI, EYLEM TERİMİ

### a) Eylemin Dil ve Tümce İçindeki Yeri ve Önemi

Dili oluşturan, sesbirim, hece, biçimbirim, sözcük, tümce gibi, birbiriyle sıkı ilişkiler içinde bulunan çeşitli öğeler içinde *sözcük*'ün yerine, kitabımızın Giriş'inde değinmiştik. Sözcük türlerinin en önemli öğelerinden biri olan *eylem* ise, dildeki bildirme işleminin, dille anlatılan eylemin, olay, oluş ve devinimin belkemiği sayılır.

Kimi dilbilimciler *eylem*'leri, dilin doğuşunda, ilk çıkarılan sözcükler olarak kabul etmektedirler.[142]

En eski dil çalışmalarında, dil içinde *eylem*'in önemi ilgiyi çekmiş, Aristo'nun başlıca sözcük türleri olarak *ad* (onoma) ile birlikte, *eylem*'i (rhéma) saptadığı görülmüştür.[143] Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında da eylem, temel öğelerden biri sayılır.[144]

Eylem adını alan sözcükler, her dilde büyük bir toplam tutar. Eylemler, devinme, oluş, kılınış, durum gösteren öğelerdir. Türkçedeki *kırmak, kımıldamak, çürümek, yaratılmak, uyumak* eylemlerinde olduğu gibi eylemlerden türemiş *yürüyüş. kaçamak, sayım, düzelti* gibi adlarda da bu eylem, oluş, kılınış ve devinim sezilmektedir.

Bu sözcük türünün Türkiye Türkçesindeki örneklerine göz atacak olursak:

a) Kimi eylemlerde gerçekten bir "eylem"in söz konusu olduğu görülür: *taşımak, yazmak, içmek, bağırmak, çekmek, atlamak*... gibi.[145]

---

* Lat. *verbum*, Fr. *verbe*, İng. *verb*, Alm. *Verb*, Osm. fiil.

142 Örneğin XVIII. yüzyıl bilginlerinden A. Smith, ünlü dilbilimci W. von Humboldt bu görüştedirler (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ragıp Özdem, Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış, Ankara, 1944, s. 57, 61, 74, 129).

143 Ivić, Milka, Wege der Sprachwissenschaft, München, 1971, § 10.

144 Bu konuda bkz. Grammaire Larousse du XX^e Siècle, Paris, 1936, s. 137; Lewandowski III, 791-793.

145 *Eylem* terimi, bu sözcük türünün yalnızca eylem göstermemesi nedeniyle zaman zaman eleştirilmiştir (örneğin, A. Dilâçar, "Gramer" adlı yazısı, TDAY-Bel-

b) Kimi eylemler bir oluş bildirirler: *sararmak, büyümek, buruşmak, gevşemek, kararmak, bayatlamak...* gibi.

c) Durum gösteren eylemler de vardır: *uyumak, durmak, bulunmak...* gibi.

Geleneksel dilbilgisinde eylem, sözcük türleri içinde "çekilebilen, çekimi olan" bir tür kabul edilir: *Kişi, sayı, cins, kip ve zaman* kavramlarını içerir; eylemlerde bu kavramlar söz konusu olur.

*Eylem* ve *yardımcı eylem* adını verdiğimiz öğeler, her dilde özneyle birlikte tümceyi oluşturur,[146] bu açıdan da önemi apaçıktır.

*Eylem* adını verdiğimiz sözcük türü, değişik yönleri, çeşitli nitelikleri olan, değişik açılardan incelenmesi gereken bir türdür. Biz burada, özellikle Türkçedeki eylemlerin niteliklerini temel tutarak, eylemleri şu konular ve kavramlara göre incelemeyi uygun gördük:

Eylemde kılınış ve görünüş,
Eylemin biçim özellikleri,
Türkçede ekeylem,
Eylemde çatı, çatıları bakımından Türkçe eylemler,
Eylemde kişi kavramı,
Eylemde sayı ve cins,
Eylem çekimi (kip ve zaman):
a) Eylemde zaman (yalın zaman, bileşik zaman),
b) Eylemde kip (bildirme, isteme kipleri),
c) Eylemde olumsuzluk.
Eylemde soru,
Yardımcı eylemler,
Eylemsiler (eylemlik, ortaç, ulaç).

Bu konuların incelenmesine geçmeden önce, Türkçede ve Türkiye Türkçesinde eylem konusuna kısaca ve genel olarak değinelim.

---

leten 1971, s. 99). Ancak burada, sözcüklerin, dolayısıyla terimlerin dilde birer belirti, birer gösterge (Fr. *signe linguistique* karşılığı) olarak nitelikleri düşünülür, kullanıla kullanıla yeni anlamlar da kazandıkları göz önünde tutulursa, adlandırmada kavramın bu yönünü anlatan bir sözcüğün zamanla öteki yönlerini, bütününü anlatır duruma geleceği, kolaylıkla kabul edilebilir. Kaldı ki *eylem* terimi şimdiden yaygınlaşmış bulunuyor.

146 Bu konuda geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. Lewandowski III, s.g.y.

## b) Türkçede ve Türkiye Türkçesinde Eylem

Türkçede ve Altay dillerinde eylemlerin, öteki dil aile ve gruplarına oranla daha değişik bir nitelik taşıdıkları görülmektedir.[147] Öte yandan, dilimizin geçmişteki ve bugünkü sözvarlığı incelenecek olursa, ad köklerinin eylem köklerine oranla çok daha büyük bir sayıya ulaştığı görülür. XI. yüzyılda, Divanü Lûgat-it-Türk'te Kâmile İmer'in yaptığı sayıma göre eylem kökleri % 38; buna karşılık ad kökleri, % 62 oranındadır. Bugün Türkiye Türkçesinde ise ad kökleri, sözvarlığımız içinde % 68'e, eylem kökleri de % 32'ye ulaşmaktadır (Bu konuda, daha geniş bilgi için, aynı dizi içinde yayımlanan Türkiye Türkçesinde Kökler adlı yapıtın 34-35. sayfalarına bkz.). Türkiye Türkçesinde eylem konusunun işlenişi, dilbilgisi yapıtlarında birbirinden farklı biçimdedir.[148]

---

147 Kimi Türkologlar Türkçede eylemlerin adlar ve ad soylu öğelerle olan ilişkisine dikkati çekmişlerdir. *K. Grönbech,* Türkçede çok az örnek dışında tüm sözcük köklerinin iki diziye ayrılabileceğini (ad ve eylem) belirtmekte, addan, hemen her zaman bir *-la* ekiyle eylem türetilebileceğini söylemektedir (s.g.y., 18-19). *Menges* ise Altay dillerinde eylemlerin Hint-Avrupa ve Sami dillerindekilerden ayrıldığına değinmekte, bunların ad yapısında olduğunu belirtmektedir. *Menges, al!, alış!* örneklerinde olduğu gibi, eylem kökünün buyrum kipi 2. tekil kişisiyle aynı olduğuna *(al-, alış-)* da dikkati çeker (s. 125).

148 *Deny* (§ 548), I. bölümde "Özden Fiiller" başlığı altında, önce ekeylemi incelemiş, II. bölüm olarak eylemin biçim özelliklerini işlemiş. III. bölümde ise "Bina Bildiren Fiil Türeme Ekleri veya Özgelemeçler" başlığıyla çatı konusuna yer vermiştir. Yazar IV. bölümde çekimi "Basit ve mürekkep siygalar"ı, eylemsileri ele almıştır. V. bölüm ise "Karmaşık ve mürekkep fiiller"e ayrılmıştır.

*Emre,* eylemi incelerken önce eylemde çatı konusunu ele almış, bunu: "1. -iş çatılı fiiller (§ 103); 2. *-in* çatılı fiiller (§ 107); 3. Ettirgen fiillerin çatıları ve 4. *-il* çatılı fiiller" olmak üzere işlemiştir. Çekim konusu *Emre*'de fiil bükünü (§ 116) başlığı altında incelenmiş, § 160'ta "ulaçlar, § 166'da ulaç-fiiller (gerondifler), § 198'de kipler ve zamanlar, § 201'de buyruklar, istemler ele alınmıştır.

*Kononov* (§ 360) "eylemin çekilir biçimleri" olarak kişi, zaman ve kip bakımından değişen biçimleri, "değişmez biçimler" olarak da kişi, zaman ve kip açısından değişmeyenleri, ortaç ve ulaçları incelemiştir. Biçim özelliklerini temel alarak *Kononov,* eylemi "1. çatı, 2. kılınış biçimi, 3. kip ve zaman, 4. kişi ve sayı, 5. modal biçimler, 6. ortaçlar, 7. ulaçlar" olmak üzere 7 bölümde gözden geçirmiştir. Bundan sonraki bölüm (§ 361), eylemliklere ayrılmıştır.

*Ergin*'de eylem konusu, "şahıs ekleri (§ 437), şekil ve zaman ekleri (§ 442), isim fiili (§ 501), fiillerin birleşik çekimleri (§ 510), soru eki (§ 568), partisipler (§ 570), gerundiumlar (§ 582)" olmak üzere işlenmiştir.

*Gencan'da, edim mastar, zaman, kişi, tekillik-çoğulluk* (§ 276-281) konularına yer verildikten sonra, sırasıyla eylem kipleri (§ 282-288), eylemin yapısı ve eylem türeten ekler (§ 290-306), bileşik eylemler (§ 307-321), yardımcı eylemler (§ 322-329), çatı (§ 330-357), ekeylemler (§ 358-373), anlam kayması (§ 374-376), eylemsiler (§ 377-378), ad eylemler (§ 379), ortaçlar (§ 380-389), ulaçlar (§ 390-405) konuları incelenmiştir.

*Banguoğlu,* eylemi sekiz bölümde işlemiş, kılış, durum ve oluş eylemlerine (I. bölüm) değindikten sonra anlam ve kullanılışlarına göre bölümlendirmiştir. "Yatık Fiiller" (III. bölüm, § 359), başlığı altında "adfiilleri", "sıfatfiilleri", "zarffiilleri" incelemiştir. IV. bölüm, Banguoğlu'nun yapıtında "Fiillerin Çekimi"ne ayrılmıştır (§ 375). V. Bölümde "Kiplerin Anlatımı", VI. bölümde "Cevher Fiili", VII. bölümde "Karmaşık Fiiller", VIII. bölümde ise "Tasvir Fiilleri" işlenmiştir.

## 2. EYLEMDE KILINIŞ* VE GÖRÜNÜŞ*

Türkçenin dilbilgisi kitaplarında yakın zamanlara kadar değinilmemiş olan bu konu, son yıllarda önem kazanmış ve özgün incelemelerle değerlendirilmiştir.[149]

İsveç'li Türkolog *Lars Johanson*'un *Aspekt im Türkischen* (Uppsala, 1971) adlı geniş oylumlu yapıtı, Türkçeyi (Türkiye Türkçesini) bu açıdan incelemektedir.

*Lars Johanson*'un, geniş incelemesi sekiz bölümden oluşmakta, I. bölümde, Aspekt genel adı altında ele alınan kavramın tanıtılmasına, bu konu üzerindeki çalışmalardan sonra konunun çerçevesine, değişik açılardan görünümüne yer verilmektedir.[150] Yazar II. bölümde, önceki yayımlarda konunun birbirinden farklı ve yanlış olarak ele alınan yönlerine değinmekte, zaman ve konuşma tiplerini incelemektedir. Yapıtın öteki bölümlerinde, Türkiye Türkçesindeki eylemlerin yalın ve bileşik zaman çekimlerinin eklerine ve bu çekimlerin bu eklerle yansıttıkları zamanların değerlendirilmesine yönelen yazar, Türkiye Türkçesinden taramalarla sağladığı pek çok örnek üzerinde durmuş, konu üzerinde ilk olarak adamakıllı derinliğe inerek birtakım yargılara varmıştır. Ancak *Johanson*'un çalışmasında özellikle görünüş kav-

---

* *Kılınış*, Alm. *Aktionsart*, *görünüş* ise Alm. *Aspekt* karşılığı kullanılmıştır; Fr. ve İng. de bu iki kavram, genellikle *aspect* ile karşılanmaktadır. Ancak Fr. *ordre de procès*, İng. *manner of action* terimlerini kullananlar da vardır. 1949'da TDK'ce yayımlanan Dilbilim Terimleri Sözlüğünde *kılınış* ve *görünüş* terimlerine rastlanmakta, *A. Dilâçar*'ın aşağıda anılacak yazılarında konu, aynı terimlerle ele alınmaktadır.

149 *J. Knobloch*'un dilbilim sözlüğünde (Sprachwissenschaftliches Wörterbuch) *Aktionsart* ve *Aspekt* maddeleri, bu kavramları geniş olarak açıklar (I, 76-78; III, 172-180). Ayrıca bkz. Lewandowski, *Aktionsart* ve *Aspekt* maddeleri (I, 24; 65 ve ötesi).

1971 yılına gelinceye dek *Kononov*'un (§ 363, 412-416) bir yönüne değindiği konu, dilbilgisi yapıtlarında pek yer almamıştır. *N. Üçok*, Genel Dilbilim'inde (s. 99-100) *iş nevileri* başlığı altında "fiiller, ifade ettikleri işin ortaya çıkışına göre iş nevilerine ayrılırlar" sözleriyle, eylemlerin bu yönü üzerinde durmuş, *"başlanışlı iş nevi, bitimli iş nevi, sürekli iş nevi, pekiştirmeli iş nevi, anlı iş nevi"* olmak üzere ayırdığı bölümlerde eylemlerin bu türlerini açıklamıştır.

150 *Johanson*, konuya ilişkin bütün yazını da kitabının bu bölümünde vermiş bulunmaktadır.

ramının ele alındığını, eylem köklerine gelen eklerden yola çıkılarak bu eklerin zaman açısından bütün özelliklerinin ve ince ayrımların yansıtılmaya çalışıldığını söylemeliyiz.

*A. Dilâçar, Gramer* başlıklı incelemesinde (TDAY-Belleten 1971, s. 110-111) değindiği bu soruna, sonradan "Türk fiilinde "kılınış"la "görünüş" ve dilbilgisi kitaplarımız" adlı incelemesinde (TDAY-Belleten 1973-74, s. 159-171) uzunca yer vermiştir.

Burada belirtmemiz gereken bir nokta, Türkiye Türkçesinde eylemi genel olarak geleneksel dilbilgisi yöntemiyle ele aldığımız bu yapıtta, eylem çekimlerinin kılınış ve görünüş açısından, bu konuda değindiğimiz özelliklerine aşağıda ayrıca yer verilmemiş olduğudur.

## KILINIŞ

Türkiye Türkçesindeki eylemleri, anlattıkları işin, oluşun ve devinimin zaman açısından türü bakımından gözden geçirirsek, bunlardan bir bölümünün anlattıkları işte bir başlama, bir başlangıç anlamı bulunduğu göze çarpar. Örneğin *belirtmek, başlamak, açmak, aydınlanmak, canlanmak* gibi eylemlerde bu anlam özelliği sezilir. Buna karşılık *aramak, beklemek, örgütlenmek, kullanmak, ağırlamak, akşamlamak, gezmek, izlemek, avunmak, anlatmak, alışmak, direnmek, ağlamak, çalışmak* eylemlerinde bir süreklilik söz konusudur. Eylemle dile getirilen kavramın anlam açısından niteliği göz önünde tutulunca, aşağıdaki eylemlerin de genel olarak bir bitiş, bir sona erme anlattığı görülmektedir: *ölmek, öldürmek, bulmak, bitmek, bitirmek, saplamak, anlamak, bırakmak, bıkmak, bayılmak, batmak, avlamak, göçmek, durmak, devrilmek, devirmek, onaylamak, ödemek* gibi.

Anlam açısından eylemlerin daha başka türlerinin bulunduğunu da burada belirtmeliyiz. Bunlara aşağıda kısaca değiniyoruz.

İşte, *kılınış* terimiyle anlatılmak istenen, eylemlerin anlattıkları işin zaman açısından ne türde olduğudur.[151] Geleneksel dilbilgisinde, dilbilgisi ulamları olarak söz konusu edilen *cins, sayı, kişi, durum, kip* gibi kavramların yanı sıra, bizim *kılınış* adı al-

151 *Knobloch*'ta (I, 77) kılınış'ın çeşitli dilbilimcilerce yapılmış değişik tanımlarına yer verilir.

tında değindiğimiz bu nitelikde Türkçemizde incelemelere konu olmaktadır.

*A. Dilâçar* (2. yazısı, s. 163), *başlıyorum* ve *yürüyorum* çekimli eylemlerinde *-yor* ekiyle anlatılan sürekliliğin aynı olmadığına değinmekte, *başlamak*'ın sürekli olamayacağını, *yürümek*'in ise her zaman sürekli olduğunu belirtmektedir. *Dilâçar* aynı biçimde, *aramak*'ın kavram olarak sürekli bir işi, *bulmak*'ın ise süreksizi anlattığına değinir.

Yazarın Gramer başlıklı çalışmasında (s. 110), kiple karıştırılmaması gereken kılınış türleri, başlıca iki bölümde ele alınmaktadır. *Kesiksiz (non-interrompu)* başlığını taşıyan I. bölümde sürekli, oluşlu, girişmeli, bırakmalı, süregelmeli, olmalı, kapsamlı, edişli, etmeli, yapmalı, uğraşmalı, etkilemeli, donatmalı, yoksunlamalı, araçlamalı, başlamalı, bitirmeli gibi adlar verilen kılınış örnekleri, II. bölümde ise *(kesiksiz)* üstüsteli, yinelemeli, yeğinlemeli, yeğnilmeli gibi kılınış türlerine örnek olarak birer Türkçe eylemlik gösterilmektedir. Örneğin *girişmeli* kılınış için *yeşermek*, *donatmalı* için de *ağaçlandırmak* eylemliği verilmiştir.

Sözvarlığımız bu açıdan incelenecek olursa bu türlere uyan daha başka örnekler de bulunabilir. Ancak bu konu üzerinde derinliğine incelemeye girişen tekyazılar yayımlanmadıkça, yukarıda belirttiğimiz başlama, süreklilik ve bitiş türleri dışındaki türler için verilecek örnekler tartışmalı olacaktır.[152]

## GÖRÜNÜŞ

Dilbilgisi ulamlarından biri olan *görünüş*, dil içinde eylemin kullanımına yansıyan ruhsal etkiler ve koşullarla ilgilidir; eylemle anlatılan işin, olay ya da oluşun konuşan tarafından öznel bir biçimde değerlendirilmesini gösterir.[153] Konuşan, eyleme yeni bir değer yüklemiş olur.

---

152 Örneğin *N. Üçok*'un (s. 100) *yineli iş nevi* olarak nitelediği, *Dilâçar*'ın *üstüsteli* adını verdiği tür için *Üçok*'ta *oynamak*, *Dilâçar*'da *damlamak* eylemi gösteriliyor.

153 Taşıdıkları nitelikler dolayısıyla, özellikle İslav dilleri, bu açıdan derinliğine incelenmiştir (Bu konuda bkz. Lewandowski, Aspekt maddesi ve Johanson, s. 13 ve ötesi).

Eylem çekimlerinde görünüş açısından özelliklere örnek olmak üzere önce, *Johanson*'dan alınan (V. bölüm, s. 145) aşağıdaki örnek üzerinde durmak istiyoruz:

"Başka bir resimde babamla bir masa başındayız, kiraz yiyoruz. Sırtımda golf elbisem var, ayak ayak üstüne atmışım. Bir ötekinde uzun pantolonlu, mahzun bakmaktayım. Resimlerin tozunu siliyorum."

(Oktay Akbal, İkisi, 85)

Bu parçadaki çekimli eylemlerden *yiyoruz, atmışım, bakmaktayım* ve son tümcedeki *siliyorum* arasında, konumuz açısından önemli ayrımlar vardır. Özellikle *yiyoruz* ve *siliyorum*, her ne kadar şimdiki zaman çekimi iseler de bunlardan ilkinde, geçmişte geçen, o an için gerçek olmayan bir olayın anlatımı, ikincisinde ise, içinde bulunulan ana dönüş söz konusudur. Ancak *siliyorum*' da da yine tam bir "şimdiki zaman anlamının bulunduğu söylenemez. Aynı biçimde, *atmışım* belirsiz geçmiş zaman çekimi de bütünüyle belirsiz geçmiş zamanı yansıtmamaktadır.

*A. Dilâçar* (2. yazısı, s. 164) "gördüm kaçıyordu, arkasından da koşanlar vardı" ile "kaçıyordu ama bırakmadım" tümcelerinde kaçıyordu biçimlerinin görünüş bakımından ayrımına değinmekte, her ikisi de şimdiki zaman çekimi olduğu halde, ilkinde "gerçekleşmiş kaçma", ötekinde ise "niyet durumunda kalmış kaçma" nın söz konusu bulunduğunu belirtmektedir.

Günlük konuşmalarımızda geçen "çalışıp didineceğim, para kazanacağım, sonra parayı ona vereceğim; olmaz böyle şey" gibi bir tümcede gelecek zaman çekimi saydığımız *didineceğim, kazanacağım, vereceğim* biçimleri aslında bu görünüşü yansıtmazlar; olumsuz bir yargıyı, gelecekle ilişkisiz bir durumu dile getirirler *(çalışıp didinmem, kazanmam, vermem* anlamında).

*"Ben de derim ki bu iş yürümez"* biçimindeki bir tümcede her ne kadar geniş zaman çekimi söz konusu ise de anlatılmak istenen "demek istiyorum", "diyorum" biçimindeki, şimdiki zamanla ilgili anlamdır.

Aşağıdaki örneklerde, kimi kez günlük konuşmalarda olduğu gibi eylemlerin farklı bir anlam değeri taşıdıkları, değişik görünüşlü oldukları göze çarpmaktadır:

"Genç kadın bütün bütün Ankara'yı şimdi başka türlü *görüyordu.*"

(YKK, Ankara, 59)

Burada anlatılmak istenen, şimdiki zamanın hikâyesi olan *"görüyordu"* değil, *"görmektedir"* anlamındadır.

"Bugün kimse *ölmesindi.* Bugün doğüş *edilmesin,* bugün kimse *ağlamasındı.*"

(SF, Mahalle, 45)

Bu kullanımda da belirli geçmiş zaman değil, şimdiki zamanla ilgili bir dilek söz konusudur.

"Nasıl baban Batum'u *alır* mı *?*"

(Atay, Roman, 84)

Örneğinde ise geniş zaman çekimi, geçmişteki bir olayın anlatımını sağlamaktadır.

## 3. EYLEMİN BİÇİM ÖZELLİKLERİ

Dünya dilleri içinde dilimiz, biçim özellikleri yönünden dilcilerce *bitişken diller* (Fr. *langues agglutinantes)* adı verilen küme içinde sayılmakta ve bir bölüm dilcilerce, bu dil tipinin "ideal örneği" olarak görülmektedir.[154]

Altay ve kimi Ural dillerinin, ayrıca, bunlar dışında kalan bir bölüm dillerin (örneğin Dravida dilleri) içinde bulunduğu bu dil kümesi, hiç değişmeyen bir kökle çok çeşitli görevleri yerine getiren soneklerin sıkıca, ek yerleri belli olmayacak biçimde bağlanarak çekimin sağlandığı, türetmelerin yapıldığı dilleri kapsar.

Bu dil tipinde örneğin, Türkçe *baş* sözcüğünden oluşan *başlattırılmak* ya da *başımızdakiler* sözcüklerindeki gibi, değişmeyen köke değişik çekim ve yapım ekleri sıkıca bağlanmaktadır.

Bu durumda, öteki dil tiplerinden ayrı olarak çekim ve yapımda kök ve sonek niteliği taşıyan yalnızca iki tür morfem (biçimbirim) bulunmaktadır. Bir eylemin çekimi için bu ikisinden başka, ayrı bir sözcüğe gereksinme duyulmamaktadır.

Eylem çekimi sırasında zaman, kişi, sayı, olumsuzluk gibi kavramlar hep sonek durumundaki morfemlerle anlatım bulur. Bu bakımdan Türkçedeki eylemlerin biçim özellikleri söz konusu edilirken yalnızca *kök* (ad ve eylem kökü) ile *sonek* kavramlarının varlığı temeldir.[155] Önek ve içek dilimizde yoktur.

Eylemde biçim özellikleri ele alınırken belirtilmesi gereken bir yön, çekim ve türetme sırasında başta ünlü uyumu olmak üzere türlü benzeşmelerin biçimi etkide bulundurduklarıdır. Örneğin *gözetleyici* ve *araştırıcı* sözcükleri bu açıdan incelenince bu ses eğilimi dolayısıyla Türkçede aynı morfemin değişik *allomorf*ları-

---

154 Günümüzün ünlü dilbilimcilerinden *J. Lyons*, bunlardan biridir. *Introduction to Theoretical Linguistics* (Cambridge, 1971, s. 188-189), adlı yapıtında bu konuya ayrıca yer vermiş, Türkçeyi bağlantılı dillerin "ideal tipi" olarak göstermiştir. Bilgin ayrıca sesbirimlerin özellikleriyle bu konudaki görüşler üzerinde dururken Türkçedeki ünlü uyumu konusuna ve dilimizdeki ünlülere de geniş yer verir (s. 128-131).

155 *Grönbech*, Türkçeyi öteki lehçeleri ve değişik evrelerdeki özellikleriyle bir bütün olarak inceleyen *Der türkische Sprachbau* I (s. 18-23) adlı yapıtında ad ve eylem konusunu bir arada, genel olarak ele almıştır.

nın bulunduğu göze çarpar. Meslek gösteren *-cı* eki *arabacı*'da *-cı* iken *sütçü* örneğinde *-çü*'ye, *oduncu* örneğinde *-cu*'ya *ekmekçi*'de *-çi*'ye dönüşerek değişik allomorflar meydana getirmiştir. Çekim sırasında da aynı eğilim, eylemin ünsüz ve ünlü açısından aynı nitelikte seslerden oluşmasını sağlar.

Biçim açısından eylemleri kabaca bir ayrımla şu biçimde bölümlendirebiliriz.[156]

1— Kök durumunda olan eylemler
2— Türemiş eylemler
3— Bileşik eylemler

### 1. Kök Durumunda Olan Eylemler

Eylemin bölünemeyen en küçük parçası köktür.[157] Eylem kökü doğrudan doğruya eylemin anlattığı kavramı taşır: *koş-, at-, sat-, al-, gel-, iç-, git-* gibi.

Türkiye Türkçesinde kök, ad ve eylem kökü olarak bilinir.[158] Bu köklerden türlü eylemler türetilir.[159] Bunlara eklenmesi gereken bir yön de kimi yazarların[160] üzerinde durduğu *ikili kökler* konusudur.

---

156 Öteki dilbilgisi yapıtlarında eylemler biçim açısından genellikle buna yakın bir bölümlendirmeyle incelenmiştir.

Biçim açısından eylemlerin incelenişi ayrıca Türkiye Türkçesi Temel Dilbilgisi Genel Programı içinde yer alan Biçimbilgisi bölümünde işlenecektir (Genel Program II/A).

157 Kök durumunda olan eylemler için dilbilgisi yapıtlarının çoğunda *"basit fiiller, yalın eylemler* ve *yalınç eylemler"* terimleri kullanılmış ve birbirine yakın tanımlar verilmiştir.

158 Türkiye Türkçesinde kökler, ad kökleriyle eylem kökleri arasındaki sayısal oran *K. İmer'in, Türkiye Türkçesinde Kökler* adlı çalışmasında ele alınmıştır.

159 *Menges* (§ 125), Altay dillerindeki eylemlerin "nominal" yapıda olduğunu, bunların Hint-Avrupa ve Sami dillerinde eşdeğerli olmadığını belirtir. Eylem kipi 2. tekil kişiyle aynı olur: *al! alış! ve al-, alış-...* gibi, demektedir.

160 İkili kökler konusunda *Hatiboğlu,* bu köklerin eskiden beri Türkçede olduğunu, ad ve eylem kökü arasındaki ayrılığın sonradan ortaya çıktığını örnekleriyle vermiştir (İkili kökler ve Türkçenin yapısı; Türk Dili, XXII, Nr. 224 (1970), s. 110 ve ötesi).

*T. Tekin* ise, ad ve eylem kökleri arasındaki ayrıcalığın önceden de var olduğunu ve bunların arasındaki yakınlığın ses benzerliği olduğunu söylemiştir (Türkçenin yapısı ve eşsesli isimfiil kökleri, Hacettepe Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi: Cilt: 5, sayı: 1, 1973).

Bu konu altnot 158'de sözü geçen *İmer*'in çalışmasında geniş olarak verilmiştir.

*Grönbech* de ikili kökler konusunu ele almıştır (s. 19).

İkili kökler hem ad hem de eylem türetmeye yarayan köklerdir: *göç, göç-; tat, tat-; eski, eski-; ağrı, ağrı-* gibi.

### 2. Türemiş Eylemler

Eylem ya da ad kök ve gövdelerine belirli soneklerin getirilmesiyle oluşurlar.[161] Eylem kök ya da gövdesinden *koş-tur-ul-, bildir-me-, iç-ir-il-, geç-iş-tir-il-, gez-in-, süz-dür-, sor-uş-tur-* gibi eylemler türetilir.

Ad kök ve gövdelerinden, *göz-le-, söz-le-ş-, baş-la-n-, taş-la-ş-tır-, az-al-t-, sonuç-la-n-dır-* gibi sözcükler türetilir. Örneklerde olduğu gibi, temel kavramı taşıyan köke değişik eylem çatılarının anlatımına yarayan soneklerle ayrıca çekim ve yapım ekleri getirilir.

Türkçede her kökten, her zaman birden çok sözcük türetilebilir. Türemiş eylemler de türemiş sözcükler arasında oldukça geniş yer tutar.[162]

Ayrıca *çat-la-, gür-le-, şık-ır-da-, şır-ıl-da-, tık-ır-da-* örneklerinde olduğu gibi, yansıma dediğimiz sözcüklere de eylem türeten ekler getirilebilir.

### 3. Bileşik Eylem

Bir sözcükle hem anlam hem de biçim yönünden kalıplaşarak oluşan eylemlerdir. Bu eylemlerin dilimizde türlü kullanılışları vardır.[163]

---

161 Türemiş eylemler, diğer dilbilgisi yapıtlarında eylem türeten kök ve ekler belirtilerek incelenmiştir.

*Grönbech*, Türkçede bir addan eylem türetmek istendiğinde deyim niteliği taşıyan bir sözcüğün bulunmadığı her durumda belli soneklerle - yeni Türkçede çoğunlukla *-la* ekiyle- türetmeye gidildiğini belirtir (s. 18-19).

162 *Cüceloğlu*, "Türkçede türetme ekleri üzerinde bir çalışma" adlı incelemesinde dilbilgisi yapıtlarında türetme için etimolojik bilgilerin verildiğini söylemektedir. Bu çalışmada türetme eklerinin kullanılış sıklığı ile ilgili sayısal bilgiler verilmektedir. Toplanılan bilgiler, bilgisayar yardımıyla değerlendirilmiş ve Türkçede en çok eylem, sonra ad, sonra da sıfattan türetme yapıldığı saptanmış (Hacettepe Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, Cilt: 5, sayı: 1, 1973).

163 Yapıtlarda bileşik eylemler, değişik biçimlerde gösterilmiştir: *Gencan* (§ 307 ve ötesi), "1. Kurallı bileşik eylemler (1. Özel bileşik eylemler, 2. Yardımcı eylemlerle yapılan bileşik eylemler), 2. Anlamca kaynaşmış bileşik eylemler" olmak üzere ayırır.

Yardımcı eylem adını verdiğimiz sözcüklerle oluşan bileşik eylemler dilimizde en çok kulanılanlardır. Yabancı dillerden özellikle Arapça, Farsça ve Fransızcadan gelme sözcüklerle oluşan *tahrip etmek, hissetmek, niyaz etmek, empoze etmek* gibi. Bileşik eylemlerde en çok *etmek, olmak, kılmak* gibi eylemler yardımcı eylem olarak kullanılır.

Türkçede *-i* ve *-e*'li ulaçlarla *vermek, bilmek, durmak, kalmak, yazmak* eylemlerinin birleşmesiyle oluşan ve tümünü *ulaçlı bileşik eylemler*[164] adı altında topladığımız *yeterlik* (söyleyebilmek), *tezlik* (söyleyivermek), *sürerlik* (gidedurmak) ve *yakınlık* (düşeyazmak) eylemleri de başka bir bileşik eylem öbeğini içerirler.

Bu tür eylemler bu bölümünün sonunda işlenecek olan eylemsiler içinde de söz konusu edilecektir. Bu bakımdan, burada bu konu üzerinde uzun boylu durmuyoruz.

Ad ya da ad soylu bir sözcükle bir eylemin bileşik eylem oluşturduğu da olur. Kimi kez bunlar bir deyim gibi kullanılırlar: *göz etmek, yüz bulmak, el etmek, göze girmek, başa çıkmak, başa kakmak, dile düşmek* gibi.

---

*Ediskun* (§ 254) bileşik eylemleri dört bölümde toplamıştır "I. Grup: a) Yeterlik, b) Tezlik, c) Sürerlik, d) Yaklaşma, e) Beklenmezlik fiilleri; II. Grup: a) Başlama, b) Bitirme, c) Davranma fiilleri; III. Grup: İsim kök veya gövdesinden bir kelime ile *et-, eyle-, kıl-, ol-* yardımcı fiillerinden biriyle meydana gelen bileşik fiiller; IV. Grup: Anlamca kaynaşmış bileşik fiiller."

*Deny*, "karmaşık veya yerindelik fiiller" bölümünde (§ 810), "olmak yardımcı fiiliyle" yapılanları (§ 811) daha sonra da ulaçlı bileşik eylemleri incelemiştir (§ 820 ve ötesi). Ayrıca "mürekkep fiiller" içinde (§ 830) yardımcı eylemlerle kurulmuş bileşik eylemleri anlatmıştır (§ 831 ve ötesi).

164 Kimi yapıtlarda bu eylemlere *"özel bileşik eylemler"* (Gencan, § 309) denilmiştir.

## 4. TÜRKÇEDE EKEYLEM*

Türkçenin ilgi çekici niteliklerinden biri, ekeylemin varlığıdır. Ad soylu sözcüklerin yüklem görevinde kullanılmalarını sağlayan bu eylem, eklerden oluşmuştur; bir *yardımcı* eylem olarak da düşünülebilir.

Ekeylemin aşağıda verdiğimiz çekiminden *-im, -sin, -dir, -iz, -siniz, -dirler* biçiminin kaynağı, genellikle kişi adıllarına bağlanmaktadır. Dilimizin tarihsel gelişmesi izlenirse bu biçimlerin özellikle *ben, sen, biz, siz* adıllarıyla olan ilişkisi ortaya çıkar.[165]

---

* Lat, *Verbum substantivum*, Osm. *cevher fiili*. Bu eylemi *imek* ya da *imek eylemi* biçiminde adlandırmak - kesinlikle belli bir eylemliği olmadığı için - doğru değildir.

165 *A. Meillet* ve *M. Cohen*'in *Les Langues du monde* adlı yapıtında (Paris, 1952, s. 357), kişi adılını içeren ad tümcelerinde bu adılı yüklemden sonra yineleme alışkanlığı bulunduğundan söz edilmekte, *bän Türk bän, sän Türk sän* biçimlerinden *bän Türk-üm, sän Türk-sün*... çekimlerinin ortaya çıktığına değinilmektedir. Altay dillerinde ad tümceleri konusu için bkz. a.y. 329-330. Bu adılların Altay dillerindeki ortaklığı konusu XIX. yüzyılda Castrén tarafından öne sürülmüştü (De affixis personalibus linguarum altaicarum, Helsingforsiae, 1850). Ekeylem konusunda bağımsız bir yayım olarak şu broşürü anmamız gerekiyor: *Saim Ali Dilemre, Cevherî Fiil* (Türk Fiilleri Tasrif Sistemi ve Hint-Avrupa Fiilleri Tasrih Sistemi ile Aralarındaki Birlikler), İstanbul, 1938.

*Kononov*, ekeylem olarak *i-* eylemini ve ek biçimi *-di* ekini gösterir. Bileşik zamanların çekiminde kullanıldığını belirterek *i-* eyleminin çekimini verir (§ 477 ve ötesi).

*Deny*, eylem konusunun başında "yardımcı eylem görevinde kullanılan *özden* eylemleri (cevheri, substantif) almak gerektiğini belirtir (§ 548); "özden" eylemleri de bölümlere ayırmıştır: "A. Geniş zaman kipi, B. -i (güdük, nakıs, défectif) eylem kökü, C. Özden eylemin öbür kipleri ve olmak, bulunmak'la kullanılanları, D. *ki* eklemi özden eyleminin ortacı sayılabilir" (§ 549 ve ötesi); ayrıca "koşacın Türkçedeki isim cümlelerinde kullanılması kesin olarak gerekli değildir. Bununla birlikte 1. ve 2. kişide hemen daima kullanılır. Bu durumda kişi adılı kullanılmayabilir." diyerek koşacın türlü görevlerine değinir (§ 1175 ve ötesi).

*Ergin*, ekeylemi "İsim fiili" başlığı altında incelemiş ve "tüm ad ve eylemlerin sonuna gelerek onlardan bileşik eylemler yaptığı için *ana yardımcı fiil*, adları eylemleştirdiği için de *isim fiil* dediğimiz *i-* eyleminin tek başına anlamı yoktur. Bu bakımdan *imek fiili* denilemez" diyerek çekimlerini vermiştir (§ 501 ve ötesi).

*Ediskun*, ekeylemin sözcüklere bitişik yazıldığı zaman bu adı aldığını, ayrı yazılınca da yardımcı eylem olduğunu söyleyerek, "*imek* mastarının kiplerinin, şimdiki veya geniş zaman, *-di*'li geçmiş zaman, *-miş*'li geçmiş zaman olduğunu" söyler (§ 205).

Ekeylemin Türkiye Türkçesindeki çekimi şöyledir:

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. t.k. | *-im* | 1. ç.k. | *-iz* |
| 2. t.k. | *-sin* | 2. ç.k. | *-siniz* |
| 3. t.k. | *-dir* | 3. ç.k. | *-dir-ler* |

(Ekeylemin değişik zamanlarla ilgili çekimleri, aşağıda ele alınmıştır.)

Ekeylemin *-dir* 3. kişi eki, özneyi yükleme bağlayan *koşaç* (Lat. *copula*) olarak kullanılır. Birlikte kullanıldığı sözcüğe kesinlik, sürerlik, olasılık anlamları katar.

*-dir* ekinin *durmak (turmak)* eyleminden *durur (turur)* sözcüğünün (geniş zaman çekiminin 3. kişisi) ekleşmiş biçimi olduğu görüşü yaygındır.

*-dir* eki, bildirme kiplerinden geniş zaman ve belirli geçmiş zamanda kullanılmaz. İsteme kiplerinden de yalnız gereklik kipiyle kullanılabilir: *gelmiştir, geliyordur, gelecektir, gelmelidir* gibi.

Ayrıca, *gelmektedir, bilmektedir, koşmaktadır, almaktadır* örneklerinde de görüldüğü gibi, kalma durumu eki almış eylemliklerin bildirme koşacıyla kullanıldığı ve bileşik zaman görünümü verdiği olur. Bu tümceler birer ad tümcesidir. Yüklem, şimdiki zamanla birlikte, geniş zaman kavramı da verir.

*-dir* eki çıkma durumuyla da çok kullanılır: Hastalığınız yorgunluktandır; Üşümesi ateştendir gibi.

---

*Emre,* bileşik eylemler bölümünde "idi, imiş, ise temelleri; eskiden olmak anlamıyla kullanılan ir/er fiilinden gelişen bu temeller fiillerle bileşik zamanlar oluştururlar" demektedir (§ 42 a).

*Gencan,* "ekeylemin mastarına *imek*" dendiğini söyler ve çekimlerinin ancak kimi kiplerde olduğunu belirtir. Ayrıca "-dir ekeylemi" diye bir bölüm alır (§ 358). "-dir, ekeylemin geniş zamanının III. tekil kişisi sayılan bu sözün kullanılışı çoktur" diyerek görevlerini sayan bir bölümü de vardır (§ 369).

*Banguoğlu,* şöyle tanımlamıştır: "Dilimizde kökü erimiş, yalnız çekim ekleri halinde kalmış bir durum fiilidir, buna *cevher fiili* denir" (§ 398).

*Hatiboğlu,* Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü'nde şu tanımı vermiştir: "ekeylem: sözcüklerin eylem görevinde kullanılmalarına yardım eden, -dir ekinden yararlanılarak çekimi tamamlanan ve olumsuzu *değil* sözcüğüyle kurulan yardımcı eylem."

*Fundamenta*'da bu konuya değinilmiş ve bir de türlü lehçelerde çekimleri gösteren bir çizelge verilmiştir, s. 199 ve 315.

Genel olarak Türk dillerinde ekeylem için bkz. *Menges,* s. 145 ve ötesi.

Ekeylemin koşacı *-dir*, çoğu kez adlarla, kimi zaman da ortaçlarla kullanılır (bkz. Ortaçlar, s. 266).

Türkçenin bütün evrelerinde ve değişik lehçelerinde göze çarpan belirgin bir özelliği de bu koşacın genellikle kullanılmamasıdır: Türkiye Türkçesinde *"Bugün hava güzel, Çocuk çok akıllı, Bu kitap yeni, Sabrın sonu selamet"* örneklerinde olduğu gibi, aynı özellik görülür.

Ekeylemin çekimi yalnız bildirme kiplerinden, *belirli geçmiş, belirsiz geçmiş, geniş zaman* ve isteme kiplerinden de *dilek-koşul* kipinde kullanılır.

*Belirli Geçmiş Zaman:*

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. t.k. | *i-di-m* | 1. ç.k. | *i-di-k* |
| 2. t.k. | *i-di-n* | 2. ç.k. | *i-di-niz* |
| 3. t.k. | *i-di* | 3. ç.k. | *i-di-ler* |

Bu öğe, ek olarak geldiği ad soylu sözcüğünün ünlülerine uyar: *güzel-di-m, yorgun-du-n, üzgün-dü* gibi

Bilinen bir geçmişteki bir niteliği, durumu anlatmakta kullanılır.

*Belirsiz Geçmiş Zaman*

Ekeylemin bir başka kipidir. Ekleşmiş biçimi çoğunlukla yeğlenir. Bilinmeyen bir geçmişte olan, başkalarından duyulan bir niteliğin, bir durumun anlatımına yarar.

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. t.k. | *i-miş-im* | 1. ç.k. | *i-miş-iz* |
| 2. t.k. | *i-miş-sin* | 2. ç.k. | *i-miş-siniz* |
| 3. t.k. | *i-miş* | 3. ç.k. | *i-miş-ler* |

Bu çekimde ekler, eklendikleri sözcüğün ünlülerine uyar: *güzel-miş, yorgun-muş-sun, üzgün-müş-ler (üzgün-ler-miş)* gibi.

*Geniş Zaman*

Aynı zamanda şimdiki zamanı anlatan ekeylemin bu çekiminde 1., 2. kişi ekleri kip ekleri olarak kullanılmaktadır. Bu kişi ekleri kip ve zaman eklerinin görevini yüklenmişlerdir.

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. t.k. | *-im* | 1. ç.k. | *-iz* |
| 2. t.k. | *-sin* | 2. ç.k. | *-siniz* |
| 3. t.k. | *-dir* | 3. ç.k. | *-dir-ler* |

Bu ekler de bağlandıkları sözcüklerin ünlülerine uyarlar: *güzel-dir, yorgun-um, üzgün-sünüz* gibi.

*Dilek-Koşul Kipi*[166] :

| | |
|---|---|
| 1. t.k. *i-se-m* | 1. ç.k. *i-se-k* |
| 2. t.k. *i-se-n* | 2. ç.k. *i-se-niz* |
| 3 t.k. *i-se* | 3. ç.k. *i-se-ler* |

Ekeylem, yalın zamanlı ve çekimli eylemlere gelerek *(-di, -miş, -se)* onların bileşik zamanlarını oluşturur (bkz. s. 235).

Ekeylemin olumsuzu *değil* sözcüğüyle yapılır.

Ekeylemin olumsuz çekiminde kişi ekleri *değil* sözcüğüne getirilir.

| | |
|---|---|
| 1. t.k. değil-di-m | 1. ç.k. değil-di-k |
| 2. t.k. değil-di-n | 2. ç.k. değil-di-niz |
| 3. t.k. değil-di | 3. ç.k. değil-di-ler (değillerdi) |
| 1. t.k. değil-miş-im | 1. ç.k. değil-miş-iz |
| 2. t.k. değil-miş-sin | 2. ç.k. değil-miş-siniz |
| 3. t.k. değil-miş | 3. ç.k. değil-miş-ler (değillermiş) |
| 1. t.k. değil-im | 1. ç.k. değil-iz |
| 2. t.k. değil-sin | 2. ç.k. değil-siniz |
| 3. t.k. değil-dir | 3. ç.k. değil-dir-ler (değillerdir) |
| 1. t.k. değil-se-m | 1. ç.k. değil-se-k |
| 2. t.k. değil-se-n | 2. ç.k. değil-se-niz |
| 3. t.k. değil-se | 3. ç.k. değil-se-ler (değillerse) |

Ekeylemin soru biçiminde, soru eki *(mi)*, ekeylemden önce kullanılır: Genç *miydi?* Zengin *miymiş?* Hasta *mıdır?* Gelmiş *midir?*.. gibi. Olumsuz soru biçiminde de *mi* eki "değil" sözcüğünden sonra getirilir: *değil miyim? değil misin? değil mi?* gibi.

Ekeylemin, bir de bağlama görevi yapan *iken* biçimi vardır. Genellikle ekleşmiş biçimi -ken, ortaçlarla birlikte kullanılır ve ulaçları oluşturur: *okurken, görmüşken, verecekken, oturmazken* gibi (bkz. -ken Ekiyle Kurulmuş Ulaçlar, s. 279).

Ad soylu sözcüklerle birlikte bulunduğunda, zaman ve durum bildiren sözcük kurar ve tümcede genellikle belirteç görevi yüklenir: *küçükken, okuldayken* gibi. Eklendiği sözcüğün ünlülerine göre değişiklik göstermeden yazılır.

---

166 Bu kip dilbilgisi yapıtlarında, birbirinden az çok farklı biçimde adlandırılmıştır: *Deny*'de "Farzlı Muzari" (§ 554), *Banguoğlu,* Ana H. "temenni" (s. 50), *Gencan,* "Koşul Kipi" (§ 358-IV).

## 5. EYLEMDE ÇATI*

Türkçede eklerle belirlenen eylemin, özne ve nesneyle ilişkisi açısından görev ve anlamca tamamlanmasını sağlayan biçimine *çatı* adını veriyoruz.[167]

Çatı, eylem kök ya da gövdelerine, *çatı ekleri* adını verdiğimiz, -n-, -l- (edilgen), -n-, -l-, -ş- (dönüşlü), -ş- (işteş), -ir-, -tir-, -t-

---

* Lat, *genus verbi*, Osm. *bina*.

167 Dilbilgisi yapıtlarında özne ve nesneleri göz önünde tutularak eylem çatıları genel olarak birbirine yakın anlatımlarla bölümlendirilmiştir:

*Deny*, "mutavaat, müşareket, sebepleme, meçhul, menfi iktidarı" diye ayırır (§ 571).

*Kononov*, 1. asıl çatı (geçişli, geçişsiz), 2. karşılıklı çatı, 3. öze dönüşlü, 4. edilgen çatı olmak üzere bölümlendirir (§ 364).

*Emre*, "fiilin çatısını kuran morfemler"i işlerken "1. iş-çatılı fiiller: a) ortal fiiller (geçişsiz fiiller), b) oluş fiilleri tipi, c) karşılıklı fiiller tipi, d) imece fiiller tipi; 2. in-çatılı fiiller: a) ortal fiiller tipi, b) dönüşlü fiiller tipi, c) edilgen fiiller tipi, d) oluş fiilleri tipi, 3. Ettirgen fiillerin çatıları; 4. il-çatılı fiiller" bölümlendirmesini yapmıştır (§ 103 ve ötesi).

*Ergin*, "fiil kök ve gövdeleri yapma veya olma ifade etmelerine göre geçişli, geçişsiz olmak üzere ayrılırlar. Bu ana bölümler içinde fiiller nesne faaliyetlerine göre de dönüşlü-dönüşsüz, aktif-pasif, meçhul, ortaklaşmalı, faktitif" olmak üzere çatıları bölümlendirir (§ 436).

*Ediskun*, "I. geçişli çatılı fiiller, II. geçişsiz çatılı fiiller, III. etken çatılı fiiller, IV. edilgen çatılı fiiller, V. dönüşlü çatılı fiiller, VI. işteş çatılı fiiller" biçimindeki ayrımından sonra "geçişsiz fiillerin bazı yapım ekleriyle çatı değiştirip geçişli hale gelmiş biçimlerine de *oldurgan fiiller*" adını vermektedir (§ 239 ve 240).

*Dilâçar*, "fiilin çatısı, özne ile nesne ilişkisine bağlı bir ulamdır" diyerek şu bölümlemeyi yapmıştır: "1. etken, a) geçişli, b) geçişsiz, 2. edilgen, 3. orta ya da etkin, 4. öze dönüşlü, 5. karşılıklı, 6. işteşlik, 7. kökteş, 8. oldurumlu, 9. ettirimli, 10. iki dereceli ettirimli" (TDAY-Belleten 1971, s. 105).

*Gencan*, "nesneye göre, 1) geçişli eylem, 2) geçişsiz eylem; özneye göre, 1) etken eylem, 2) edilgen eylem, 3) dönüşlü eylem, 4) işteş eylem" biçiminde çatıları ele almıştır (§ 331 ve ötesi).

*Banguoğlu*, "fiil tabanının fiil çekiminden önce aldığı bu değişik şekillerinden her birine görünüş (aspect) diyoruz." diyerek eylemin türlü eklerle oluşturulan görünüşleri olduğunu "fiil tabanının bu türlü çeşitlenmesine fiilin çatısı (voix)" demektedir. Görünüş adı altında eylem çatılarını 6 bölüme ayırmış ve olumsuzluk eki almış bir eyleme de "olumsuz görünüş' demiştir (§ 352).

*Sevortyan*, eylemlerin geçişli ya da geçişsiz olmaları, anlamlarıyla ayrılmaz bir bütün olduğu için eylemlerin sözlük anlamlarına dayanarak bir inceleme yapmak gerektiğini söyler ve türlü Türk lehçelerindeki geçişli ya da geçişsiz eylemleri örnekleriyle inceler (Türkçe fiillerin geçişli (transitif), geçişsiz (intransitif) olmalarına dair, Bilimsel Bildirimler, 1957, s. 181-190).

(ettirgen) eklerinin getirilmesiyle oluşur. Ancak eylemin, hangi çatı ekini alacağı, özne ve nesne durumlarına göre değişir.

Eylemler, nesne alışları yönünden geçişli ve geçişsiz olmak üzere ayrılırlar. Eylemle belirtilen devinim, olay ya da kılınışın bir nesneyi etkilemesi, onda etki sağlaması, eylemin geçişli, geçişsiz sayılmasında bir ölçü olur. Örneğin, *kırmış, bozuyordu, öldürür* gibi çekimli eylemlerde bu eylemin etkili olduğu bir nesne, bir varlık ya da kişi söz konusudur: *Bardağı* kırmış; *Radyoyu* bozuyordu; *Sinekleri* öldürür... gibi.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi, nesneyle kullanılan eylemler *geçişli eylemler*'dir. Geçişli eylemlerin aldıkları nesneler, hem belirtili, hem de belirtisiz olabilir: "Ali *camı* kırdı" ya da "Ali *cam* kırdı" gibi.

Geçişsiz bir eylem -ir-, -t- -tir- eklerinden birini alarak geçişli olur: *piş-* geçişsiz, *piş-ir-* geçişli; *yat-* geçişsiz, *yat-ır-* geçişli; *gül-, gül-dür-; koş-, koş-tur-; yürü-, yürü-t-; otur-, otur-t-; üşü-, üşü-t-* gibi.

Eylemlerin, özne ve nesneyle ilişkileri bakımından değişik çatılar gösterdiklerini söylemiştik. Eylemin tümcedeki görevi çoğunlukla yüklem olduğundan, yüklemin geçişli ya da geçişsizliğini belirleyen, nesneyle ilişkisidir.

Dilimizde eylemler, çatıları açısından şu bölümlere ayrılırlar:

1— Etken eylem (Lat. *activum)*
2— Edilgen eylem ( » *passivum)*
3— Dönüşlü eylem ( » *reflexivum)*
4— İşteş eylem ( » *reciprocus)*
5— Ettirgen eylem ( » *factitivum, causativum)*

Tümcedeki, çekimli eylemin çatı eklerinden birini, kimi zaman da üst üste birkaçını aldığı görülür.

### 1. Etken Eylem*

Türkiye Türkçesinde en çok etken eylemlerin tümcede yüklem oldukları görülür.

---

* Osm. *malum bina.* Ayrıca, *Banguoğlu* bu eylemleri "yalın görünüş" terimiyle (§ 352) adlandırmıştır.

Etken eylemler, dilimizde, eylem kök ya da gövdelerinin doğrudan doğruya, kendi bilinen anlamlarıyla kullanılmalarıdır. Bunların kullanılışında, eylem kök ya da gövdeleri, eyleme yeni anlam ve yeni bir görünüş katan ekler, çatı eklerini almazlar. Bunlar bir tür yalın eylem sayılabilirler.[168]

Etken eylemle kurulan tümcede özne bellidir; eyleme konu olan kişi ya da varlıktır. Çoğu kez, bu özne açıkça söylendiği gibi, çekimli eylemden özneyi saptamak olanağı da vardır: *Çocuk* okula *gidiyor;* Yarın İstanbul'a *gideceğiz* (biz) gibi.

Etken eylemde, bir eylem kökü ya da gövdesi çekim ve kişi ekleri alarak doğrudan çekime girer. Dilimizde etken eylemle kurulmuş pek çok eylem tümcesi vardır:

"Dönülecek bir yere gittiğimizi bir an düşünürsem, bunu düşündüğüm yerden ileri *gidemezdim.*" (Ben)
(Atay, Zeytindağı, 140)

"Konu döndü dolaştı İran olaylarına *geldi.*" (Özne: *konu)*
(Atay, Çankaya, 49)

"Gönlünde, iki kar tipisi arasında bir yalancı güneş *açmıştı.*" (Özne: bir yalancı güneş)
(Karay, Sürgün, 26)

"Bir muvaffakiyeti de daima köşede kenarda kalmayı *bilmesiydi.*" (O)
(Güntekin, Gece, 96)

"Her biri bir yerde, başı eğik *gidiyorlardı.*" (Onlar)
(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 36)

"Hem bir iş bulacak, çalışacağım; hem de deniz kenarında *olacağım.*" (Ben)
(O. Veli, Denize, 158)

Etken eylemler, geçişli ya da geçişsiz olabilirler: *al-, sat-, bil-, gör-* (geçişli), *git-, ol-, var-, dur-, gel-* (geçişsiz).

Etken çatılı eylemden, edilgen, işteş, dönüşlü, ettirgen çatılı eylemler oluşturulabilir: *oku-n-, koş-uş-, yıka-n-, yıka-t-* gibi.

168 *Kâmile İmer,* "Türkiye Türkçesinde Kökler" adlı yapıtında eylem köklerinin yalın durumda edilgenlik, işteşlik, dönüşlülük bildirmediklerini belirtmektedir (s. 11).

**2. Edilgen Eylem***

Türkçede etken eylemler, *-l-* ve *-n-* çatı eklerini alarak *edilgen eylemleri* oluştururlar. Yüklemleri edilgen eylemle yapılan tümcelerde, gerçek özneler belli değildir.

Edilgen eylemle kurulmuş tümcelerde özne, gerçek özne değildir; işi yapan ya da işe konu olan kişi ya da varlıklar kesinlikle belirlenmiş durumda bulunmaz: "Köyün öğretmen evi *onarıldı*" derken onarma işini gerçekleştiren kişiler kesinlikle belli değildir. Edilgen eylemler kimi kez geçişsizdir: Böyle gürültüde *uyunmaz;* Burada sigara *içilmez;* Bu yoldan kasabaya *gidilir* gibi.

Edilgen eylemlerin kullanıldığı tümcelere örnekler:

"Taşlıkta kadın sesleri *duyuldu.*"

(MŞE, Ev Ona, 125)

"Bakışından ve duruşundan bu fikre hiç iştirak etmediği *anlaşılıyordu.*"

(YKK, Ankara, 61)

"Biçimde serbestlik, ruhta da insana çevrik geniş bir duyarlık olarak *görünmektedir.*"

(V. Günyol, Dile, 48)

"Her kafadan bir ses çıkmaya, sert emirler verilmeye *başlandı.*"

(O. Kemal, Avare, 16)

"Ağzı açılmış, dilinin ucu dışarı çıkmış, son kuvvetini tüketmek üzere olduğu, yüzünden *okunuyor.*"

(MŞE, Ev Ona, 165)

"Tarlaların bir başından öte başına kırk elli dakikada *yürünür.*"

(F. Baykurt, Tırpan, 9)

"Pişkin kahkahalarına rağmen Basri Beyin utandığı seyrek sakallarının altında yanaklarının elma gibi kızardığı *görünüyordu.*"

(Güntekin, Gece, 8)

"Birbirine geçen iki odada briç *oynanıyordu.*"

(YKK, Ankara, 123)

---

* Osm. *meçhul fiil.* Öteki yapıtlarda çoğunlukla *edilgen eylem* terimiyle karşılanmıştır. Ancak, *Banguoğlu* "edilgen görünüş" olarak belirtmiştir (§ 352).

### 3. Dönüşlü Eylem*

Eylemin anlattığı işin, belli bir özne tarafından yapıldığını göstermek üzere, eylem kök ya da gövdelerine *-n-, -l- -ş-* çatı ekleri getirilerek yapılan eylemlerdir. Öznenin belli oluşu yönünden bunları, aynı zamanda etken birer eylem de sayabiliriz. Öznelerin, eylemin yaptığı işten doğrudan doğruya etkilenmesi bakımından, edilgen eylemlere benzerler. Ancak, dönüşlü eylemle kurulan tümcelerde işi yapan da yapılan işten etkilenen de aynı özne, yani aynı kişidir.

Dönüşlü çatı eki, kimi zaman dönüşlü adıl olan *kendi* sözcüğünün yerini tutar. *Çocuk yıkandı* tümcesi "çocuk kendini yıkadı" ya da "çocuk kendi yıkandı" biçimlerinde *kendi* adılıyla güçlendirilmiş olarak da kullanılabilir.

Dönüşlü eylemler çoğunlukla geçişlidir.

Dönüşlü eylemle kurulmuş tümceler dilimizde çoktur:

"Halbuki Lutfwaffe'nin uçakları, saat dörtte, havalarımıza tecavüz etmiş bulunuyordu, diye *söylendim.*"

(YKK, Zoraki, 162)

"Bir akşam öyle bir sualime cevap olarak, Huriye Hanımın bizde bulunduğunu öğrenince *sevinmiştim.*"

(A.Ş. Hisar, Fahim, 140)

"Bu yıllarda herkes yemeye ekmek bulamazken onlar rahat *geçiniyorlardı.*"

(MŞE, Ev Ona, 134)

"Bununla beraber Deli Necip, ondan ne kadar nefret ederse o, mühendisi o kadar sever *görünürdü.*"

(Güntekin, Gece, 119)

"Ben, Kaymakam Mustafa Kemal, Sofya'da ataşemiliter *bulunuyordum.*"

(Atay, Atatürk, 2)

"Biz okurlarımızla konuştuklarımızı birbirine *karıştırırız.*"

(Atay, Çankaya, 158)

---

* Osm. *mutavaat fiili.*

"Yıkıcılar kazmalarını, küreklerini fırlatıyorlar, bağırarak, tövbe istiğfar ederek etrafa *kaçışıyorlardı.*"

(Güntekin, Gece, 75)

"Köprüyü geçerken daha böyle bir merkez *kararlaştıramamıştı.*"

(Ö.S, Efruz, 59)

"Genç kadın avluya bakan pencerenin önünden *çekildi.*"

(YKK, Ankara, 18)

Kimi eylemler dönüşlü eylem görünümündedir: *uyan-, dök-, ün-, döv-ün-, kaç-ın, öv-ün-* gibi.

**4. İşteş Eylem***

Eylemin birden çok özne tarafından yapıldığını göstermek üzere geçişli ya da geçişsiz eylem kök ya da gövdelerine *-ş-* çatı ekinin getirilmesiyle yapılan eylemlerdir: *ağla-ş-, tanı-ş-, gül-üş-, gör-üş-* gibi.

Karşılıklı aynı görevi yapan özneler aynı zamanda nesne görevini de yükleniyor demektir: *otur-uş-, gör-üş-, kucakla-ş-, öp-üş-* gibi. Bu tür işteş eylemler geçişli eylemlerden oluşmaktadır.

Geçişsiz eylemlerden oluşan işteş çatılı eylemler de birlikte yapılan hareketi gösterir: *ağla-ş-, kaç-ış-, uç-uş-, gül-üş-, söyle-ş-* gibi. Burada özneler aynı işi yapmakla birlikte ayrı ayrı yapıyorlar demektir.

İşteş çatılı eylemler genellikle geçişsiz çatılıdır. Özneleri belli olduğu için de etkendir.

İşteş eylem karşılıklı ya da birlikte yapılan hareketi gösterdiği gibi, belli bir süre içinde durum değişikliğini belirtmek için de kullanılır: *geli-ş-, güzel-le-ş-, durgun-la-ş-* gibi.

Bu anlam ayrılıkları ancak tümcedeki kullanımlarından anlaşılır:

"...sabahleyin önüne gelen topluyor, geceleyin de hoşuna gittiği gibi, tükenmesinden korkmayarak etrafa *serpiştiriyor.*"

(Karay, Sürgün,113)

* Osm. *müşareket fiili.*

"İki kadın, ikisi de otuzar yaşlarında, ikisi de evli, ıslak boş bir sokağın, uzunluğuna bakan bir pencerenin önünde oturmuş düşünüyor, *konuşuyorlar.*"

(MŞE, Ev Ona, 249)

"Hiç konuşmadan o gün, o gece ve ertesi gün beklediler, yemek yediler, birbirlerine baktılar, ara sıra çalan telefonun başına *üşüştüler.*"

(Anday, Emir, 55)

"Küçük bir kasabadaki karargâhında imparatorla *buluştular.*"

(Atay, Çankaya, 107)

**5. Ettirgen Eylem***

Ettirgen eylemle oluşmuş bir tümcede öznenin yaptığı ya da yaptırdığı işten doğrudan doğruya bir nesnenin etkilendiği görülür. Özne de çoğunlukla işi yapan değil yaptırandır. Ettirgen eylemlerin tümü, bir nesne ile kullanıldıklarından, geçişli eylemlerdir: *yat-, yat-ır-, düş-, düş-ür-, düş-ür-t-, koş-, koştur-* gibi.

Geçişli ve geçişsiz eylem kök ya da gövdelerine *-ir-, -t-, -tir-* eklerinden birinin ya da ikisinin getirilmesiyle ettirgen çatılı eylem oluşur: *iç-ir-, piş-ir-, geç-ir-t-, ye-dir-, bin-dir-, ağla-t-, söyle-t-, yat-ır-t-, söyle-t-tir-, konuş-tur-t-* gibi.

Geçişsiz eylem, bu çatı eklerinden birini alarak hem ettirgen, hem de geçişli olur. Böyle tümcelerde, öznenin yaptığı ya da yaptırdığı işten, nesne etkilenmektedir. Ettirgen çatı eklerinin, kimi zaman üst üste kullanıldığı, eylemin geçişlilik derecesinin arttığı da görülür: *gül-dür-, ağla-t-, ağla-t-tır-, düş-ür-t-tür-* gibi.

Geçişli eylemler de bu eklerden bir ya da birkaçını alarak ettirgen eylem olur: *sev-dir-, kır-dır-t-, yap-tır-, yap-tır-t-tır-* gibi.

Ettirgen eylemle kurulmuş tümce örnekleri:

"Zaten, eskiden bile güçlükle yönelebildiği bu sokaklarda, şimdi, büsbütün şaşırıyordu."

(YKK, Ankara, 150)

---

* Osm. *müteaddi fiil.*

"..... mektepte imtihana girerken duyduğu heyecana benzer bir ürperme kalbimi biraz fazla *çarptırıyordu.*"

(Ö.S, Efruz, 4)

"Şiirler, romanlar, hikâyeler, masallar bana bu ilmi *tahsil ettirmişlerdi.*"

(SF, Mahalle, 56)

"Yasak! Diye sert bir emir çıkacak *zannettiriyordu.*"

(Karay, Sürgün, 91)

"Dereden kum buldurup *elettiler, yıkattılar.*"

(F. Baykurt, Anadolu, 124)

Edilgen eylem yapan *-n-* ve *-l-* çatı ekleri, kimi zaman dönüşlü eylem de yapar. Aynı çatı eklerinin değişik görevler yaptığı görülür: Sınıf *süs-le-n-di* (edilgen); Kız *süs-le-n-di* (dönüşlü) örneklerinde olduğu gibi. Bu tür iki görevde de kullanılabilen çatılara *ikili çatı* denir.

Eylemlerin kimi zaman, aynı görevi yapan birkaç çatı ekini üst üste aldığı görülür. Böyle eylemlere *çift çatılı* eylem diyebiliriz. Bir eylem iki edilgen *(ye-n-il-, boya-n-ıl-)* ya da birden çok ettirgen çatı eklerini *(söyle-t-tir-, konuş-tur-t-)* üst üste alabilir.

Değişik çatı eklerinin aynı eylemi oluşturduğu da olur. Bu eylemlere *çok çatılı* eylem diyebiliriz. Çok çatılı eylemlerdeki çatı ekleri ayrı ayrı görevler yaparlar: *gör-üş-tür-ül-, tanı-ş-tır-ıl-, yap-tır-ıl-, ara-ş-tır-ıl-* gibi.

Yardımcı eylemler ve bunların oluşturdukları bileşik eylemler çatı eklerini alırlar (bkz. Yardımcı Eylemler, s. 254).

## 6. EYLEMDE KİŞİ KAVRAMI

Kişi, eylemlerde söz konusu olan bir kavramdır. İşin, oluşun ve eylemin kimin tarafından yapıldığını, kiminle ilgili olduğunu belirtir.[169]

Eylem kök ve gövdelerine gelen çatı, kip ve zaman eklerinden sonra kullanılarak çekimli eylemi oluştururlar.

Birinci, ikinci, üçüncü tekil ve çoğul için kullanılan kişi ekleri vardır.

Eylem çekiminde eylem kök ve gövdelerine gelerek kimi kez zaman kavramıyla birlikte kişi kavramı veren bu eklere, eylem çekim ekleri de diyebiliriz. Ancak kişi ekleri, ad çekiminde de kullanılmaktadır (bkz. Eylem Çekimi, s. 231 ve ötesi; Türkçede Ekeylem, s. 215).

1. kişi, konuşan ya da konuşanlardır; çekimli eylemlerin soneklerinden (-m, -z) belli olur ve *ben* adılını karşılar.

---

169 Kişi sözcüğü Lat. *persona*, Osm. *şahıs* karşılığı olarak kullanılmıştır. Dilbilgisi yapıtlarında eylemde kişi için şu bilgiler verilmiştir.

*Kononov*, "isimlerin ve fiil şekillerinin kişilik ve sayı itibariyle değişimi (yani fiil çekimi) tekil ve çoğul 1., 2., 3. kişilik ekler vasıtasıyla yapılır.... Kişilik ekler şu veya bu fiil şekillerine bağlanabildiğine göre üç gruba ayrılır:

1— Emir kipi şeklinin kişilik ekleri,

2— Haber, dilek ve gereklik kiplerinin kişilik ekleri,

3— Yukarıda adı geçen kiplerin di-li geçmiş ve şart kipinin di-li geçmiş ve geniş zamanlarının ekleri" olarak açıklamaktadır (§ 444).

*Emre*, "Türkçede fiil bükünü kişi belgileriyle sağlanır. Kişi belgileri fiillerin bükün temelerine ulanır" (§ 116 a) dedikten sonra "bükün temellerine getirilen kişi belgileri dört tip üzeredir" (§ 116 b) der.

*Ergin*, "fiil çekiminde şahıs ekleri"ni anlatırken bunlar "çekimli fiillerde hareketi yapan veya olan şahsı ifade eden eklerdir" der ve üç tip kişi olduğunu söyler (§ 437 ve ötesi).

*Ediskun*, "fiillerde şahıs eylemi yapan varlıktır. Türkçede üç tip şahıs eki bulunmaktadır" der (§ 184 ve ötesi).

*Banguoğlu*, "Türkçede kişiyi fiil kişi ekleriyle belirtiriz, çoğu aslında ek halinde zamirlerdir" diyerek bu eklerin hangi ekler olduğunu ve niteliklerini açıklar (§ 378).

*Gencan*, "işi oluşu, kılışı, devinimi yani eylemi yapan varlığa kişi adı verilir. Eylemler, kişileri bakımından üç çeşittir" (§ 280) diye belirlemiştir.

2. kişi de *sen* adılı ve çekimli eylemlerde (-n, -nız) dinleyen ya da dinleyenlerdir.

Hakkında konuşulanlar da 3. kişi olarak çekimli eylemin soneklerinden (-ler) belli olur, *o* ya da *onlar* adılını karşılar (bkz. Türkçede Ekeylem, s. 215 ve ötesi).

Eylem çekiminde kullanılan kişi eklerini kip ve zamana göre bölümlere ayırmaktayız.

1. bölümdeki kişi ekleri *belirli geçmiş* ve *dilek-koşul* kiplerinde kullanılır.

| | |
|---|---|
| 1. t.k. *-m* | 1. ç.k. *-k* |
| 2. t.k. *-n* | 2. ç.k. *-nız* |
| 3. t.k. — | 3. ç.k. *-lar* |

2. bölümdeki kişi ekleri, *belirsiz geçmiş, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman* ve *gereklik* kiplerinde kullanılır:

| | |
|---|---|
| 1. t.k. *-ım* | 1. ç.k. *-ız* |
| 2. t.k. *-sın* | 2. ç.k. *-sınız* |
| 3. t.k. — | 3. ç.k. *-lar* |

3. bölümdeki kişi ekleri *istek* kipinin çekiminde kullanılır:

| | |
|---|---|
| 1. t.k. *-ım* | 1. ç.k. *-lım* |
| 2. t.k. *-sın* | 2. ç.k. *-sınız* |
| 3. t.k. — | 3. ç.k. *-lar* |

4. bölümdeki kişi ekleri de *buyrum* kipinin çekiminde kullanılmaktadır (bkz. Buyrum Kipi, s. 247):

| | |
|---|---|
| 1. t.k. — | 1. ç.k. — |
| 2. t.k. *-(kal)* | 2. ç.k. *-ın*, -ınız (kalın, kalınız) |
| 3. t.k. *-sın* (kalsın) | 3. ç.k. *-sınlar* (kalsınlar) |

2. çoğul kişi eki *-ın* üzerine yeniden bir çoğul *-ız* eki getirilerek buyruk yumuşatılmış, nazik bir söyleyiş biçimi belirtilmiş olur.

## 7. EYLEMLERDE SAYI* VE CİNS

Türkçede eylem çekiminde sayı kavramı, kimi dillerdekinin tersine, eylemlerin tekil ve çoğullarıyla ilgilidir. Bu da, bilindiği gibi, çekimli eylemlere getirilen kişi ekleriyle sağlanmaktadır.[170]

Türkçede adda olduğu gibi eylemde de tekil ve çoğul olmak üzere iki türlü sayı biçimi vardır.

Çekimli eylemlere getirilen kişi ekleri, eylemin tekil ya da çoğul olduğunu gösterir. Bunlar birinci tekil kişi için *-m* (kalır-*ım*), ikinci tekil kişi için *-n, -sın* (aldı-*n*, alır-*sın*) dır. Üçüncü tekil kişiyi bildirmek için genel olarak herhangi bir ek kullanılmaz (kalır, kaldı). Çoğulda birinci kişi için *-z, -k* (kalır-*ız*, kaldı-*k*), ikinci kişi için *-nız, -sınız* (kalır-*sınız*, kaldı-*nız*) kullanılır. Çoğul üçüncü kişi de genel olarak *-lar* (kalır-*lar*, kaldı-*lar*) eki ile anlatılır (eylemde kişi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Eylemde Kişi Kavramı, s. 227).

Çoğul ikinci kişiyi anlatmak üzere kullanılan *-nız, -sınız* ekleri ve *siz* adılı Türkiye Türkçesinde tekil ikinci kişi için de kullanılmaktadır. Söze, anlatıma saygı ve incelik katmak gerektiğinde eylemlere daha çok, çoğul ikinci kişi ekleri getirilmekte, *siz* adılı kullanılmaktadır.

Kimi zaman da birinci tekil kişi yerine birinci çoğul kişinin ve *biz* adılının kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bu durum daha çok anlatımda alçakgönüllülüğün sonucu olarak ortaya çıkmakta, zaman zaman da söze büyüklenme, böbürlenme katmaktadır.[171]

Türkçede, eylemle özne arasındaki uygunluk kişi ve tekillik-çoğulluk yani sayı yönündendir. Özne tekil ise eylem de tekil, özne çoğul ise eylem de çoğuldur. Ancak üçüncü kişilerde,

---

* Lat. *numerus.*

170 Eylemde sayı konusundan *Banguoğlu* söz etmekte, "bir fiilde tek, yeya birlikte kılıcı olan kişilerin sayısı fiilde sayı demek olur" demektedir (§ 379).

171 Kişi adıllarından *sen, siz, ben, biz*'in kullanılışı konusunda ayrıca bkz. *Gencan,* § 256.

kimi durumlarda özne ile eylem arasında sayı, yani tekillik ve çoğulluk bakımından değişik durumlarla karşılaşılmaktadır. Örneğin organ adları, özne olarak çoğul durumda kullanıldıklarında, eylem daha çok tekil olur: *Gözlerim sulanıyor; Kulaklarım işitmiyor; Tırnaklarım uzamış* gibi. Aynı türden sözcüklerin çoğul durumda, özne olarak kullanılışlarında, bu durumla karşılaşılmaktadır: *Kapılar açıldı; Çocuklar oynuyor; Sonbaharda yaprakları dökülür...* gibi. Bununla birlikte, zaman zaman bu biçimdaki tümcelerde, özne ile yüklemin arasına daha başka sözcükler girdiğinde, eylem, çoğul olarak da görünmektedir (yüklemin hangi durumlarda tekil ya da çoğul kullanıldığı konusunda bkz. *Gencan,* § 93; *Hatiboğlu,* Türkçenin Sözdizimi, s. 124).

Kimi zaman anlatıma saygı katmak, öznenin büyüklüğünü ve yüceliğini daha kesin biçimde ortaya koyabilmek amacıyla, tekil olan öznenin eylemi çoğul olarak kullanılabilmektedir. Örneğin, *Cumhurbaşkanımız İstanbul'a gittiler; Müdür Bey gelmediler* gibi.

Türkçede, öteki sözcük türlerinde olduğu gibi eylemde ve eylem çekiminde de *cins** kavramı yoktur.[172] Türkçede sözcükler eril, dişil, yansız diye ayrılmadıklarından ve bu ayrım artikellerle gösterilmediğinden eylem çekiminde cinsiyet sorunu ile karşılaşılmaz. Örneğin *"Yemek yiyor"* biçiminde üçüncü tekil kişinin yaptığı bir işten söz edildiğinde bu işi yapan *"o"* Ayşe gibi bir kadın ya da Ahmet gibi bir erkek adı olabilir. Ayrıca insan dışındaki kimi canlılar da aynı işi yapabilir. Ama eylemde herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Kısacası, Türkçede, öteki sözcük türlerinde olduğu gibi eylemde de cins kavramı yoktur.

* Lat. *genus.*

172 Ancak kimi adlar gösterdikleri kavram dolayısıyla eril ya da dişil sayılırlar. Bu konuda bilgi için bkz. s. 47.

## 8. EYLEM ÇEKİMİ*

Dilde bir yargıyı anlatmak için kurulan tümcelerde değişik öğeler sıralanır. Daha önce de değindiğimiz gibi, tümcede adın, sıfatın, ilgecin, diğer sözcük türlerinin, dolayısıyla eylemin ayrı ayrı görevleri vardır. Eylemin tümcede çoğunlukla üstlendiği görev, yüklem olmaktır. Eylem bu görevi yerine getirirken anlatımın gerektirdiği biçimlere girer; anlatılmak istenilen yargıyı belirtir. Eylemin, girdiği bu değişik biçimlerle, yukarıda belirttiğimiz gibi, *zaman, kişi, çatı, olumluluk, olumsuzluk, soru, sayı* gibi kavramları kapsadığı görülür.

Böylece, eylemin belirli zamanda, kişiyle birlikte sayı, olumluluk ya da olumsuzluk göstererek biçimlenişine *eylem çekimi*[173] denir.

Türkçede eylemler çekime girerken ayrı zaman ve kişi ekleri alırlar. Değişik zamanlar değişik ekler yoluyla anlatılır. Böylece eylemin çekimli olabilmesi için belli zaman ve kişi ekleri alması gerekir.

Çekimli bir eylemde *zaman, kip, kişi, olumluluk, olumsuzluk* gibi ayrı kavramların bütünleştiği görülür.[174]

Eylem çekimini iyice belirlemek için bu kavramları ayrı ayrı ele almak gerekir.

---

* Osm. *tasrif, fiil tasrifi,* Lat. *coniugatio.*

173 Eylem çekimi diğer yapıtlarda şöyle belirlenmiştir:

*Deny*'e göre birbirinden ayrı iki eylem türü vardır. Bunlardan birisi "şahıs, tarz, zaman gibi fiilin taşıdığı bütün anlamları ifade eden *şahıslı fiil sıygaları*" dır (§ 598 ve ötesi).

*Ergin*'e göre "çekimli fiil, şekle, zamana, şahsa bağlanmış bir hareketi karşılayan kelimedir." (§ 435 ve ötesi). Eylemler çekimli olarak kullanılırlar. Eylem çekimi dillerde eklerle ya da kökteki biçim değişikliği ile ortaya çıkar. Çekim de "kip veya şekil, zaman, şahıs, sayı, soru, vasıf, hal" gibi özellikleri karşılar (§ 179 ve ötesi).

*Ediskun,* "fiil çekimi, zaman, tarz ve şahıs eki almış fiil kök veya gövdelerinin şahıs sırasına göre şekillenmesine denir..." (§ 193).

*Banguoğlu,* eylemlerin çekimde, eylem kökünün taşıdığı anlamın dışında "1. zaman, 2. tarz, 3. şahıs, 4. kemiyet" anlattıklarını söyler (Ana H., s. 48 ve ötesi, Türkçenin Grameri, § 375).

*Hatiboğlu,* eylem kök ya da gövdelerine zaman kavramıyla birlikte kişi kavramı bildiren ekler getirilerek, çekimli eylemin oluştuğunu belirtir (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, s. 42).

174 Kimi dillerde, örneğin Arapçada eylem çekiminde *cins* de söz konusudur. Türkçede böyle bir özellik yoktur (bkz. Eylemde Sayı ve Cins, s. 229).

## a) EYLEMDE ZAMAN

Bu kavram, eylemin içinde oluştuğu zamanı gösterir.[175] Eylemin temel ana konusunu içerir. Eylem bir oluş, kılınış, yargı bildirirken zamanı da belirler. *Geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman* eylemlerin oluş zamanlarının başlıcalarıdır.

Eylemler, zamanla birlikte, kişi kavramlarını da belirleyerek, kişiye bağlı olarak biçimlenirler. Bu biçimleniş de kipleri oluşturur (bkz. Eylemde Kip). Kiplerin bir bölüğü zamanı, bir bölüğü de istek, dilek-koşul, gereklik, buyrum gibi duyguları belirtir.

Eylem çekiminde zaman, temel kavramdır. Kipler de bu zamanlara göre adlandırılır. Zamanlarına göre eylemleri şöyle ayırabiliriz:

---

175 Eylemde zaman, öteki dilbilgisi yapıtlarında şöyle ele alınmıştır:

*Deny,* eylem çekiminde "şahıslı fiil siygaları" diye bir bölümleme yaparak bunlarda "şahıs, tarz ve zamanın" birlikte anlatıldığını; çekimde de "teme alametinin (çekim eki) bazen zamanı, bazen de tarzı" bildirdiğini söyler (§ 598 ve ötesi). Bunları da "1. Emir siygası, 2. (emir siygasından maada zaman ve tarzlardan ibaret) sekiz fiil temesinden yapılmış muhtelif siygalar" olarak ayırır (§ 606 ve ötesi).

*Kononov,* bir eylemin kişi, sayı zaman ve kiplere göre değiştiğini söyler (§ 443).

*Üçok,* eylemin çekiminde *"kip, siyga (mode, Modus),* zaman (temps, Tempus), sayı (nombre, Numerus) ve şahıs (personne, Person) aranır" der. Eylemin anlattığı işin ne zaman olduğunu çekim eklerinden anlamak olanağı vardır. Eylemler dört zamanda ortaya çıkarlar, demektedir (s. 10 ve ötesi).

*Emre,* kip ve zamanı birlikte incelemiştir (§ 199-204).

*Ergin,* "şekil ve zaman ekleri" adı altında eylemde bu eklerin, eylemdeki hareketi "şekle ve zamana bağlayan ekler" olduğunu belirtir. Bu eklerin bir bölüğü yalnız şekil bir bölüğü ise iki kavramı birden taşırlar, diyerek zaman eklerini tek tek ele almıştır (§ 422 ve ötesi). Ayrıca "şekil ekleri"nin aynı zamanda zaman ekleri görevi yaptığını belirterek kip ve zamanı birlikte incelemiştir (§ 444).

*Ediskun,* eylemin üç ana zamanda oluştuğunu belirterek zamanı ayrıca işlemiştir (§ 182).

*Banguoğlu,* çekimli eylemi oluşturan bir özellik olarak eylemde zaman kavramını ayrıca incelemiştir (§ 376).

*Gencan*'a göre eylemlerin temel kavramlarından biri eylemin zamanla olan ilgisidir. Böylece eylemde zaman kavramını üç bölüme ayırarak ele almıştır (§ 279).

*Hatiboğlu,* "eylemlerin belirttikleri geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman kavramı" olarak belirlemiştir (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü, s. 109).

1— Geçmiş zaman (Lat. perfectum)
2— Şimdiki zaman (Lat. praesens)
3— Gelecek zaman (Lat. futurum)
4— Geniş zaman (aorist)

Eylem çekiminde zaman önemli bir rol oynamaktadır. Eylemlere, türlü zaman kavramı taşıyan eklerin getirilmesiyle, eylemin bildirdiği işin, oluşun, hareketin, anlatılmak istenilen yargının zamanı belirlenir. Eylemin şimdi ya da geçmişte yapıldığını, yapılmakta olduğunu, yapılacağını, kısacası zamanı, bu ekler belirtir.

Türkçede eylemler, zaman açısından yalın zamanlı, bileşik zamanlı olmak üzere ikiye ayrılır. Ekeylem almadan, doğrudan doğruya zaman gösteren eklerle çekimli eylemin belirttiği zaman *yalın zaman*dır.

Türkçede, eylem çekimini oluşturan *yalın zamanlar* şunlardır:

**Geçmiş Zaman***

Eylemin bildirdiği zaman, içinde bulunulan zamandan önceyi belirtir. Bu zaman eylemin kök ya da gövdesine *-dı* ve *-mış* eklerinden birinin getirilmesiyle sağlanır. Bu biçimdeki eylem, belirli geçmiş ve belirsiz geçmiş kiplerini oluşturur (bkz. Bildirme Kipleri).

Belirli geçmiş zamanın I. bölüm kişi eklerine göre çekimi:

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. t.k. | kal-dı-*m* | 1. ç.k. | kal-dı-*k* |
| 2. t.k. | kal-dı-*n* | 2. ç.k. | kal-dı-*nız* |
| 3. t.k. | kal-dı | 3. ç.k. | kal-dı-*lar* |

Olumsuz biçimi: *kal-ma-dı-m, kal-ma-dı-n, kal-ma-dı, kal-ma-dı-k, kal-ma-dı-nız, kal-ma-dı-lar.*

Soru biçimi: *kal-dı-m mı?, kal-ma-dı-n mı?, kal-ma-dı mı?*

Belirsiz geçmiş zaman II. bölüm kişi eklerine göre çekimlenir:

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. t.k. | kal-mış-*ım* | 1. ç.k. | kal-mış-*ız* |
| 2. t.k. | kal-mış-*sın* | 2. ç.k. | kal-mış-*sınız* |
| 3. t.k. | kal-mış | 3. ç.k. | kal-mış-*lar* |

Olumsuz biçimi: *kal-ma-mış-ım, kal-ma-mış-sın, kal-ma-mış.*

Soru biçimi: *kal-mış mı-y-ım?, kal-mış mı-sın?, kal-mış mı?*

* Lat. *perfectum*, Osm. mazi.

**Şimdiki Zaman***

Şimdiki zaman anlatımı, *-ıyor* eki eylem kök ya da gövdesine getirilerek sağlanır. Eylemin içinde bulunulan zamanda başladığını ve sürdüğünü belirten bu zaman bildirme kipi olarak da biçimlenir.

Şimdiki zaman II. bölüm kişi eklerine göre çekimlenir:

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. t.k. | kal-ıyor-*um* | 1. ç.k. | kal-ıyor-*uz* |
| 2. t.k. | kal-ıyor-*sun* | 2. ç.k. | kal-ıyor-*sunuz* |
| 3. t.k. | kal-ıyor | 3. ç.k. | kal-ıyor-*lar* |

Olumsuz biçimi: *kal-mı-yor-um, kal-mı-yor-sun, kal-mı-yor.*

Soru biçimi: *kal-ıyor mu-y-um ?, kal-ıyor mu-sun ?, kal-ıyor mu ?*

**Gelecek Zaman****

Eylemin anlattığı iş, oluş ve kılınışın geleceğe ilişkin olduğunu anlatır; eylem kök ya da gövdesine *-acak/-ecek* eki getirilerek kurulur.

Gelecek zaman II. bölüm kişi ekleriyle çekime girer:

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. t.k. | kal-acak-*ım* (kalacağım) | 1. ç.k. | ka-acak-*ız* (kalacağız) |
| 2. t.k. | kal-acak-*sın* | 2. ç.k. | kal-acak-*sınız* |
| 3. t.k. | kal-acak | 3. ç.k. | kal-acak-*lar* |

Olumsuz biçimi: *kal-ma-y-acak-ım (kalmayacağım), kal-ma-y-acak-sın (kalmayacaksın), kal-ma-y-acak (kalmayacak)*

Soru biçimi: *kal-acak mı-yım ?, kal-acak mı-sın ?, kal-acak mı ?*

**Geniş Zaman*****

Eylemin her zaman yapıldığını ya da yapılabileceğini bildiren zamandır. Eyleme *-r (-ir, -ır, -ur, -ür, -er, -ar)* eki getirilerek kurulur.

Geniş zaman II. bölüm kişi ekleriyle çekimlenir:

---

* Osm. hal.

** Lat. *futurum.*

*** Lat. (Yun) aorist.

| | | | |
|---|---|---|---|
| 1. t.k. | kal-ır-*ım* | 1. ç.k. | kal-ır-*ız* |
| 2. t.k. | kal-ır-*sın* | 2. ç.k. | kal-ır-*sınız* |
| 3. t.k. | kal-ır | 3. ç.k. | kal-ır-*lar* |

Olumsuz biçimi: *kal-ma-m, kal-maz-sın, kal-maz.*

Soru biçimi: *kal-ır mı-y-ım ?, kal-ır mı-sın ?, kal-ır mı ?*

**Bileşik Zamanlı Eylemler**

Daha önce anlatılan yalın zamanlardan çoğu, kullanım gereği, bileşik zamanları oluşturur.[176] Bu bileşik zamanlar da *hikâye bileşik zamanı, rivayet bileşik zamanı* ve *koşul bileşik zamanı* olmak üzere bölümlendirilir.

Yalın zamanlı ve çekimli bir eylemin ekeylem olarak yeni bir zaman oluşturduğu görülür. Yalın zamanlı bir eylemin, ekeylemin *-di (i-di), -miş (i-miş), -se (i-se)* biçimlerinden birini almasıyla bileşik zamanlı eylem ortaya çıkar. Bu durumda eylem çift zamanlı gibi olur: *kalırdı*[177] (kal-ır+i-di), *kalırmış* (kal-ır+i-miş), *kalırsa* (kal-ır+i-se) gibi.

**1. Hikâye Bileşik Zamanı**

Ekeylemin *-di* biçiminin yalın zamanlı bir eylemle oluşturduğu bileşik zamana *hikâye bileşik zamanı* denir. Hikâye bileşik zamanı, adından da anlaşılacağı gibi, yalın zamanlı eylemin anlattığı kavramı hikâye etmeye yarar.

Bildirme kiplerinin hepsi, hikâye bileşik zamanına göre çekimlenebilir: *kal-dı-m-dı (kal-dı-y-dı-m,* belirli geçmiş), *kal-mış-tı-m* (belirsiz geçmiş), *kal-ıyor-du-m* (şimdiki zaman), *kal-ır-dı-m (geniş zaman),* kal-acak-*tı-m* (gelecek zaman) gibi.

Bildirme kiplerinin hikâye bileşik zamana göre çekiminde birinci bölümdeki kişi ekleri kullanılır (bkz. Eylemde Kişi, s. 227).

| | |
|---|---|
| *-m* | *-k* |
| *-n* | *-nız* |
| --- | *-lar* |

176 Eylemde bileşik zamanlar, konusunda öteki dilbilgisi yapıtlarında ortak bilgiler vardır.

177 i-di, i-miş, i-se biçimlerinden oluşan -di, -miş ve -se eklerinin ses uyumuna göre *kalırdı, kalırmış, kalırsa* gibi örneklerde *-dı, -mış* ve *-sa* olarak kalınlaştığı, uyuma göre *okurdu, görmüştü* biçimlerine de girdiği görülür.

İsteme kipleri de buyrum kipi dışında, hikâye bileşik zamanı çekimine girerler: *kal-sa-y-dı-m* (dilek-*koşul), kal-a-y-dı-m* (istek), *kal-malı-y-dı-m* (gereklik) gibi.

İsteme kipleri de hikâye bileşik zamanına göre çekimlenirken 1. bölüm kişi eklerini alırlar:

| | |
|---|---|
| *-m* | *-k* |
| *-n* | *-sınız* |
| — | *-lar* |

Hikâye bileşik zamanına göre bir eylemin olumsuz ve sorulu çekimleri, yalın zamanlı eylem çekimlerinde olduğu gibidir: *kal-ma-dı-m-dı (kal-ma-dı-y-dı-m), kaldım mı-y-dı?* (belirli geçmiş), *kal-ma-mış-tım, kal-mış mı-y-dı-m?* (belirsiz geçmiş), *kal-ma-yor-du-m* (kalmıyordum), *kal-ıyor mu-y-du-m?* (şimdiki zaman), *kal-maz-dı-m, kal-ır mı-y-dı-m?* (geniş zaman), *kal-ma-y-acak-tı-m, kal-acak mı-y-dı-m?* (gelecek zaman); *kal-ma-sa-y-dı-m, kal-sa mı-y-dı-m?* (dilek-koşul), *kal-ma-y-a-y-dı-m, kal-a mı-y-dı-m?* (istek), *kal-ma-malı-y-dı-m, kal-malı mı-y-dı-m?* (gereklik) gibi.

Ayrıca bunların olumsuz sorulu çekimleri de vardır: *kal-ma-y-acak mı-y-dı-m?*

### 2. Rivayet Bileşik Zamanı

Yalın zamanlı eylemin, ekeylemin *-miş (i-miş)* ekini alarak rivayet bileşik zamanını oluşturduğu görülür.

Rivayet bileşik zamanlı eylemlerin genellikle geçmiş zaman kavramı taşıdıkları görülür. Kimi zaman da eylemin anlattığı kavramın bir başkasından aktarıldığı ya da olasılık anlamı verdiği olur. Bununla birlikte anlatımda kesin bir yargı yoktur.

Yalın zamanlı bildirme kipleri belirli geçmiş dışında, rivayet bileşik zamanı çekimine girerler ve bu çekim sırasında 2. bölümdeki kişi eklerini alırlar: *kal-mış-mış-ım* (belirsiz geçmiş), *kal-ıyor-muş-um* (şimdiki zaman), *kal-ır-mış-ım* (geniş zaman), *kal-acak-mış-ım* (gelecek zaman) gibi.

İsteme kipleri de rivayet bileşik zamanı çekimine girerler. Ancak buyrum kipinin yalnız 3. tekil ve çoğul kişileri bileşik zaman eki alabilirler, fakat kullanımda pek sık geçmez: *kal-sa-y-mış-ım* (dilek-koşul), *kal-a-y-mış-ım* (istek), *kal-malı-y-mış-ım* (ge-

reklik), *kal-sın-mış, kal-sın-lar-mış* (buyrum, 3. kişi tekil ve çoğul) gibi.

Rivayet bileşik zamanı çekimine girmiş eylemlerin de olumsuz çekimleri vardır: *kal-ma-mış-mış-ım* (belirsiz geçmiş), *kal-ma-ıyor-muş-um* (kalmıyormuşum, şimdiki zaman), *kal-maz-mış-ım* (geniş zaman), *kal-ma-y-acak-mış-ım* (gelecek zaman); *kal-ma-sa-y-mış-ım* (dilek-koşul), *kal-ma-y-a-y-mış-ım* (istek), *kal-ma-malı-y-mış-ım* (gereklik) gibi.

Bu bileşik zaman çekimine girmiş eylemlerin sorulu ve olumsuz sorulu biçimleri kullanılmamaktadır.

**3. Koşul Bileşik Zamanı**

Bileşik zamanların, koşul kavramı taşıyanıdır. Dilimizde koşul bileşik zamanı, yalın zamanlı bir eylemle ekeylemin *-se (i-se)* biçimiyle oluşur.

Yalın zamanlı bildirme kiplerinin tümü ikinci bir zaman olarak koşul bileşik zaman çekimine girerler ve anlatıma koşul kavramı katarlar: *kal-dı-m-sa (kal-dı-y-sa-m,* belirli geçmiş), *kal-mış-sa-m* (belirsiz geçmiş), *kal-ıyor-sa-m* (şimdiki zaman), *kal-ır-sa-m* (geniş zaman), *kal-acak-sa-m* (gelecek zaman) gibi.

Yalın zamanlı eylemlerin *-se* ekinden sonra, 1. bölümdeki kişi eklerini aldıkları görülür.

İsteme kipleri, tümüyle istek, dilek, koşul bildiren kipler olduklarından ikinci kez koşul bildiren ek almazlar. Bunlardan yalnız, seyrek de olsa *gereklik* kipinin koşul bileşik zamana göre çekimlendiği görülür: *kal-malı-y-sa-m* (Eylem çekiminde bütün bileşik zaman çekimleri için bkz. Eylem Çekimi Çizelgesi) gibi

Koşul bileşik zamanı çekimine girmiş eylemlerin olumsuz çekimleri yapılır: *kal-ma-dı-m-sa (kal-ma-dı-y-sa-m,* belirli geçmiş), *kal-ma-mış-sa-m* (belirsiz geçmiş), *kal-ma-ıyor-sa-m (kalmıyorsam,* şimdiki zaman), *kal-maz-sa-m* (geniş zaman), *kal-ma-y-acak-sa-m* (gelecek zaman); *kal-ma-malı-y-sa-m* (gereklik) gibi.

Sorulu ve olumsuz sorulu çekimleri pek sık kullanılmaz.

**Katmerli Bileşik Zaman**

Yukarıda sıraladığımız ve çekimlerini verdiğimiz bileşik zamanlara bir de *katmerli bileşik zamanı* ekleyebiliriz.

Bileşik zaman çekimine girmiş eylemin yeniden ekeylemle kullanılmasıyla katmerli bileşik zaman oluşur. Hikâye ve rivayet bileşik zaman çekimlerine ekeylemin *-se* biçiminin eklendiği görülür. Katmerli bileşik zaman örnekleri dilimizde azdır: *kalırsaymış, kalıyormuşsa, kalacaktıysa* gibi.

Ekeylemin, bildirme koşacı dediğimiz, ekleşmiş *-dir* biçimi de kimi kez yalın zamanlı bir eylemin genellikle 3. tekil ve çoğul kişi çekimlerinde ve 1., 2. kişi çekimlerinde de kullanılarak bir tür bileşik zamanlı eylem tümceleri oluşturur.[178] Çoğunlukla "olasılık" kavramı taşıyan bu anlatımlarda yalın zamanlı eylemle anlatılan yargının pekiştirildiği görülür: *gelmiştir, geliyordur, gelecektir, gelmelidir* gibi.

Belirli geçmiş ve geniş zamanla bildirme koşacının kullanılışına pek rastlanmaz. Ayrıca dilek kiplerinden yalnızca gereklik bildirme koşacıyla kullanılır.

"Bilmiyorum, benden önce de onun değerini anlayanlar *olmuştur.*"

(Düzyazı, 31)

"Bugün Ataç diye bir masal, bir efsane, bir *mythe* varsa genç şairler, genç yazarlar *kurmuşlardır* onu."

(Düzyazı, 31)

---

178 Yalın zamanlı bir eylemle *-dir* bildirme koşacının kullanılışı dilbilgisi yapıtlarında değişik görüşleri içermektedir:

*Deny,* yalın zamanlı eylem çekimlerinde, şimdiki zaman, belirsiz geçmiş zaman, gelecek zaman ve gereklik kipinde 3. tekil ve çoğul kişilerin *-dir* bildirme koşacını aldığını belirtmiştir (§ 627 ve ötesi).

*Kononov,* bu ekin çoğunlukla 3. kişilerle kullanılarak şimdiki zaman, gelecek zaman, belirsiz geçmiş zaman ve gereklik kipi çekimlerine kesinlik anlamı kattığını söyler (§ 508 ve ötesi).

*Hatiboğlu'na* göre bildirme koşacı, belirli geçmiş, geniş zaman, istek, dilek ve buyrum dışında kalan kiplerin 3. tekil ve çoğul kişi çekimlerinde, kimi zaman da bütün kişiler için kullanılır (Türkçenin Sözdizimi, s. 179).

*Banguoğlu,* "çekimli fiiller dışında bitmiş fiil karakterinde zamana bağlı baza fiil şekilleri daha vardır" demekte ve bunların kimi kiplerin bütün çekimlerine ve çoğunlukla 3. kişilere *olasılık* kavramı katmak üzere geldiğini belirtir (§ 383).

*Gencan'a* göre "-dir eki miş-li geçmiş, gelecek zaman, gereklik ve şimdiki zamanın her kişisine gelir." (§ 369 c).

## b) EYLEMDE KİP*

*Kip*, eylemlerle dile getirilen devinim, olay, oluş ve kılınışla ilgili anlatım biçimlerine verilen addır. Bu biçimlerden kiminde, bir olayı haber verme, gösterme ya da bir koşula bağlama, kiminde bir istek, dilek ya da buyurma söz konusudur.[179] Geleneksel dilbilgisinde, özellikle Türkçenin dilbilgisi kitaplarında yer alan kip türlerinin dışında, daha pek çok kip türü vardır.[180]

Çekimli eylemler, köklere gelen ekler yardımıyla "kişi"yi olduğu gibi kipleri de anlatırlar. Eylemi kullanan kimsenin bir olay, bir devinme, bir iş karşısındaki davranışı, durumu, içinde bulunduğu ruhsal koşullar, kipin kapsamı içine girer.

Türkiye Türkçesiyle ilgili dilbilgisi kitaplarında *kip* konusu ve kavramı, genel olarak *zaman*'dan pek ayrılmış değildir. Kipler genellikle ikiye ayrılmış olarak incelenir.[181]

1— Bildirme Kipleri

2— İsteme Kipleri

---

* Lat. *modus*, Osm. *siyga*.

179 Kip konusunda geniş bilgi için bkz. *Dilâçar*, Gramer, s. 106-109. Dilbilim sözlüklerinde de (örneğin Lewandowski II, 422) bununla ilgili bilgi verilmiştir.

180 bkz. *Dilâçar*, a.y.

181 Yapıtlarda kip konusu şöyle belirlenmiştir:

*Emre*, "gerçek olarak var olduğunu veya olmadığını, kılındığını veya kılınmadığını bildiğimiz eylemleri bildirme *(indicatif)* kipi ile anlatırız" demektedir (§ 198 a).

*Ergin*, kipleri bildirme ve tasarlama kipleri olarak iki bölümde incelemiştir (§ 443 ve ötesi).

*Banguoğlu* ise çekimdeki eylemlerin, eylem kökündeki anlamdan başka dört türlü kavram taşıdıklarını ve bunların zaman, tarz, kişi, tekillik ya da çoğulluk yani sayı olduğunu, söyler. Zaman eki almış eylemin kişi ekini de almasıyla kip ortaya çıkar. Böylece kipleri, *Banguoğlu*, "asıl zaman kipleri ve uyarı kipleri" olarak bölümlendirir (Ana H., s. 48 ve Türkçenin Grameri § 375 ve ötesi).

*Üçok*, kip, tümce içinde eylemlerin aldıkları biçimlerdir, dedikten sonra, bildirme, dilek, koşul, istek, gereklik ve buyrum kiplerini anlatmıştır (s. 101 ve ötesi).

*Ediskun*'a göre kip, eylem kök ya da gövdelerinin zaman ve tarzlara göre türlü ekler alarak girdikleri kalıplardır (§ 189 ve ötesi).

*Hatiboğlu*'na göre "eylemlerde belirli bir zamanla birlikte konuşanın, dinleyenin ve konuşulanın tekil ya da çoğul olarak belirtilmiş biçimi" kiptir (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü).

## 1—BİLDİRME KİPLERİ*

Bu kipler oldukça geniştir. Belli bir zaman kavramı taşıyan *belirli geçmiş*'i, *belirsiz geçmiş*'i, *şimdiki zaman*'ı, *gelecek zaman*'ı ve *geniş zaman*'ı kapsar.

Eylemin belirttiği kavramın geçmişle, şimdiyle, gelecekle ya da geniş bir süreyle ilgili olduğunu bildirme gibi bir görevleri bulunduğundan, bunları bildirme kipleri olarak belirliyoruz.

Bu kipler, eylem kök ya da gövdelerine, yukarıda saydığımız zamanları belirten eklerin getirilmesiyle kurulur; çekiminin gerektirdiği kişi eklerini alır.

Bu kiplerin olumsuz biçimleri, *geniş zaman* dışında, hepsinde aynıdır ve *-ma (-me)* ekiyle yapılır.

Eylemlerin bu kiplere göre soru taşıyan çekimleri ise, başkalıklar gösterir (Eylem Soru, s. 252).

*Belirli geçmiş zaman*[182]: Eylemin anlattığı kavramın, içinde bulunulan zamandan daha önce yapıldığını kesin olarak be-

---

*Dilâçar*, "fülin bir başka gramatikal ulamı kip'tir, yani fiilin gösterdiği süreç'in hangi, ruh koşulları altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, istediği belirten bir gramatikal ulam: Yunanca psykhè diathesis = ruh durumu, mizaç, Lat. modus = tarz, Fr. mode, İng. mood = ruh durumu, İtal. ve İsp. modo, Rus. naklonenie = eğilim, Arap. sîga; Türk. kip; örnek, model, biçim gibi." Ayrıca *Dilâçar*, kip sayısının, ruh durumlarının sayısı kadar çok olduğunu belirtmektedir (Gramer, s. 106 ve ötesi).

*Dizdaroğlu*'na göre, "kip; fiillerin eylemleri, oluşları, durumları zamanla ilgili olarak anlatılırken girdikleri biçim demektir. Haber kipleri ve dilek kipleri olarak ikiye ayrılırlar" (Türkçede Fiiller, s. 9).

*Gencan*, "eylemler zaman ve anlam özelliklerine göre türlü biçimlere girerler. Bu biçimlerin her birine *kip* denir. Türkçede dokuz eylem kipi vardır" demektedir (§ 282).

*Deny*, eylem çekimini anlatırken, kişi, tarz ve zaman gibi, eylemin bütün anlamlarını aynı zamanda anlatan "şahıslı fiil siygaları"nı belirtmiştir (§ 596).

*Kononov*, eylemin, kişi, sayı, zaman ve kiplere göre değiştiğini ve Türkçede beş kip olduğunu belirtir: buyrum kipi, bildirme kipi, koşul kipi, gereklik kipi ve dilek kipi. Buyrum kipi dışında, her kipin, hareketin belli zamanda ortaya çıktığını gösteren biçimleri vardır (§ 443 ve ötesi).

* Osm. *siygayi ihbariye*. Bu kipler için ayrıca *haber kipleri, basit kipler* gibi terimler de kullanılmaktaydı.

182 Osm. *şuhudi mazi*. Bu kipe ayrıca kaynaklarda *-di'li geçmiş*, görülen geçmiş de denilmektedir.

lirten kiptir. Dilimizde bu kip *-dı (-di, -du, dü-, -tı, -ti, -tu, -tü)* ekiyle kurulur:

| | |
|---|---|
| kal-*dı*-m | kal-*dı*-k |
| kal-*dı*-n | kal-*dı*-nız |
| kal-*dı* | kal-*dı*-lar |

Yukarıda da görüldüğü gibi, çekim sırasında *-dı* ekinden sonra, kişi gösteren şu ekler kullanılmaktadır:

| | | |
|---|---|---|
| 1. t.k. | *-m* | (kal-dı-*m*) |
| 2. t.k. | *-n* | (kal-dı-*n*) |
| 3. t.k. | | (kal-dı) |
| 1. ç.k. | *-k* | (kal-dı-*k*) |
| 2. ç.k. | *-nız* | (kal-dı-*nız*) |
| 3. ç.k. | *-lar* | (kal-dı-*lar*) |

Belirli geçmişin olumsuz biçimi, *-ma (-me)* ekiyle yapılır:

| | |
|---|---|
| kal-*ma*-dı-m | kal-*ma*-dı-k |
| kal-*ma*-dı-n | kal-*ma*-dı-nız |
| kal-*ma*-dı | kal-*ma*-dı-lar |

Belirli geçmişin sorulu biçimi ise *mı (mi, mu, mü)* soru ekiyle yapılır:

| | |
|---|---|
| kaldım *mı?* | kaldık *mı?* |
| kaldın *mı?* | kaldınız *mı?* |
| kaldı *mı?* | kaldılar *mı?* |

Olumsuz sorulu olarak da kullanılırlar: *kalmadım mı?, kalmadın mı?, kalmadı mı?* gibi.

*Belirsiz geçmiş zaman** Eylemin anlattığı işin daha önce yapıldığını, bir başkasından aktararak belirsiz biçimde bildiren çekimdir. Türkçede bu zaman *-mış* (-miş, -muş, -müş) ekiyle oluşur:

| | |
|---|---|
| kal-*mış*-ım | kal-*mış*-ız |
| kal-*mış*-sın | kal-*mış*-sınız |
| kal-*mış* | kal-*mış*-lar |

* Osm. *nakli mazi.* Bu kip için kaynaklarda *-miş'li geçmiş, öğrenilen geçmiş zaman* gibi terimler de kullanılmaktadır.

Bu çekimin aldığı kişi ekleri de şunlardır:

| | | |
|---|---|---|
| 1. t.k. | *-ım* | (kal-mış-*ım*) |
| 2. t.k. | *-sın* | (kal-mış-*sın*) |
| 3. t.k. | | (kal-mış) |
| 1. ç.k. | *-ız* | (kal-mış-*ız*) |
| 2. ç.k. | *-sınız* | (kal-mış-*sınız*) |
| 3. ç.k. | *-lar* | (kal-mış-*lar*) |

Olumsuzluk eki *-ma (-me)* ile olumsuzları yapılır:

| | |
|---|---|
| kal-*ma*-mış-ım | kal-*ma*-mış-ız |
| kal-*ma*-mış-sın | kal-*ma*-mış-sınız |
| kal-*ma*-mış | kal-*ma*-mış-lar |

Belirsiz geçmiş zaman çekimi, soru ekini kişi ekinden önce alır ve ayrı yazılır:

| | |
|---|---|
| kalmış *mıyım?* | kalmış *mıyız?* |
| kalmış *mısın?* | kalmış *mısınız?* |
| kalmış *mı?* | kalmışlar *mı?* |

Olumsuz sorulu biçimleri de vardır: *kalmamış mıyım? kalmamış mısın? kalmamış mı?* gibi.

*Şimdiki zaman** Eylemin gösterdiği devinim, iş ve oluşun, içinde bulunulan zamanda başladığını ya da sürdürüldüğünü anlatır; Türkiye Türkçesinde *-ıyor* ekiyle kurulur:

| | |
|---|---|
| kal-*ıyor*-um | kal-*ıyor*-uz |
| kal-*ıyor*-sun | kal-*ıyor*-sunuz |
| kal-*ıyor* | kal-*ıyor*-lar |

Ünlü uyumuna göre bu ek *-iyor, -uyor, -üyor* biçimlerine girer: *gel-iyor, gidiyor (git-iyor); bul-uyor, koş-uyor; gör-üyor, gül-üyor* gibi

Ünlüyle biten köklerden sonra -yor biçiminde eklenir: *oku-yor, tozu-yor, tanı-yor, uyu-yor, taşı-yor* gibi.

Ünlüyle biten kök ya da gövdelerde *-y* sesinin, daraltıcı ve inceltici etkisiyle ses değişmesi görülmektedir: *yiyor* (ye-yor), *diyor* (de-yor), *saklıyor* (sakla-yor), *yadırgıyor* (yadırga-yor), *esirgiyor* (esirge-yor), *söylüyor (söyle-yor)* gibi.

* Osm. *hal*.

Şimdiki zaman çekiminde kullanılan kişi ekleri şunlardır:

| | | |
|---|---|---|
| 1. t.k. | *ım* | (kal-ıyor-*um*) |
| 2. t.k. | *-sın* | (kal-ıyor-*sun*) |
| 3. t.k. | | (kal-ıyor) |
| 1. ç.k. | *-ız* | (kal-ıyor-*uz*) |
| 2. ç.k. | *-sınız* | (kal-ıyor-*sunuz*) |
| 3. ç.k. | *-lar* | (kal-ıyor-*lar*) |

Olumsuzluk eki *-ma* (-me), *-ıyor* ekinden önce gelir ve yukarıda da değindiğimiz gibi ses değişimine uğrar; çekimi şöyledir:

| | |
|---|---|
| *kalmıyorum (kal-ma-ıyor-um)* | *kalmıyoruz (kal-ma-ıyor-uz)* |
| kalmıyorsun (kal-ma-ıyor-sun) | kalmıyorsunuz (kal-ma-ıyor-sunuz) |
| kalmıyor (kal-ma-ıyor) | kalmıyorlar (kal-ma-ıyor-lar) |

Şimdiki zaman kipinin soru ekiyle çekimi:

| | |
|---|---|
| kalıyor *muyum ?* | kalıyor *muyuz ?* |
| kalıyor *musun ?* | kalıyor *musunuz ?* |
| kalıyor *mu ?* | kalıyorlar *mı ?* |

Aynı kipin olumsuz sorulu biçimi de vardır: *kalmıyor muyum ? kalmıyor musun ? kalmıyor mu ?* gibi.

*Gelecek zaman** Eylemle anlatılmak istenilen kavramın içinde bulunulan zamandan sonraya ait olduğunu ya da gelecekte olacağını belirten kiptir. Bu kip dilimizde *-acak* (-ecek) eki yardımıyla oluşur:

kal-*acak*-ım (kalacağım)
kal-*acak*-sın
kal-*acak*
kal-*acak*-ız (kalacağız)
kal-*acak*-sınız
kal-*acak*-lar

Bu kipin çekiminde kullanılan kişi ekleri, geniş zamandaki gibidir:

| | | |
|---|---|---|
| 1. t.k. | -ım | (kal-acak-*ım*) |
| 2. t.k. | *-sın* | (kal-acak-*sın*) |
| 3. t.k. | | (kal-acak) |

* Osm. *istikbal siygası.*

| | | |
|---|---|---|
| 1. ç.k. | *-ız* | (kal-acak-*ız*) |
| 2. ç.k. | *-sınız* | (kal-acak-*sınız*) |
| 3. ç.k. | *-lar* | (kal-acak-*lar*) |

Gelecek zaman kipinin olumsuzu :
kal-*ma*-y-acak-ım (kalmayacağım)
kal-*ma*-y-acak-sın
kal-*ma*-y-acak
kal-*ma*-y-acak-ız (kalmayacağız)
kal-*ma*-y-acak-sınız
kal-*ma*-y-acak-lar

Bu kipin sorulu biçimi *mı* soru ekiyle yapılır:

| | |
|---|---|
| kalacak *mıyım ?* | kalacak *mıyız ?* |
| kalacak *mısın ?* | kalacak *mısınız ?* |
| kalacak *mı ?* | kalacaklar *mı ?* |

Bu kipin olumsuz sorulu biçimi şöyledir: *kalmayacak mıyım? kalmayacak mısın? kalmayacak mı?*

*Geniş zaman** Eylemin anlattığı kavramın, geniş bir zaman içinde, her zaman yapıldığını, yapılacağını bildiren kiptir. Bu kip dilimizde -r (ır-, -ir, -ur, -ür, -ar, -er) ekiyle kurulur.

| | |
|---|---|
| kal-*ır*-ım | kal-*ır*-ız |
| kal-*ır*-sın | kal-*ır*-sınız |
| kal-*ır* | kal-*ır*-lar |

Bu kip de şimdiki zaman kipinin aldığı kişi eklerini alır:

| | | |
|---|---|---|
| 1. t.k. | *-ım* | (kal-ır-*ım*) |
| 2. t.k. | *-sın* | (kal-ır-*sın*) |
| 3. t.k. | — | (kal-ır) |
| 1. ç.k. | *-ız* | (kal-ır-*ız*) |
| 2. ç.k. | *-sınız* | (kal-ır-*sınız*) |
| 3. ç.k. | *-lar* | (kal-ır-*lar*) |

Bu kipin olumsuzu diğerlerinden değişik olarak 1. tekil ve çoğul kişiler dışında *-maz* (-mez) ekiyle kurulur:

| | |
|---|---|
| kal-*ma*-m[183] | kal-*ma*-y-ız |
| kal-*maz*-sın | kal-*maz*-sınız |
| kal-*maz* | kal-*maz*-lar |

* Osm. *muzari.*

183 Geniş zamanın 1. tekil ve çoğul kişilerinde olumsuzluk *kalmam, kalmayız* biçiminde ayrıcalık gösterir.

Olumsuz sorulu biçimde geniş zaman şöyledir:

| | |
|---|---|
| kalmaz mıyım ? | kalmaz mıyız ? |
| kalmaz mısın ? | kalmaz mısınız ? |
| kalmaz mı ? | kalmazlar mı ? |

Görüldüğü gibi geniş zamanın olumsuz, sorulu biçiminde 1. tekil ve çoğul kişiler de *-maz* ekini almaktadır.

## 2— İSTEME KİPLERİ *

Bu kiplere, eylemin anlattığı kavramı belirtirken dilek, istek, gereklik, buyrum kavramları taşıdıkları için *isteme kipleri* denir. Bu kipler de *istek kipleri, dilek-koşul kipleri, gereklik kipleri* ve *buyrum kipleri* olarak bölümlere ayrılırlar.

İsteme kipleri, eylem kök ya da gövdelerine dilek, istek, gereklik ya da buyrum kavramları katan belli eklerin getirilmesiyle oluşurlar.

Olumlu, olumsuz ve sorulu biçimleriyle eylem çekiminde görev alırlar.

*Dilek-koşul kipi*** Dilek kavramı taşıyan kiptir. Eylem kök ya da gövdelerine *-sa* (-se) ekinin getirilmesiyle kurulur:

| | |
|---|---|
| kal-*sa*-m | kal-*sa*-k |
| kal-*sa*-n | kal-*sa*-nız |
| kal-*sa* | kal-*sa*-lar |

Bu kipin çekiminde kullanılan kişi ekleri şunlardır:

| | | |
|---|---|---|
| 1. t.k. | *-m* | (kal-sa-*m*) |
| 2. t.k. | *-n* | (kal-sa-*n*) |
| 3. t.k. | — | (kal-sa) |
| 1. ç.k. | *-k* | (kal-sa-*k*) |
| 2. ç.k. | *-nız* | (kal-sa-*nız*) |
| 3. ç.k. | *-lar* | (kal-sa-*lar*) |

Dilek-koşul kipinin olumsuzu şöyledir:

| | |
|---|---|
| kal-*ma*-sa-m | kal-*ma*-sa-k |
| kal-*ma*-sa-n | kal-*ma*-sa-nız |
| kal-*ma*-sa | kal-*ma*-sa-lar |

---

* Osm. *inşai siygalar.* Bu kip ayrıca *dilek kipleri, tasarlama kipleri* gibi terimlerle de karşılanmıştır.

** Osm. *temenni.* Bu kip *dilek-şart* kipi olarak da adlandırılmıştır.

Dilek-koşul kipinin sorulu çekimi:

| | |
|---|---|
| kalsam *mı?* | kalsak *mı?* |
| kalsan *mı?* | kalsanız *mı?* |
| kalsa *mı?* | kalsalar *mı?* |

Aynı kipin olumsuz sorulu biçimi:

| | |
|---|---|
| kalmasam *mı?* | kalmasak *mı?* |
| kalmasan *mı?* | kalmasanız *mı?* |
| kalmasa *mı?* | kalmasalar *mı?* |

*İstek kipi** Eyleme istek kavramı katan kiptir. Eylem kök ya da gövdelerine *-a* (-e) ekinin gelmesiyle oluşur:

| | |
|---|---|
| kal-*a*-y-ım | kal-*a*-lım |
| kal-*a*-sın | kal-*a*-sınız |
| kal-*a* | kal-*a*-lar |

Bu kipin aldığı kişi ekleri de şunlardır:

| | | |
|---|---|---|
| 1. t.k. | *-ım* | (kal-a-y-*ım*) |
| 2. t.k. | *-sın* | (kal-a-*sın*) |
| 3. t.k. | — | (kal-a) |
| 1. ç.k. | *-lım* | (kal-a-*lım*) |
| 2. ç.k. | *-sınız* | (kal-a-*sınız*) |
| 3. ç.k. | *-lar* | (kal-a-*lar*) |

İstek kipinin olumsuzu da *-ma* ekiyle yapılır:

| | |
|---|---|
| kal-*ma*-y-a-yım | kal-*ma*-y-a-lım |
| kal-*ma*-y-a-sın | kal-*ma*-y-a-sınız |
| kal-*ma*-y-a | kal-*ma*-ya-lar |

Bu kipin sorulu biçimi 1. tekil ve çoğul kişiler için olanların dışında pek kullanılmaz: *kalayım mı? kalalım mı?* Aynı kipin olumsuz sorulu biçiminde yine 1. kişilerin çok kullanıldığı görülür ve kimi zaman öteki kişilerin dilek-koşul kipiyle karşılandığı olur: *kalmayayım mı? kalmayalım mı?* gibi.

*Gereklik kipi*** Eylemin yapılması gerektiğini gösteren, isteme kipidir. Bu kip eylem kök ya da gövdelerine - *malı* (-meli) ekinin getirilmesiyle oluşur:

---

* Osm. *iltizami siyga.*

** Osm. *vucubi siyga.*

| | |
|---|---|
| kal-*malı*-y-ım | kal-*malı*-y-ız |
| kal-*malı*-sın | kal-*malı*-sınız |
| kal-*malı* | kal-*malı*-lar |

Bu kipin çekiminde şu kişi ekleri kullanılır:

| | |
|---|---|
| 1. t.k. -ım | (kal-malı-y-*ım*) |
| 2. t.k. -*sın* | (kal-malı-*sın*) |
| 3. t.k. — | (kal-malı) |
| 1. ç.k. -*ız* | (kal-malı-y-*ız*) |
| 2. ç.k. -*sınız* | (kal-malı-*sınız*) |
| 3. ç.k. -*lar* | (kal-malı-*lar*) |

Gereklik kipinin olumsuzu yine -*ma* (-me) ekiyle yapılır:

| | |
|---|---|
| kal-*ma*-malı-y-ım | kal-*ma*-malı-y-ız |
| kal-*ma*-malı-sın | kal-*ma*-malı-sınız |
| kal-*ma*-malı | kal-*ma*-malı-lar |

Aynı kipin, soru biçimi şöyledir:

| | |
|---|---|
| kalmalı *mıyım ?* | kalmalı *mıyız ?* |
| kalmalı *mısın ?* | kalmalı *mısınız ?* |
| kalmalı *mı ?* | kalmalılar *mı ?* |

Olumsuz sorulu kullanılışı da vardır: *kalmamalı mıyım ? kalmamalı mısın ? kalmamalı mı ?*

*Buyrum kipi :* Eylemin yapılması gerektiğini buyurarak gösteren kiptir.[184] Bu kipin 1. tekil ve çoğul kişi kullanımları yoktur:

| | |
|---|---|
| — | — |
| *kal* (sen) | *kalın, kalınız* (siz) |
| *kalsın* (o) | *kalsınlar* (onlar) |

184 Osm. emir. Buyrum kipinin çekiminde değişik görüşler vardır:
*Deny*, bu çekimi şöyle vermiştir (§ 607):

| | |
|---|---|
| 1. t.k.- | 1. ç.k. sev-elim |
| 2. t.k. sev | 2. ç.k. sev-in, sev-iniz |
| 3. t.k. sev-sin | 3. ç.k. sev-sinler |

Bu kipte çekim ekinin bulunmaması ve tekil 2. kişinin de kök ya da gövdeyle aynı olmasıyla öteki kip çekim eklerinden ayrıldığını belirtir.
*Kononov* (§ 445), buyrum kipinin eklerini incelemiştir:
*Tekil*
1. –
2. (bu biçim eylemin temelidir)

Örneklerde görüldüğü gibi bu kipin çekiminde kullanılan kişi ekleri değişiktir (bkz. Eylemde Kişi, s. 227).

Bu kipte 2. tekil kişi için eylem kökünün kullanıldığı görülür. Bu bakımdan 2. tekil kişi için bir ek kullanılmamaktadır. Çoğul kişinin ise belirli geçmiş ve dilek-koşul kiplerinde 2. tekil kişiler için kullanılan *-n* (-ın, -in, -un, -ün) ekini, kimi zamanda saygı, incelik göstermek için *-ınız* ekini aldığı görülür.

3. tekil ve çoğul kişilerin aldığı *-sın* eki belirli geçmiş zaman, dilek-koşul ve buyrum kipinin dışında 2. tekil kişiler için kullanılır.

---

3. -sın/-sin/-sun/-sün (-sınız)

*Çoğul*

1. -(y)alım, -(y) elim
2. a) -(y)ın, -(y)in, -(y)un, -(y)ün
   b) -(y)ınız, -(y)iniz, -(y)unuz, -(y)ünüz
3. -sınlar/-sinler/-sunlar/-sünler

*Fundamento* da buyrum kipi (s. 209) incelenmiş ve (s. 199'da) eklerin çizelgesi gösterilmiştir:

| *Tekil* | *Çoğul* |
|---|---|
| 1. -(y) eyim | 1. -(y)elim |
| 2. — | 2. -(y)iniz, -in |
| 3. -sin | 3. -sinler |

Németh, s. 82'de buyrum kipinin çekimini örnekleriyle vermiştir:

| *Tekil* | *Çoğul* |
|---|---|
| 1. — | 1. — |
| 2. sev | 2. seviniz (sevin) |
| 3. sevsin | 3. sevsinler |

*Menges*, Türkçeyi bütünüyle incelerken tarihsel gelişim ve yayılım içinde istek-buyrum (optative-imperative) eklerini birlikte ele almıştır (s. 138).

*Ergin*, buyrum kişi eklerinin aslında biçim ekleri olduğunu "şekil ekleri"nde inceleneceğini bildirir (§ 440-441) ve buyrum kişi eklerinde her kişi için ayrı ek kullanıldığını belirtir (§ 476 ve ötesi):

| | | |
|---|---|---|
| Teklik | 1. kişi | -ayım, -eyim |
| | 2. " | — |
| | 3. " | -sın, -sin, -sun, -sün |
| Çokluk | 1. " | -alım, -elim |
| | 2. | : -ın, -in, -un, -ün |
| | 3. " | : -sınlar, -sinler, -sunlar, -sünler |

*Ediskun* (§ 184-185), *Banguoğlu* (Ana H., s. 48; Türkçenin Grameri, § 378), *Gencan* (§ 284) da buyrum eklerini şu biçimde vermişlerdir.

| | |
|---|---|
| 1. t.k. — | 1. ç.k. — |
| 2. t.k. -(kal) | 2. ç.k. -in, -iniz |
| 3. t.k. -sin | 3. ç.k. -sinler |

Ancak bu *-sın* eki, buyrum kipinde 3. tekil kişide ve *-lar* ekiyle birlikte çoğul kişide kullanılmaktadır.

Bu kipin, her zaman buyurmada kullanılmadığı görülür. Kimi zaman, dilek, istek belirttiği de olur.* Bu söyleyişe göre değişir.

Bu kipin olumsuzu ise şöyledir:

| — | — |
|---|---|
| kal-*ma* | kal-*ma*-y-ın, kal-*ma*-y-ınız |
| kal-*ma*-sın | kal-*ma*-sın-lar |

Buyrum kipinin sorulu ve olumsuz sorulu çekimi de değişiktir ve yalnızca 3. kişiler de kullanılır: *kalsın mı? kalmasın mı?* gibi.

* *kalalım* biçimi Türkiye Türkçesinde saygılı konuşmalarda buyrum kipinin görevini yüklenmektedir. Ancak temelde bu biçim gereklik kipinin çoğul 1. kişi çekimidir.

## c) EYLEMDE OLUMSUZLUK

Dilimiz olumsuzluk kavramını, birçok dillerde görülenin tersine, eylem gövdesi içinde anlatmaktadır.[185] *almak* (olumlu), *almamak* (olumsuz), *yazmak* (olumlu), *yazmamak* (olumsuz), *uyumak* (olumlu), *uyumamak* (olumsuz), *konuşturmak* (olumlu), *konuşturmamak* (olumsuz) gibi.

Türkiye Türkçesinde eyleme olumsuzluk kavramı *-ma (-me)* ekiyle ve kök ya da gövdeden hemen sonra katılmaktadır. Olumsuz eylem kök ve gövdeleri, tıpkı olumlu eylemler gibi, zaman ve kip eklerini alır: *kalmayacak, kalmamış, kalmasa, kalmamalı* gibi.

Olumsuzluk eki *-ma (-me)* nin ünlüleri şimdiki zamanda, *-ıyor* ekinden önce daralır; düz ünlü taşıyan kök ve gövdelerden sonra *-mı, -mi,* yuvarlak ünlü taşıyan kök ve gövdelerden sonra *-mu, -mü* olur: *kalmıyor, gelmiyor, oynamıyor, görmüyor, okumuyor, üşümüyor* gibi.

Geniş zamanda birinci tekil kişilere *-ma (-me)* ile kazandırılan olumsuzluk kavramı, öteki kişilerde *-maz, mez* ile elde edilir.[186] *kalmam, kalmayız, kalmazsın, kalmaz, kalmazsınız, kalmazlar, gelmem, gelmezsin, gelmez* gibi.

Olumsuzluk eki, eylem kökü ya da gövdesiyle zaman ve kip ekleri arasında yer alır: *yazmadı, görmüyor, anlamaz, saymamışsınız, söylemeli, gitmesin...* Çatı eki almış eylemlerde olumsuzluk ekinin yeri ise; çatı ekinden sonra, zaman ve kip eklerinden öncedir: *çalıştırmazsın, yaptırılmadı, kamulaştırılmamış, özleştirilmiyor, okutmayacak..* gibi. Bileşik zamanlı eylemlerde olumsuzluk

---

185 Bu konudan *Banguoğlu* da söz etmekte, "dilimiz olumsuzluk, kavramını fiilin çatısı içerisine almış, yani onu edilen, dönüşlü vb. görünüşler gibi bir görünüş, olumsuz görünüş saymıştır" demektedir (§ 384).

186 *Ergin, -ma (-me)* aynı zamanda olumsuzluk eki olduğundan birinci kişilerde olumsuzluk ve zaman işlevinin aynı ekte toplanmış olduğunu, eskiden birinci kişilerde de *-maz, -mez* kullanıldığını, *-ma, -me* kullanılışının eski Anadolu Türkçesinden sonra ortaya çıktığını ve Osmanlıcada uzun süre iki ekin yanyana kullanıldıktan sonra *-maz, -mez*'in yerini *-ma, -me*'ye bıraktığını söylemektedir. Ayrıca *-maz, -mez* olumsuzluk ekinin *-ma, -me* olumsuzluk ekiyle -z eylemden ad yapma ekinde oluştuğunu belirtmektedir (§ 453). *Deny* de Eski Osmanlıcadaki *-me-z* biçiminin bütün kişilerde eksiksiz bulunduğunu söylemektedir (§ 631).

eki yine aynı biçimde, eylem kök, gövdesine, zaman ve kip eklerinden önçe eklenmektedir: *kalmıyordu, kalmazdı, kalmadıydı, kalmamıştı, kalmayacaktı, kalmasaydı, kalmayaydı, kalmıyormuş, kalmazmış, kalmamışmış, kalmayacakmış, kalmasaymış, kalmayaymış, kalmamalıymış, kalmıyorsa, kalmazsa, kalmadıysa, kalmamışsa, kalmayacaksa* gibi.

Yeterlik eyleminin olumsuzluk biçimi yapılmak istendiğinde; olumsuzluk eki ulaçtan sonra, zaman ve kip eklerinden önce eklenir, "bilmek" eylemi kullanılmaz: *kalabilmek* (olumlu), *kalamamak* (olumsuz), *kalmadı, kalamaz, kalamamış, kalamayacak, kalamıyor* gibi.

Olumsuzluk eki *-ma (-me)* bütün zaman ve kiplerde vurguyu çekmez. Ancak geniş zamanda birinci kişilerde *-ma (-me)*, öteki kişilerde *-maz (-mez)* vurguyu kendi üzerine çeker.[187]

Eylemlerin olumsuz biçimleri, Eylem Çekimi ve Eylemde Kip konularında ayrıntılı olarak işlenmiştir.

---

187 Olumsuzluk ekinin vurgusu konusunda dilbilgisi yazarlarınca aynı noktada toplanan bilgiler verilmiştir.

*Deny*, "menfi ve menfi iktidar fiillerinde vurgu daima *-me-* hecesinden evvelki hecededir. Bununla beraber menfi fiilin muzari *temesinin (-me* nefiy lahikasını havi bulunan) son hecesinin *sev-mez* suretinde vurguyu kendi üzerine aldığı görülecektir" demektedir (§ 594, § 616).

*Ergin* de geniş zaman ekinin vurgusu konusunda: *-r* eki kullanılırken vurgunun kendisinden önceki ünlünün hecesi üzerinde bulunduğunu, burada olumsuzluk eki, zaman eki durumunda olduğundan vurgulu olarak karşımıza çıkar demektedir (§ 45, 453).

*Ediskun*, olumsuzluk eki *-me*'nin vurgusunu kendinden önceki heceye aktardığını, kendisinin vurgusuz kaldığını söyler (§ 194).

*Gencan* da yukarıda verilenlere koşut olarak verdiği bilgide *-me*'nin bütün kiplerde vurguyu çekmediğini, yalnız geniş zamanda *-me*'nin vurgulu olduğunu belirtir (§ 287).

## 9. EYLEMDE SORU

Eylemde soru, çekimli eylemin *mi* (mı, mu, mü) soru ekini almasıyla anlatılır. Soru kavramı veren *mi* eki, olumlu ya da olumsuz eylemde kişi eklerinden önce ya da sonra gelir. Belirsiz geçmişte, şimdiki zamanda, geniş zamanda, gelecek zamanda ve gereklik kipinde, kişi ekinden önce kullanılır. Belirli geçmiş zamanda, dilek-koşul, istek kiplerinde ve buyrum kipinin 3. kişi tekil ve çoğulunda, kişi ekinden sonra gelir.

Soru eki almış eylemlerin biçimlenişi şöyledir:

*kalmış mıyım ?* (belirsiz geçmiş zaman)
*kalıyor muyum ?* (şimdiki zaman)
*kalır mıyım ?* (geniş zaman)
*kalacak mıyım ?* (gelecek zaman)
*kalmalı mıyım ?* (gereklik kipi, kalmalıyım mı ?)
*kaldım mı ?* (belirli geçmiş zaman)
*kalsam mı ?* (dilek-koşul kipi)
*kalayım mı ?* (istek kipi)
*kalsın mı ?* (buyrum kipi)
*kalsınlar mı ?* (buyrum kipi)

İstek kipinin 2. kişilerinin sorulu biçimi pek kullanılmaz. Genellikle 1. kişilerin sorulu biçimi yeğlenir: *kalayım mı ? kalalım mı ?* gibi.

Olumsuz çekimli eylemin soru biçiminde, olumsuzluk eki *-ma (-me)* soru ekinden önce gelir:

*kalmamış mıyım ?*
*kalmadım mı ?*

Bütün çekimli eylemlerin 3. çoğul kişilerinde *mi* soru eki, zaman, kip, kişi ve çoğul eklerinden sonra gelir:

*kalmışlar mı ?*
*kaldılar mı ?*
*kalsalar mı?*

Eylem çekimi konusunu işlerken, soru biçimlerini, zaman ve kiplerin sonunda vermiştik.

Bileşik zamanlı eylemlerin soru biçimi de yalın zamanlı eylem çekimlerinde olduğu gibidir; ekeylem eki *mi* ekinden sonra getirilir: *kaldı mıydım ? kalmış mıydım ? kalsa mıydım ?* gibi.

Ancak rivayet bileşik zamanının soru biçimi kullanılmaz. Koşul bileşik zamanında da pek kullanılmadığı görülür.

*mi* soru eki, eklendiği sözcükten ayrı yazılır ve bağlandığı çekimli eylemin ünlülerine göre değişiklik gösterir: *kaldın mı ? gidecek mi ? kalıyor mu ? gördün mü ?* gibi.

## 10. YARDIMCI EYLEMLER

Yardımcı eylem olarak kullanılan eylemler, bir başka öğeyle birlikte, bir anlam ve görevi ortaklaşa yüklenen öğelerdir.[188]

Türkiye Türkçesinde yardımcı eylemler, ad soylu sözcüklerin ya da kimi eylemsilerin eylem gibi kullanılmalarını sağlayan ve bir tür bileşik eylem oluşturan sözcüklerdir,[189] *etmek, eylemek, olmak, kılmak* gibi eylemler dilimizde yardımcı eylemlerdir. Bunlara ayrı bir bölüm olarak ele aldığımız *ekeylem*'i de katmalıyız.

Yardımcı eylemler, daha önce de değindiğimiz gibi, kimi ad soyundan sözcüklerin ya da eylemsilerin eylem gibi görev yapma-

---

188 Yardımcı eylem kavramı için bkz. Lewandowski I, *Hilfsverb* maddesi.

189 Türkiye Türkçesi üzerine yapılmış kimi incelemelerde yardımcı eylemler şöyle belirlenmiştir:

*Deny:* "I. Karmaşık veya yerindelik fiiller". Bu, ikinci öğesi yardımcı eylem olan iki eylemli bir sözcük kümesidir (§ 810 ve ötesi). "II. Mürekkep fiiller" içinde yine bir adla bir yardımcı eylemin kullanıldığı kümelerdir (§ 830 ve ötesi).

*Ergin,* bu öğeleri, bir yardımcı eylemle bir adın ya da başka bir eylem biçiminin oluşturduğu sözcük öbeği olarak "birleşik fiil" ler içinde anlatmıştır (§ 665). Ayrıca yardımcı eylemleri bileşik eylem oluşturan öğeler olarak nitelendirmiştir (§ 666).

*Ediskun,* bileşik eylemleri dört bölüme ayırmıştır. 1. bölüm, bizim ulaçlı bileşik eylemler olarak ele aldıklarımızdır. II. bölüm bileşik eylemler ise bir ortaçla *ol-* yardımcı eyleminden oluşanlardır. III. bölüm bir adla *et-, eyle-, kıl-, buyur-* ve *ol-* eylemlerinin birlikte kullanılmasıyla yapılır. IV. bölümdekiler de anlamca kaynaşmış olanlardır (§ 254 ve ötesi).

*Kononov*'a göre, "analitik (mürekkep) fiiller bir ad ya da ek almış bir adla, sentaksik görev yapan bir eylemden oluşurlar. Bunlar *etmek, eylemek, kılmak, olmak* yardımcı eylemleridir" (§ 548).

*Banguoğlu,* yalnızca oluş ve kılış bildiren *etmek, olmak* eylemleri ve *eylemek, yapmak, kılmak* gibi anlamdaşları tek başına kullanılışlarının dışında yardımcı eylem olarak kimi ad kökleriyle "belirsiz özne kalıbında" kaynaşarak bileşik eylemler oluştururlar demektedir (§ 278). Ayrıca "Karmaşık fiiller" içinde yardımcı eylemlerin bileşik eylem oluşturan öğeler olduklarını belirtmiştir (§ 404).

*Hatiboğlu,* ad soylu sözcüklerin veya kimi eylemsilerin eylem gibi kullanılmalarını sağlayan sözcükler olduğunu söyler (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü).

*Gencan*'a göre yardımcı eylemler "ad soylu sözcüklere iş, devim, oluş, kılış ve yargı anlamı katan ve asıl görevi bu olan sözcükler" dir. Başlıcaları da *etmek, eylemek, olmak* ve *kılmak*'tır (§ 322). Ayrıca yardımcı eylem görevinde kullanılanları da vardır: *bulmak ve buyurmak* gibi (§ 327). Bütün bunlar bileşik eylem oluşturmaya yararlar (§ 307 ve ötesi).

larını sağlamakta, dolayısıyla bir tür bileşik eylem oluşturmaktadırlar[190] (bkz. Eylemin Biçim Özellikleri, s. 211).

Bir adla ya da bir eylemsiyle kurulan yardımcı eylemlerde ad ya da eylemsi, anlam yönünden, bütün ağırlığı taşır. Yardımcı eylem ise çekime girerek yargının bütünlenmesini sağlar. Biçim ya da anlam yönünden bileşik eylem olan bu sözcük öbekleri, tümcede yüklem görevini yaparlar.

Yardımcı eylemler, kimi kez Türkçede *-laş-, -lan-* gibi eylem türeten eklerin yerlerini tutarlar: *iyileş-* yerine *iyi olmak, hastalan-* yerine *hasta olmak* kullanılabilir.[191]

Yukarıda sıraladığımız *olmak, etmek, kılmak, eylemek*[192] gibi yardımcı eylemlerin dışında, *bilmek, vermek, kalmak, durmak* gibi kimi eylemlerin de eylemsilerle yardımcı eylem gibi kullanıldıkları ve bir tür bileşik eylem yaptıkları görülür.[193]

Kısaca, yardımcı eylemleri bir tür bileşik sözcük sayabiliriz. Yazımda kiminin bitişik, kimininse ayrı yazıldığı görülür.[194] *reddolmak, iyi olmak* gibi.

---

190 *von Gabain*, "Türkçede Fiil Birleşmeleri" adlı yazısında eylem birleşmelerini üç bölümde toplamıştır. Asıl anlamı taşıyan bir eylemle asıl yardımcı eylemin (ol-, bulun- gibi) oluşturduğu bileşik eylemler, birinci bölümdür. İkinci tür bileşik eylemler *söyleyipdur-, okuyadur-* örneklerinde, yine bir esas eylemle kendi anlamını yitirmiş bir eylemden oluşanlardır. Üçüncü grup, yine bir eylemle, gerçek anlamını yitirmemiş, *başla-, bil-, buyur-, gör-* gibi eylemlerden oluşur. Ancak bugün artık kullanılmamaktadır. Bir başka bölüm bileşik eylem ise, *et-, kıl-, eyle-* gibi eylemlerle oluşur ve bu eylemler de birer yardımcı eylemdir, demektedir (TDAY-Belleten 1953, 16-28).

*Z. Korkmaz*, yardımcı eylemleri iki bölüme ayırır. Bir bölüğü bir adla birleşerek, onu eylemleştirir. Bir bölüğü de gerçekte eylem olduğu halde yavaş yavaş özelliğini yitirip yardımcı eylem durumuna gelmiş eylemlerdir, der ve Türkiye Türkçesinde "imkân ve iktidar" gösteren eylemleri belirtir (Türkiye Türkçesinde <iktidar> ve <imkân> gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri; TDAY-Belleten 1959, 107-124).

191 Bu konuda bkz. *Kononov*, § 549, *Banguoğlu*, § 279.

192 *von Gabain*, altnot 190'da sözü geçen incelemesinde bu yardımcı eylemleri "asıl yardımcı fiillerle karıştırılmasını önlemek için sözde yardımcı" eylem olarak adlandırmıştır.

193 *Banguoğlu*'na göre kimi eylemler de yardımcı eylemlere benzer bir kullanılışla, yani adın kavramını eylemleştirmek için bileşik eylemler yaparlar. Bunlara yarı yardımcı eylemler de denir: *olmak, vermek, bulmak, görmek, koşmak, işlemek* gibi (§ 279-d).

*Kononov*, yardımcı eylemleri bileşik eylem oluşturan öğeler olarak almıştır. Bu eylemlerin dışında, başka eylemler de bileşik eylemler oluştururlar (§ 563 ve ötesi).

194 Bu konu için bkz. Yeni Yazım Kılavuzu, 11. baskı, s. 28 ve ötesi.

Yardımcı eylemler içinde en çok kullanılanları *olmak* ve *etmek* sözcükleridir. Yardımcı eylemler, tümcede adların, sıfat, belirteç, ilgeç, ünlem ve yansımaların eylem gibi kullanılmalarını sağlarlar: *para et-* (ad), *iyi ol-* (sıfat), *ileri ol-* (belirteç), *gibi ol-* (ilgeç), *ah et-* (ünlem), *dan dun et-* (yansıma) gibi.

Yardımcı eylemlerle kurulmuş bileşik eylemlerin tümcede ilk görevleri, yalın eylemlerde olduğu gibi, yüklem olmalarıdır. Ancak, tümcede kimi kez, az da olsa özne, nesne, tümleç görevini yüklendikleri görülür. Kendileri de özne, nesne, tümleç alabilirler.

Yardımcı eylemler, çatı eklerini de alarak çatı değiştirebilirler: *laf etmek, laf ettirmek, laf ettirilmek, meşgul olunmak, affolunmak* gibi.

Ayrıca, yardımcı eylemlerin kullanıldığı kimi bileşik eylemlerin deyimleştiği görülür: *göz etmek, canından olmak, bir dediğini iki etmemek, adam etmek, adam olmak, başı bağlı olmak, kol kanat olmak* gibi.

Deyim niteliği taşıyan kimi öbeklerde ikilemelerin yardımcı eylemlerle kullanıldığı olur: *kaş göz* etmek, *yeşil yeşil* olmak, *kem küm* etmek, *toz toprak* olmak gibi.

Dilimizde kullanılan yardımcı eylemleri, özelliklerini ve görevlerini daha açık belirleyebilmek için, teker teker ele alıyoruz.

**Olmak Yardımcı Eylemi**

*Olmak* eylemi Türkiye Türkçesi dilbilgisinde, genellikle yardımcı eylem olarak kullanılan bir sözcüktür. Tek başına kullanıldığı da olur.

*Olmak* sözcüğü önündeki sözcüğün eylem gibi kullanılmasını sağlamak yerine onu kendine özne, belirtili nesne, dolaylı tümleç olarak alıyorsa, yardımcı eylem değildir. Bu diğer yardımcı eylemlerde de böyledir.

"Diye bağırdılar. İçeri *girenler* (özne) oldu."

(Karay, Memleket, 13)

"Bu dünyaya gözlerini yumduğu dakikada, ötekinde yaşamaya başlayacağına inandıktan sonra ne *ehemmiyeti* (nesne) olurdu ölümün?"

(Güntekin, Gece, 18)

Bu yardımcı eylem, türlü sözcüklerle bileşik eylemler oluşturmaktadır. Ad soylu sözcüklerin yanında, onların bileşik eylem gibi kullanılmalarına yardım eder. Türkçe ya da yabancı kökenli adlarla kullanılır.

Türkçe adlarla ya da ad soylu (sıfat, belirteç, ilgeç, ünlem ve yansıma gibi) sözcüklerle kullanılır: *söz olmak, yok olmak, iyi olmak, yanlış olmak, doğru olmak, ileri olmak, gibi olmak, oh olmak, kıtır kıtır olmak* gibi.

Kimi ad ya da ad soylu sözcükten kurulmuş ikilemelerle bileşik eylem olarak çok kullanılır: *göz göz olmak, çatal çatal olmak, delik deşik olmak, göz kulak olmak, kat kat olmak, parça parça olmak, al al olmak, deli divane olmak, kimi kimsesi olmamak* gibi.

Yabancı sözcüklerle kullanılır: *hasta olmak, dert olmak, mest olmak, kaybolmak,*[195] *sabrolunmak, hapsolmak, reddolmak, affolmak* gibi.

*Olmak* yardımcı eyleminin, kalma durumu eki almış eylemliklerle tamlama oluşturduğu görülür: Ev *yapmakta olduğunu* söyledi; Kitap *okumakta olduğunu* gördüm gibi.

Aynı yardımcı eylemin kimi deyimlerde kullanıldığı olur: *cehennem olmak, ön ayak olmak, kulağı delik olmak* gibi.

*Olmak* yardımcı eylemi, eylemsilerden geçmiş, gelecek ve geniş zaman ortaçlarıyla birlikte bileşik eylemler kurar: *bitmiş olmak, gidecek olmak, tanıdık olmak, hisseder olmak, görmez olmak* gibi.

Ortaçlarla birlikte kullanıldığında, onlara anlam yönünden katkısı olmakla birlikte, ortaya çıkan bileşikte temel anlam, ortacın anlamıdır:

"Bununla beraber, nedense ona açıktan açığa *sataşan olmuyordu.*"

(Güntekin, Gece, 152)

195 *Olmak* yardımcı eyleminin kimi yabancı sözcüklerle bitişik, kimileriyle de ayrı yazıldığı görülmektedir. Ünlüyle başlayan *olmak* yardımcı eyleminin, birleştiği sözcüklerde birtakım ses değişikliği yapması buna yol açmaktadır (bkz. Yeni Yazım Kılavuzu, 11. baskı, s. 28).

"Yükü sırtına aldı; çıkıp *gidecek oldu.*"

(SF, Şahmerdan, 78)

*Olmak* yardımcı eylemiyle kullanılan bileşik eylemler, diğer yalın eylemlerin özelliklerini gösterirler. Tümcede en belirgin görevleri, yüklem olmaktır:

"İstanbul'dan misafir *gelmiş olacak.*"

(MŞE, Ev Ona, 125)

"Siz de başkalarının yazdıklarını *tekrarlamış olursunuz.*"

(Atay, Çankaya, 12)

"Yazıcının kafasında bir şeyler ışıklanır *gibi oldu.*"

(F. Baykurt, Ağrısı, 8)

Tümcede tıpkı yalın eylemler gibi, yalın ve bileşik zamanlı çekimleri yapılır:

"19. asırda aşk, ömrünü salonlarda *geçirir oldu.*"

(Atay, Roman, 20)

"Geceler *serin oluyor.*"

(MŞE, Temiz, 44)

derinlerden gelen hoş, belirsiz bir aydınlık *hasıl olmuştu.*"

(Karay, Memleket, 67)

küçülmüş ve havalanmış dumanlarını tanzir eder *gibi olurmuş.*"

(A.Ş. Hisar, Fahim, 101)

Çatı eklerini almaları ise şöyledir: Ad ve ad soylu sözcüklerle bu yardımcı eylemin yaptığı bileşiklerde, çatı eklerini yardımcı eylem alır; ancak çatı eklerini almış böyle örnekler azdır: *meşgul olunmak, hapsolunmak, affolunmak* gibi.

Ad soylu sözcüklerle *olmak* yardımcı eyleminin yaptığı bileşik eylemler geçişsizdir: *iyi olmak, dost olmak, hasta olmak* gibi.

Bu yardımcı eylemin ortaçla yaptığı bileşiklerde genellikle çatı eklerini ortaç alır ve bu eylemler geçişli ya da geçişsiz olabilir. Bunun nedeni, böyle oluşmuş bileşik eylemde birinci sözcüğün anlam yönünden daha etkin olmasıdır: *görüşmüş olmak, yıkılacak olmak, konuşulmaz olmak, dinlettirmiş olmak* gibi.

*Olmak* yardımcı eyleminin ad soylu sözcüklerle, oluşturduğu bileşik eylemin olumsuzu, *olmak* sözcüğüne getirilen *-ma* ekiyle sağlanır: *dar olmamak, yok olmamak, yanlış olmamak, kaybolmamak, affolmamak* gibi.

Bu yardımcı eylemin, ortaçlarla yaptığı bileşiklerin olumsuzu ise şöyledir; hem ortaç, hem de *olmak* sözcüğü, anlatıma göre *-ma (-me)* olumsuzluk ekini alabilir:[196] *görüşmemiş* olduk ya da görüşmüş *olmadık, dövüşmemiş* olmak ya da dövüşmüş *olmamak* gibi. Ancak, eylemsinin olumsuzluk ekini aldığı örnekler daha çok kullanılmaktadır: *gitmemiş olmak, almayacak olmak, gelmez olmak* gibi.

Soru ekini alışları ise şöyledir: İyi olmuş *mu?* ya da İyi *mi* olmuş? Soru eki yardımcı eylemden sonra kullanıldığı gibi, iki sözcük arasında da kullanılabilir.[197]

Olumsuz sorulu biçimleri de yapılabilir: İyi *olmamış mı? Kaybolmamış mı?* gibi.

**Etmek Yardımcı Eylemi**

*Etmek* sözcüğü, yardımcı eylem olarak ad ya da ad soylu sözcüklerle bileşik eylemler yapar. Tek başına da kullanılan bu eylem, çoğunlukla *yapmak* anlamında kullanılır. Oluşturduğu bileşiklerin diğer yalın eylemler gibi tümcede ilk görevi, yüklem olmaktır.

Türkçe ya da yabancı kökenli sözcüklerle bileşik eylemler oluşturur: *söz etmek, oyun etmek, yol etmek; yasak etmek, dert etmek, laf etmek, mahvetmek, hissetmek, reddetmek,*[198] *sipariş etmek, protesto etmek* gibi.

*Etmek* sözcüğünün, yardımcı eylem oluşu, birlikte kullanıldığı sözcüğün, onun öznesi, nesnesi (belirtisiz) olup olmadığına göre saptanır. Ad ya da ad soyundan sözcüğün anlamını tamamlayarak onun eylem gibi kullanılmasını sağladığında, yardımcı eylemdir. Yardımcı eylem olarak kullanılışı daha yaygındır.

---

196 Bu örneklerde anlam ayrılıkları bir yana bırakılmış, biçim özellikleri üzerinde durulmuştur.

197 Burada anlam ayrılığı göz önüne alınmamıştır.

198 Etmek eyleminin yabancı sözcüklerle yazımı, olmak yardımcı eyleminin yazımı gibidir.

*Etmek* yardımcı eylemi, bileşik eylem oluştururken, kullanıldığı sözcükle, *etmek* arasına başka sözcükler girebilir: Şikâyet *bile* etti; kabahat *mi* ettim; Hiç söz *de* etmedim... gibi.

Kullanıldığı adlar, kimi zaman çoğul eki alabilir: *laflar et-, oyunlar et-, işler et-* gibi.

Bu eylemle oluşan bileşik eylemler, nesne alıp almadıklarına göre geçişli de geçişsiz de olabilir:

"Hakkımda bu sıfatları kullanan tecrübe görmüşlere çok *tesadüf etmişimdir.*" (geçişsiz)

(Atay, Atatürk, 29)

"Geçen otuz yıllık geçmişe doğrusu ne zaman başımı çevirsem, o tepeyi bir türlü gözden *kaybedemem.*" (geçişli)

(Atay, Çankaya, 11)

*Etmek* yardımcı eyleminin ikilemelerde de kullanıldığı görülür: *ah vah etmek, arsız yüzsüz etmek, cart curt etmek, çan çan etmek, didik didik etmek, garç gurç etmek, hık mık etmek, kem küm etmek* gibi.

Ayrıca, deyimler oluşturur: *alt etmek, kül etmek, mat etmek, oyun etmek, bir dediğini iki etmemek, gününü gün etmek* gibi.

Bu yardımcı eylemle kullanılan bileşik eylemlerin, yalın eylemler gibi, hem yalın, hem de bileşik zamanlı çekimleri vardır:

"Olsa olsa mühendis Kerim, *itiraz eder.*"

(Güntekin, Gece, 68)

gelen hiçbir makineyi bu deftere kaydetmeyi *ihmal etmezmiş.*"

(A.Ş. Hisar, Fahim, 203)

bir uykuya rağmen vücudunun ve kafasının dinlenmemiş olduğunu *hissediyordu.*"

(YKK, Ankara, 10)

*Etmek* yardımcı eylemi, bileşik eylem oluşturduğunda çatı eklerini alarak türlü çatılı eylemler yapar.

Dönüşlülük kavramı veren bileşik eylemler kurar: *evlat edin-, para edin-, iş edin-* gibi.

Edilgen çatılı bileşik eylemler kurar: *yok edil-, tamir edil-, ayırt edil-* gibi.

Ettirgen çatılı eylemler kurar: *yasak ettir-, tamir ettir-, yok ettir-, kabul ettir-* gibi.

Kimi zaman çift çatılı olarak kullanıldığı da olur: *yok ettiril-, kabul ettiril-, hissettiril-, telefon ettiril-* gibi.

**Eylemek Yardımcı Eylemi**

Yalnızca yardımcı eylem olarak kullanılan bir sözcüktür. Bu eylem yerine, bugün daha çok *etmek* yardımcı eylemi kullanılmaktadır.

*Eylemek* yardımcı eylemi daha çok yabancı sözcüklerle bileşik eylem yapmaktadır ve giderek kullanılışı azalmaktadır: *sabreylemek, reddeylemek, niyaz eylemek, arz eylemek, seyreylemek* gibi.

Kullanılışı diğer yardımcı eylemler gibi olup, onlar gibi eylem çekimine girer.

**Kılmak Yardımcı Eylemi**

Bu yardımcı eylem de *etmek* anlamında, az kullanılan bir eydir. *Namaz kılmak, mecbur kılmak, etkili kılmak, yetkili kılmak, zorunlu kılmak, etkisiz kılmak* gibi pek az örnekte bu yardımcı eylemin kullanıldığı görülür.

"Bu hal, Fransız devlet adamı üzerinde nasıl bir *tesir kıldı*"
(YKK, Zoraki, 99)

## 11. EYLEMSİLER*

Türkçeye bir anlatım gücü ve kıvraklığı kazandıran, anlatılacakları, kısa yoldan aktarmayı sağlayan özelliklerden biri, dilimizde eylemsilerin varlığı ve sık sık kullanılışlarıdır.[199]

Eylemsiler, eylemden türeyen, ancak eylemin bütün özelliklerini göstermeyen sözcüklerdir. Bu sözcüklerin olumsuzları yapılabilir, ancak, eylem çekimine girmedikleri için eylemden ayrılırlar.[200]

Bu tür sözcükler, tümce içinde ad soylu sözcüklerin görev ve özelliklerini taşırlar. Bir bölüğü ad gibi, bir bölüğü ad ve sıfat gibi, bir başka bölüğü de belirteç gibi kullanılır: *yazış* biçimi (ad), *tanıdık* kişi (sıfat), *bilerek* yapmak (belirteç).

Eylemsilerin bir başka görevi de yantümce kurmalarıdır. Böylece, çoğu zaman bağlaç kullanmadan ve anlatım bölünmeden eylemsiler yardımıyla tümceler oluşur. Ortaç ve daha çok ulaçların yüklendikleri bu görev başka dillerde hemen hemen yoktur (bkz. Ortaçlar ve Ulaçlar).

---

* Bizde eskiden *fiilimsiler, fiil müştakları, şahıssız fiil siygaları* gibi terimlerle karşılanan bu öbeğin batı dillerindeki karşılıkları, *eylemlik, ortaç* ve *ulaçlar* ele alınırken ayrı ayrı gösterilecektir.

199 Aynı özellik Altay dillerinde, hatta bu dillerle ilişkisi kesinleşmemiş olan Japoncada da bir ölçüde görülür. Bu konuda bkz. A. Meillet - M. Cohen, Les Langues du Monde, yeni basım, Paris, 1952, s. 324-329, 358—363; *Aksan*, s. 84 ve ötesi.

200 Eylemsiler, diğer yapıtlarda, genellikle, eylemden türedikleri halde eylem olmayan sözcükler olarak belirlenmiştir.

*Emre*, eylemden yapılan bu sözcükler, eylemi bir kavram olarak verdiklerinden ad olurlar, der (§ 16 a).

*Banguoğlu*, "yatık fiiller" dediği eylemsileri, eylemin adlaşmış biçimleri saymaktadır. Kişi eki almadıklarından tamamlanmamış bir yargıya yüklem olduklarını bundan dolayı da "bitmemiş fiiller" de denilebileceğini söylemektedir (§ 359).

*Deny*, "Şahıssız Fiil Siygaları (fiilin isimcil siygaları) kendiliklerinden şahıs bildirmezler. Yalnız bunların bazılarında zaman fikri bulunur" demektedir. Ayrıca "fiilin isimcil siygaları"nın eylemi bir ad gibi gösterdiklerini ve onların, adın görevlerini yaptıklarını belirtir (§ 694). Bu görüşle "fiilin isimcil siygaları"nı, "1. Alemlik siygalar veya bükünlü siygalar (mastar, mastar ismi), 2. sıfatlık siygalar (ortaç "participe"), 3. katmaçlık siygalar (ulaklar "gerondif") olarak ayırır (§ 695).

*Kononov*, eylemin değişmez kısmını ortaç ve ulaçların oluşturduğunu söylemektedir (§ 360).

*Gencan*, "eylemden türedikleri halde ad, sıfat ve bağlaç görevlerinde kullanılan ve yan önerme kuran çifte görevli sözcüklere eylemsi denir" tanımını vermiştir (§ 377).

Örneğin "Dün beni arayan çocuk gelmiş" tümcesinde bilindiği gibi iki ayrı yargı vardır. Tümce, "çocuğun geldiğini" anlatan temel tümceyle "çocuğun dün beni aradığını" anlatan bir yantümceden oluşmaktadır. Başka diller genellikle bu iki tümceyi bir ilgi adılıyla birleştirirken Türkçe bu görevi, ortaçla kısa yoldan yerine getirmektedir. Bu durumun pek çok örneği gösterilebilir.

Eylemsiler, eylemden türedikleri halde pek az eylem özelliği gösterirler. Özellikle eylemlik ve ortaçların tamlama kurma gibi adlara yaklaşan yönleri vardır.

Eylemsiler, değişik eklerle oluşmaları ve tümcede değişik görevleri olmaları nedeniyle şu bölümlere ayrılırlar:

1— *Eylemlikler*
2— *Ortaçlar*
3— *Ulaçlar*

**1. Eylemlikler***

Eylemlerin belli eklerle oluşarak ad görevinde kullanılan biçimlerine *eylemlik*[201] diyoruz.

Hem eylem hem de ad gibi kullanılan bu sözcükler, eylemsilerin önemli bir bölüğüdür (bkz. İş ve Eylem Gösteren Ad, s. 26 ve ötesi).

Türkiye Türkçesinde eylemlik, eylem kök ve gövdelerine *-mak (-mek), -ma (-me), -iş (-ış, -uş, -üş)* ekleri[202] getirilerek türetilir.

Bu eklerle türetilen eylemlikler adların tüm özelliklerini gösterirler. Kimi eylemlikler adlaşarak doğrudan doğruya ad olarak kullanılır: *yemek, ekmek, dikiş, dolma* gibi. Çoğu kez bunlar yine bir eylemle onun tümleci gibi görev yaparlar: *yemek* yemek, *dikiş* dikmek, *dolma* doldurmak gibi.

Eylemlikler, zaman kavramı taşıyan sözcüklerdir. Kişi kavramı da olmadığı için eylem çekimine girmezler, ancak ad gibi çe-

---

* Lat. *infinitivus*, Osm. *mastar*.

201 *Eylemlik* kavramı dilbilgisi yapıtlarında *ad-eylem, ad-fiil* ve *isim-fiil* gibi terimlerle karşılanmıştır.

Eylemlik için öteki dilbilgisi yapıtlarındaki bilgiler, altnot: 27'de verilmiştir.

*S. Çağatay*'a göre, "mastar" her eylem kök ve gövdesine *-mak* getirilerek yapılır. Bu sözcükler addır, iyelik eki alırlar, ad gibi çekimlenirler, çoğul eki almayan bu sözcükler zamana bağlı değildir. İlgeçlerle kullanılırlar. *-ma* ve *-ış* ile yapılanlar ise yeni Osmanlıcada çoktur, demektedir (Eski Osmanlıca'da fiil müştakları, I. Mastarlar, DTCF Dergisi, V. Nr. 4 (1947), 353-368).

202 Bu ekler aynı zamanda eylemden ad türeten eklerdir. Dilimizde bu eklerle türemiş adlar çok kullanılmaktadır: *çakmak, dolma, sarma, giriş, sunuş*... gibi.

kimlenebilirler. Olumsuzları *-ma (-me)* ekiyle yapılır ve çatı eklerini de alırlar.

**-mak (-mek) Ekiyle Kurulan Eylemlikler**

Bu tür sözcüklere *ağır eylemlik** de denilmektedir: *açmak, başlamak, dikmek, bilmek, görmek* gibi.

Bunlar, belirtisiz ad tamlamalarına tamlayan olurlar:

"..... tekrar *görülmek istenilen tatlı rüyalar* gibiydi."
(YKK, Ankara, 17)

"Ben, *anlamak sevda*sından bir türlü vaz geçemeyen o. ."
(O. Veli, Denize, 59)

Tümcede adlar gibi özne, tümleç ve *-dir* ekiyle birlikte kullanılarak yüklem olurlar:

"Anlaşılıyor ki, dünyada tam manasıyla namuskârane bir *ekmek yemek* (özne) insana nasip olmuyor."
(Güntekin, Damga, 81)

"Yazdıklarını beğenmeseler *yazmakta* (dolaylı tümleç) doğrusu bu kadar ayak diremezler."
(O. Veli, Denize, 75)

"Mendilini çıkarıp ceketin yakasını *silmeye* (dolaylı tümleç) çalıştı."
(Apaydın, Taş, 30)

"..... kapı kapı dolaşır, kahvesini yeniden *açtırmak için* (ilgeçli tümleç) didinir."
(Akbal, Garipler, 14)

"Halka doğru lafının hakiki manası halkı kendine doğru çekmek *demektir* (yüklem)."
(YKK, Ankara, 106)

Bu eylemlikler, ad durumu eklerini alabilirler: *bilmek, bilmeyi, bilmeye, bilmekte, bilmekten* gibi. Olumsuzları da yapılır: *almamak, kalmamak, gelmemek, üzmemek* gibi.

Çoğul ekini ve iyelik eklerini almazlar.

Bu sözcükler de adlar gibi ilgeçlerle ilgeçli tamlama oluşturur: *bakmak için, yaşamak gibi, görmekle* gibi.

Ayrıca ikileme kurdukları da görülür: *gelmek gitmek, bıkmak usanmak, bitmek tükenmek, yalvarmak yakarmak* gibi.

**-ma (-me) Ekiyle Kurulan Eylemlikler**

Eylemden, iş ve eylem bildiren adlar yapan *-ma (-me)* ekiyle kurulan eylemlikler de diğerleri gibi adların bütün özelliklerini

* Osm. *sakil mastar.*

gösterirler: *alma, dolma, sarma, kapma, bilme, görme, dinleme* gibi.

Bu eylemliklerin, olumsuzları yapılır ve çatı eklerini de alırlar. Bunlara *hafif eylemlik** de denilmektedir.

Bu eylemlikler, iyelik, ad durumu ve çoğul eklerini alırlar.

Adlar gibi, her tür tamlama kurarlar ve hem tamlayan hem de tamlanan olurlar:

"Ama, bu genç şaire birkaç söz olsun *söylemenin cazibesin*den de..."

(O. Veli, Denize, 27)

"Eğer gayene *ulaşma hususun*daki arzun..."

(O. Veli, Denize, 29)

"O vakit, *babamın* ölürken parmaklarımı *öpmesi* aklıma gelir."

(Güntekin, Damga, 30)

"Güzün onu görüp de ilgilenmemek için *insanın kendinden başka kimseyi görmemesi lazım gelir.*"

(SF, Son, Mahkeme. 15)

*-ma (-me)* ekiyle yapılmış eylemlikler de tümcede özne, tümleç ve pek sık olmamakla birlikte, yüklem de olurlar.

"Merdivenlerden gürültüler, odalardan *bağrışmalar (özne)* gelir."

(Akbal, Garipler, 9)

"Bir yana itmeli *yaşamayı* (nesne) kimi zaman *açıklamalardan* (dolaylı tümleç) korkmalı..."

(Batu, İspanya, 10)

İkileme de oluştururlar: *saçma saçma, arama tarama, okuma yazma, derme çatma, doğma büyüme* gibi.

**-ış (-iş, -uş, -üş) Ekiyle Kurulan Eylemlikler**

Bu eylemlikler de iş, oluş, davranış, devinim biçimi bildirmek üzere eylem kök ve gövdesinden türetilir. Diğer eylemlikler gibi adların görevlerini yapabilirler: *açılış, satış, çekiliş, iniş, giriş, uçuş, dönüş* gibi.

Ad tamlamalarının her türünde hem tamlayan, hem de tamlanan olurlar:

---

* Osm. *mastar-ı muhalefet*, hafif mastar.

"Demek ki ciddiyet, işte değil, işi görende daha doğrusu *işi görüş şeklinde.*"

(O. Veli, Denize, 40)

"*Bir boşanış* bu, diyorum, bir dinmeyen selli yağmur. Belki de *bir kaçış*, ama nerelere ?"

(Batu, İspanya, 14)

Bu eylemlikler de ad durumu, iyelik ve çoğul eklerini alırlar. Ayrıca tümcede özne, tümleç ve nesne olurlar:

"İsrail peygamberlerinin *yakınışlarını* (nesne) işitmiştim uzun uzun."

(Batu, İspanya, 16)

"Bir çağı sindirmişlerdi içlerine, yeni *buluşlara* (dolaylı tümleç) varmışlardı."

(Batu, İspanya, 17)

"Bağdat'a geçtim oradan, eski bir *tanıştı* (yüklem) bu kent bana."

(Batu, İspanya, 14)

-iş ekiyle kurulan eylemlikler ikileme de oluştururlar: *gidiş-geliş, bakış görüş, iniş çıkış, değiş tokuş* gibi.

İlgeçle birlikte kullanılarak kimi kez tamlama oluştururlar: *gidiş için, bakışla* gibi. Ancak ilgeçle birlikteyken, bu sözcüklerin eylemden çok, ad gibi kullanıldıkları görülür.

Türkçede -ma (-me), -mak (-mek) ve -ış (-iş, -uş, -üş) biçimbirimleri, türetme eki olarak çok sık kullanılan ve ad yapan işlek eklerdir: *dolma, kapama, sarma, kızartma, çakmak, ekmek, kaymak, yemek, tokmak, dikiş, uçuş, bakış, diriliş, gösteriş* gibi.

### 2. Ortaçlar*

Türkiye Türkçesinin ve genel olarak Türkçenin yapı, sözdizimi ve anlatım yolları açısından önemli bir özelliği, ortaçların varlığı ve sık kullanımlarıdır.

Ortaçlar, eylemsilerin, ad ve çoğunlukla sıfat olarak kullanılan bölüğüdür.[203] Tümce içinde sıfat görevi yapmaları, sıfat tamlamalarına tamlayan olmaları bakımından sıfat, kimi zaman da

* Lat. *participium*, Osm. fer'i fiil.

203 Bu nedenle bu sözcüklere "sıfat-fiiller, sıfat-eylemler" de denilmiştir. *Emre*, "fiilsiler: ortaçlar" olarak adlandırmıştır (§ 17). *Deny*, "fiilin sıfatlık siygaları" olarak ortaçları göstermiştir (§ 733).

ad görevi yapmaları nedeniyle ad olurlar: *tanıdık* kişi, *bilen* çocuk (sıfat), *tanıdığım, bildiğimiz (ad)* gibi (bkz. Sıfatlar, s. 68 ve ötesi).

Kimi ortaçlar da ortaç yapan eklerle oluştukları halde ad olarak kullanımları yaygınlaşmıştır: *yiyecek, yakacak, çekecek, yazar, gider.*

Eylemden türedikleri için, eylemsiler içinde ele alınan bu sözcüklerin, zaman kavramı taşıdıkları, olumsuzluk ekini aldıkları ve değişik çatılara girdikleri görülür. Ancak kişi kavramları yoktur.[204]

Ortaçları, Türkçede hem adın, hem de eylemin özelliklerini taşıyan sözcükler olarak niteledik. Bunun dışında bu sözcüklerin

---

204 Ortaç konusunda diğer araştırıcılar aşağı yukarı ortak bilgiler vermişlerdir:

*Emre* "fiilsiler" dediği ortaçların "*-en, -miş, -tik (-dik), -ecek*" olmak üzere dört türlerinin bulunduğunu söyler. Ayrıca eylemin zamanını belirttikleri için eyleme en yakın, eylemden türeme adlar olarak almıştır (§ 17, 17 b).

*Ergin,* "nesnelerin hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir" dediği ortaçları, anlam bakımından ad türünden sözcükler saymaktadır. Ayrıca "zaman ve hareket ifadesi taşıyarak nesneleri karşılarlar" ve "vasıf isimleri olduklarından sıfat olarak kullanılırlar. Eylem kök ve gövdelerine "partisip" ekleri getirilerek oluşturulurlar" demektedir (§ 570).

*Banguoğlu,* "zamana bağlı olarak fiillerin kavramını sıfatlaştıran şeklidir" der. Zaman kavramı taşıdıklarından eylemliklerden ayrılırlar. Ayrıca "etkin sıfatfiiller, edilen sıfatfiiller, olumsuz sıfatfiiller" olarak bölümlenirler. Zaman bakımından da "1. Geçmiş sıfatfiilleri, 2. Hal sıfatfiilleri, 3. Gelecek sıfatfiilleri" olarak ayrılırlar (§ 361 ve ötesi).

*Gencan,* "varlıkları niteledikleri ya da belirttikleri için sıfat; nesne, tümleç olarak yan önerme kurdukları için de eylem sayılan sözcüklere sıfat-eylem denir" dediği bu sözcüklerin belli eklerle türediklerini söyler (§ 380 ve ötesi).

*Ediskun,* adı niteliklendikleri için sıfat, özne, nesne ve tümleç aldıkları için eylem olan sözcükler olarak nitelendirir (§ 292).

*Deny,* "Fiilin sıfatlık siygaları, asıl ortaçlarla, kâh ortaç, kâh ortacımsı gibi kullanılan -dik'li ve -(y) ecek'li isimcil siygalarıdır" demektedir (§ 733 ve ötesi). Daha sonra ortaç yapan ekleri anlatmıştır. Ayrıca ortaçlar sözdizimi bakımından, asıl sıfatların özelliklerini taşırlar. Sıfat "vasıf" bildirir, ortaçlar ise "fiil ve hareket" bildirir, der (§ 738).

*Kononov,* Türkçede ortaçların bildirme kipinin bazı zaman temellerinin tümcedeki değişik fonksiyonlarından biri olduğunu söyler (§ 512 ve ötesi). Ayrıca ortaçlar, eylem köklerine zaman kavramı taşıyan eklerin getirilmesiyle oluşurlar (§ 958 ve ötesi).

*Grönbech* de Türkçedeki ortaçları incelemiştir (s. 20-21).

Ayrıca bkz. Fundamenta I, s. 702-209; *Menges,* s. 135 ve ötesi; Turkologie, s. 22 ve ötesi.

Türkçeye özgü ilginç bir yönleri de ortaç tamlamasının, tümcede başka sözcükler arasında ilgi kurması ya da tümceleri birbirine bağlamasıdır:[205]

"Her halde *tanıdığım*, fakat nerede *gördüğümü* bir türlü *çıkaramadığım* bir adamdı."

(Güntekin, Damga, 73)

Örnekte de görüldüğü gibi *"tanıdığım, gördüğüm* ve *çıkaramadığım"* sözcüklerinin görevleri ortaçların bu özelliklerini açıklamaktadır.

Türkçede ortaçlar eylem kök ve gövdelerine *-dık (-dik, -duk, -dük; -tık, -tik, -tuk, -tük), -ar (-er, -ır, -ir, -ur, -ür), -maz (-mez), -mış (-miş, -muş, -müş), -an (-en), -acak (-ecek), -ası (-esi)* ekleri getirilerek oluşurlar: *tanıdık* kişi, *bilmiş* çocuk, *güler* yüz, *bitmez iş, gelen* konuk, *yanacak* odun, (sağ) *olası* (çocuk) gibi.

Ortaç yapan bu eklerden *-dık, -acak, -mış, -ar* ekleri, aynı zamanda eylem oluşturan eklerdir.

Aralarında, zaman yönünden ortaklık vardır. Örneğin *-dık* eki, eylem çekiminde geçmiş zaman oluşturur. Aynı ek, yine geçmiş zaman kavramı taşıyan ortaç yapar. Aynı ekin hem yapım, hem de çekim eki olarak kullanılması özelliği yine Türkçenin ilginç bir yönüdür.[206]

Ortaçlar, sıfat tamlamalarında tamlayan olarak kullanılır:

*"İçilemeyen suları* gibidir her şeyi."

(SF, Mahalle, 62)

kırık çizgilerle şakaklarına kadar *uzayan kaşlar*

(Güntekin, Damga, 35)

---

205 *Aksan*, dillerin bir çoğunda tümcelerin ilgi adılıyla bağlanmasına karşılık Türkçede bu görevi ortaç ve ulaçların yaptığını söylemektedir (s. 84).

*S. Çağatay*, ortaçların ad özelliği taşıyan sözcükler olduğunu, olumsuzluk eki almalarının ise eylem özelliği taşıdıklarından geldiğini belirttikten sonra, tümce içinde asıl tümceyi yantümceye bağlayan öğeler olduklarından tümcenin ikiye ayrılmasını önlediklerini söyler. Ayrıca ortaç tümcelerinin asıl tümcenin öznesi ya da tümleci olabildiklerini de belirtir (Eski Osmanlıca'da fiil müştakları, II. Partisipler, DTCF Dergisi, V, Nr. 5 (1947), 525-552).

*Johanson* da ortaçların bu görevlerini, göz önünde bulundurarak "ortaç önermeleri"ni adnominal (tamlayıcı) olarak, öteki dillerde belli bir eşi olmayan "ulaç önermeleri"ni adverbal (tamlayıcı) olarak almış ve görevlerinin bağlaç kullanılmadan tümceleri birbirine bağlamak olduğunu söylemektedir (Fiilimsi önermelerinin görevleri üzerine, Bilimsel Bildiriler, TDK 1972, 525-529).

206 Bu konuda bkz. *Aksan*, s. 84.

"Bedesten kapısı önünde *yere serilmiş bir halının* etrafına bir kalabalık toplanmıştı."

(Güntekin, Damga, 73)

dikili mısır sapları, *kurumuş otlara* yalım düşmüş yanıyordu."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 340)

"Karpuzlar *görülmedik bir irilikte* olgunlaştı."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 324)

bir an işten ve dayaktan baş alamamış, bir an *güler yüz* görmemiş..."

(YKK, Ankara, 21)

Hamzanız da sizin, *kaçacak delik* arayacak."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 345)

"Bunlardan *çıkarılabilecek mana,* ancak şu olabilirdi..."

(YKK, Zoraki, 7)

beklemekten başka *yapacak bir şey* kalmamıştı."

(YKK, Zoraki, 13)

Ortaçların, daha çok zincirleme sıfat tamlamalarında ya da girişik tamlamalarda kullanıldığı görülür:

"Hizmetçinin getirdiği yemekleri alırken, *akla gelmez beceriksizlikler* yapıyordum."

(Güntekin, Ateş, 85)

"Fakat evin havasında *bunu gösterecek en küçük bir alamet ve iz* kalmamıştı."

(Güntekin, Ateş, 112)

"Bataklıktan, *türlü,* birbirine karışmış alışılmadık sesler gelir."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 12)

"Bazı *uzun, birer ağaç gibi uzamış sazlar,* bazı kısacık..."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 12)

"Bir de karaçalılıkta arada sırada *kuyrukları yolunmuş yalım renkli tilkiler* görülür."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 17)

Öteki sıfatlar gibi *-dık* ve *-ecek*'li ortaçlar da iyelik eki aldıklarında, yine bir adla tamlama oluştururlar:[207] *gideceğim* yol, *alacağımız* ev, *kazandığımız* paralar, *konuştuğumuz* iş gibi.

207 *Deny,* iyelik alan ortaçlara, biçim yönünden özellik gösterdikleri için "ortacımsı" demiştir (§ 748 ve ötesi).

Ortaçlar da sıfatlar gibi özne, nesne, tümleç ve yüklem olabilirler:

"Esen seher yelinde, büyük çalıdan çalıya *gerilmiş ağlar* (özne) sallanırlar."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 17)

"*Ne cevap vereceğimi* bilemiyordum." (nesne)

(YKK, Zoraki, 173)

"Şehirde başka *tanıdığı olmadığı için,* doğrudan doğruya benim evime indi." (ilgeçli tümleç)

(Güntekin, Damga, 120)

"Vay Azizim, çok şükür *görüştüğümüze...*" (dolaylı tümleç)

(Güntekin, Damga, 121)

Ayrıca, ortaçlar tümce içinde özne, nesne, tümleç oldukları gibi, kendileri de girişik tümcelerde özne, nesne ve tümleç alırlar.

Ortaçlar, genellikle ad tümcelerinde *-dir* ekiyle kullanılarak yüklem olurlar.

günün birinde kendi başlarına da aynı felaket gelir diye telaşa, endişeye *düşürmüştür.*"

(YKK, Zoraki, 281)

Ortaçla kurulan sıfat tamlamaları da yüklem olabilir:

"Balta girmemiş, *kuş uçmaz, kervan geçmez alanlardır* bunlar."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 16)

başkalarından kastım kitabım hakkında *söz söylemiş olanlardır.*"

(O. Veli, Denize, 7)

İlgeçli yantümceler oluştururlar:

*"Sabahları gün doğarken karaçalılık incecik ak bir örtüye bürünmüş gibi* olur."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 17)

Ortaçlar, ikileme kurarlar. Bunlar aynı ortaç yinelenerek ya da ayrı ayrı ortaçlarla kurulur: *bilmiş bilmiş* çocuklar, *tanıdık tanıdık* yüzler, *gelen giden* insanlar, *bitmez tükenmez* işler, *sararmış solmuş* kâğıtlar; *bilen bilmeyen, yenmez yutulmaz, bilir bilmez, gelir gelmez* gibi.

Bu ikilemeler, bir eylemi etkiledikleri zaman belirteç olurlar: *bilir bilmez* konuşmak, *duyar duymaz* gelmek, *bilmiş bilmiş* konuşmak.

Ortaçların zaman kavramı taşıdıklarını ve bu özellikleriyle öteki eylemsilerden ayrıldıklarını söylemiştik. Bu yönleri bakımından da ortaçları, *geçmiş zaman ortaçları, gelecek zaman ortaçları* ve *geniş zaman ortaçları* olarak ayırabiliriz.

*Geçmiş zaman ortaçları,* ortaçların geçmiş zaman kavramı taşıyanları olup, *-dık* ve *-mış* ekleriyle kurulanlarıdır:[208] *tanıdık* kişi, *bildik* yer, *bitmiş* iş, *kaymış* toprak gibi.

Bu ortaçların olumsuzları *-ma (-me)* olumsuzluk ekiyle yapılır ve çok kullanılır: *kırılmadık* cam, *çıkmadık* can, *olmadık* iş, *bitmemiş* kitap, *yanmamış* odun, *olmamış* iş gibi.

Geçmiş zaman ortaçları, çoğunlukla *-mış* ekiyle kurulanlar, başka bir eylem ya da yardımcı eylemle kullanıldıklarında geçmiş zaman görünümü verirler: *tanıdık olmamak, yapmış görünmek, gelmiş olmak, kesmiş bulunmak* gibi.

*Gelecek zaman ortaçları,* ortaçların gelecek zaman bildirenleridir. Bu ortaçlar *-acak*[209] ekiyle kurulur: *satılacak* arsa, *kırılacak* odun, *yanacak* kâğıt, *akacak* kan, *gidecek* tren, *kesilecek* kumaş, *yenecek* ekmek, *gelecek* yıl gibi.

*-ası* ekinin de gelecek zaman ortacı olarak bugün daha çok dualarda, ilenmelerde kullanıldığı görülür: canı *çıkası* adam, *sağ olası* komşu gibi.

Gelecek zaman ortaçları yardımcı eylemle kullanılarak gelecek zaman görünümü verirler: *yapacak olmak, satacak olmak, gidecek olmak, diyecek olmak* gibi.

Bu ortaçların olumsuzları *-ma (-me)* olumsuzluk ekiyle yapılır: *satılmayacak* kitap, *kırılmayacak* odun, *kesilmeyecek* kumaş, *yenmeyecek* ekmek gibi.

---

208 *Deny,* iyelik eki almadan kullanılan "*-dık*'lı siyga, ancak birtakım hazır ifadelerde ortaç rolünü görür (ki bunlarda fiilin hemen daima menfi olduğu dikkate değer bir şeydir)" demekte ve "çıkmadık candan ümit kesilmez" gibi örnekler vermektedir (§ 743). Ayrıca yüklemi "kalmamak" olan tümcelerde çoklukla kullanılırlar (§ 744). İyelik eki almış -dık'lı sözcükler (yaptığı ev) anlam ve görev bakımından ortaçlara benzerler; biçim bakımından onlardan ayrılırlar. Bu değişme yönünden bunlara "ortacımsı" denmiştir, der (§ 747 ve ötesi).

Ayrıca *Deny,* -dik'li ortaçların "yarı meçhul ortaç" olarak adlaşan kimi sözcükler olarak kullanıldığını da belirtir (§ 755).

*Gencan, -dik* ve *-ecek*'li ortaçlara iyelik ekinin gelmesiyle belirtme ortaçları oluşur, demektedir (§ 388).

209 *Deny, -ecek*'li ortaçların "niyetli istikbal ortacı" olduğunu söyler (§ 734). *-ecek* ekiyle kurulan ortaçların da "yarı meçhul ortaç" olarak sık sık kullanıldığına değinir (§ 756 ve ötesi).

*Geniş zaman ortaçları* ise *-r* ve onun olumsuzu olan *-maz (-mez)* ekiyle kurulur ve geniş zaman kavramı verir:[210] *akarsu, bilirkişi,*[211] *güler* yüz, *bitmez* iş, *yanmaz* ocak, *bulunmaz* kumaş gibi.

Geniş zaman ortaçları da yardımcı eylemle kullanıldıklarında geniş zaman görünümü verirler: *bilir olmak, anlar olmak, gelmez olmak, aramaz olmak* gibi.

Geniş zaman kavramı veren bir tür ortaç da *-an (-en)* ekiyle kurulur.[212] Bunlara durum ortaçları da denir: *uyuyan* çocuk, *artan* sıcak, *alınan* giysi, *bilen* kişi, *içilen* su, *gidilen* yol, *gelen* konuk, *geçen* ay gibi.

Bu ortaçların olumsuzları da *-ma (-me)* olumsuzluk ekiyle yapılır: *uyumayan* çocuk, *alınmayan* giysi, *bilmeyen* kişi, *içilemeyen* su gibi.

Ortaçların tümcede genellikle, sıfat görevinde, adları niteleyen ya da belirten sıfat tamlamalarında kullanıldıklarını belirtmiştik (bkz. Sıfat Tamlamaları, s. 73).

Eylemsiler kimi, özne ve nesne durumlarına göre çatı ekleri alır. Gerçekte, eylemden türemiş olan bu sözcükler, eylemle olan bağıntıları dolayısıyla, gerektiğinde çatı eklerinden sonra ortaç yapan ekleri alırlar. Çatı eklerini aldıklarında, eylemlerin özelliklerini gösterirler (bkz. Eylemde Çatı, s. 219 ve ötesi).

"Bu gürültüye *getirilecek* (getir-*il*-ecek) borçtan tabii ben de hisse alacağım."

(Güntekin, Damga, 63)

---

*Kononov,* bu ekle kurulan ortaçların, 1. ileride yapılacak bir hareketi (gelecek vapur), 2. ileride olması varsayılacak bir hareket anlattıklarını ve hem etken hem de edilgen biçimlerinin olduğunu söyler (§ 963).

210 *Akarsu, bilirkişi* gibi örnekler, sıfat tamlamasından kurulmuş bileşik adlardır. Bu ekle kurulmuş sözcükler çoğunlukla ad olarak kullanılır: *gelir, gider, keser, döner* gibi.

211 *Deny,* bu ekin geniş zaman ortacı eki olduğunu ve bu ortaçların "âdet edilen fiilleri veya halleri" bildirdiğini söyler (§ 734).

*Kononov,* bu ekle biten ortaçların zaman çerçevesi ile sınırlanmadıklarını, her zaman alışılmış olarak yapılan eylemleri anlattıklarını belirtir (§ 960).

212 *Deny,* bu ortaçların, şimdiki ve geçmiş zaman kavramı taşıdıklarını söyler (§ 733).

*Kononov* ise, -(y)an ortacının şimdiki zamandan çok, bunun yanı sıra gelecek zaman kavramı verdiğini de belirtir (§ 959). Ayrıca *-(y)an* ile biten ortaçların, kişiye ya da nesneye ve belli olmayan bir zamanda beliren bir özellik olarak, bir hareketi anlattığını söyler (§ 513).

"Herhalde tanıdığım, fakat nerede gördüğümü bir türlü *çıkaramadığım* (çık-*ar*-a-ma-dık-ım) bir adamdı."

(Güntekin, Damga, 73)

yaraları bereleri henüz *kapanmamış* (kapa-*n*-ma-mış) yorgun ve perişan milletin..."

(YKK, Zoraki, 19)

### 3. Ulaçlar*

Eylemsilerin bir başka bölüğünü, ulaçlar oluşturur. Türkiye Türkçesinde, eylemden türeyen, ancak tümce içinde çoğunlukla belirteç görevini yapan sözcüklere *ulaç* denir.[213]

---

* Lat. *gerundium*.

213 Ulaçlar için dilbilgisi yapıtlarında *bağ-eylemler (Gencan,* § 390), zarffiiller *(Banguoğlu,* § 365), ulaç-fiiller: Gerondifler *(Emre,* § 166 a) terimleri kullanılmıştır.

*Emre'ye* göre dilimiz eylemden ulaç yapma yönünden oldukça zengindir (§ 166 a ve ötesi). Ayrıca *Emre* ulaç yapan ekleri anlatmış ve ulaçların eylem görünüşleri yarattıklarını belirtmiştir (§ 168 a ve ötesi).

*Ergin'e* göre "hareket hali ifade eden fiil şekilleridir", bunlar eylem çekimine girmedikleri için zaman ve kişi göstermezler. Eylemlerin "zarf" biçimleridir, ad gibi kullanılmazlar (§ 582). Belli eklerle oluşurlar (§ 583).

*Banguoğlu,* "zarfiiller, fiilin zarf işleyişine girmek üzere aldığı özel şekilleridir" demekte ve zamana bağlı olmadıklarından "adfiillere" benzerler, işleyişte belirteç ve bağlaçlara benzerler, şu bölümlere ayrılırlar: "1. ulama zarffiilleri, 2. hal zarffiilleri, 3. karşıtlama zarffiilleri, 4. zaman zarffiilleri, 5. sebep zarffiilleri, 6. karşılaştırma zarffiilleri" (§ 365 ve ötesi).

*Ediskun,* bağlama görevi olduğu için bağlaç, özne, nesne ve tümleç aldıkları için de eylem olan sözcüklere "bağ-fiiller" demektedir (§ 301).

*Gencan'a* göre "kurduğu önermeyi başka bir önermeye bağlayan eylemsidir." Yapılışlarına göre "1. Özel eklerle eylem kök ve gövdelerinden türeyenler, 2. Başka ek ve ilgeçlerle ad-eylemden ve belirtme ortaçlarından ulaç görevine girenler" olarak ayrılırlar (§ 390 ve ötesi).

*Deny,* "fiilin katmaçlık siygaları, ulamlık siyga (ulak, ulaç "gerondif") ler ve vaslî (ulamlık) tâbirler (locutions gérondives)dir." Ulaklar, zaman ve kişi göstermediklerinden asıl "katmaçlara" benzerler demektedir (§ 779). Yazı ve konuşma dilinde çok kullanılarak bağlaç yokluğunun yerini tutarlar (§ 784).

*Kononov,* bunlara hem eylem hem de belirteç özellikleri taşıdıklarından "gerindium" adının verildiğini, ayrıca eylem çekimine girmediklerini ve zaman kavramı taşımadıklarını söyler (§ 966).

Ayrıca aynı konu için bkz. *Grönbech,* s. 20 ve ötesi; *Fundamenta* I, s. 207-209; *Menges,* s. 135 ve ötesi.

*S. Çağatay,* Eski Osmanlıcadaki ulaçları anlatmış ve bunların görevlerini, kullanılış biçimlerini vermiştir (Eski Osmanlıca'da fiil müştakları, III. Gerundifler, DTCF Dergisi, VI, Nr. 1-2 (1948), 27-47).

Bu tür sözcüklerin sık kullanılışı da genel olarak Türkçenin ve kimi Altay dillerinin ilgi çekici özelliklerinden biridir.

Ulaçlar da öteki eylemsiler gibi, eylemden belli eklerle türemiş sözcüklerdir. Ancak eylem çekimine girmedikleri için kişi ve kesin bir zaman kavramı taşımazlar. Tümcede çoğunlukla sözcükler arasında ilgi kurarlar, bağlayıcı olma gibi bir özellikleri bulunduğundan Türkiye Türkçesinde, özne, tümleç ve yüklem oluşlarına rastlanmaz.

Dilimizde ulaç türetmeye yarayan ekler şunlardır: *-p (-ıp, -ip, -up, -üp), -arak (-erek), -a (-e), -ınca (-ince, -unca, -ünce), -madan (-meden), -maksızın (-meksizin), -dıkça (-dikçe, -dukça, -dükçe, -tıkça, -tikçe, -tukça, -tükçe), -alı (-eli), -ken, -dığında (-diğinde, -duğunda, -düğünde, -tığında, -tiğinde, -tuğunda, -tüğünde)* gibi.

Yukarıda ulaçların tümce içinde belirteç görevinde kullanıldıklarına değinmiştik. Belirteçler, tümcede eylemin nasıl olduğunu, durumunu, yerini ve zamanını belirtirler, bu yönlerden etkilerler. Ulaçlar da eyleme bu yönlerden etkide bulunurlar. Bu bakımdan ulaçları *durum* ve *zaman ulaçları* olarak ayırabiliriz.[214]

Ulaçların kesin bir zaman göstermediklerini belirtmiştik. Ancak kimi ulaçların eylemin durumunu zaman bakımından belirttikleri görülür. Bunlara *zaman ulaçları* denir: *Gittiğinde* görmüş; *Aldıkça* alıyor; *Gelince* yapacak; *Gideli* hastaymış örneklerinde olduğu gibi.

Bir de eylemin doğrudan doğruya durumunu gösteren ulaçlar vardır. Bunlara *durum ulaçları* denir: *koşa koşa* gelmek, *bile bile* yapmak, *anlayarak* yapmak, *bilerek* yapmak, *anlamadan* yapmak, *bilmeden* konuşmak, *anlamaksızın* yapmak örneklerinde olduğu gibi.

---

*von Gabain*, Türk dillerinin temel nitelikleri konusunu işlerken ulaçların Türk dillerindeki yerine değinmekte, Türkiye Türkçesindeki bir bölüm -p'li ulaçların "buraya gelip eve girdim" örneğinde olduğu gibi zaman ve kişi bakımından farklı olmayan bir sözcük grubunu bağladığını, tümcenin ana bölümü dışında kaldığını ve aşağı yukarı belirteç gibi kavranabileceğini belirtmektedir (Turkologie, s. 24 ve ötesi).

214 Dilbilgisi yapıtlarında çoğunlukla ulaçlar yapılarına göre incelenmiştir.

*Banguoğlu*, "1. Ulama zarfiilleri, 2. Hal zarffiilleri, 3. Karşıtlama zarffiilleri, 4. Zaman zarffiilleri, 5. Sebep zarffiilleri, 6. Karşılaştırma zarffiilleri" olarak ayırmış ve bunları da kendi aralarında bölümlendirmiştir (§ 366 ve ötesi).

*Gencan* da ulaçları yapılışlarına göre ayırmış ve -ip yapılı ulaçlar (bağlama ulaçları), durum ulaçları, artçıl ulaçlar, başlama ulaçları, bitirme ulaçları, zaman ulaçları, nedenlik ulacı, ölçümleme ulaçları gibi bölümlendirmiştir (§ 391 ve ötesi).

Dilimizde bağlaçların çok olmaması, bizce ulaçların bol kullanılışıyla ilgilidir. Bağlaç yerine kullanılan ulaçlara da *bağlama ulaçları* denir: *Gelip* gitti; *Alıp* sattı. (bkz. -p ekiyle kurulan ulaçlar) gibi.

Bütün bu özellikleri göz önünde bulundurarak, yukarıda sıraladığımız eklerden oluşan ulaçları inceleyelim:

-p *(-ip, -ıp; -up, -üp) Ekiyle Kurulmuş Ulaçlar:* Bunlara *bağlama ulaçları* da denir.[215] Kendinden sonra gelen eylemsi ya da eylemle kişi ya da zaman bakımından uygunluk gösterir. Bu ek eklendiği sözcüğe göre ünlü alır. Sık sık *ve* bağlacının yerine kullanıldığı olur: *Alıp* gitti *(aldı ve gitti)* gibi.

Bu eylemsilerin de olumsuzları *-ma (-me)* olumsuzluk ekiyle yapılır: *alıp, almayıp; verip, vermeyip; gelip, gelmeyip* gibi.

"Çığlık gittikçe *uzaklaşıp* hafifliyordu."

(YKK, Ankara, 9)

"Ilgaz dağları *uyuyup uyanılıp* tekrar görülmek istenilen tatlı rüyalar gibiydi."

(YKK, Ankara, 17)

"Yel gibi *akıp* gitti kurşun selinin içinden."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 61)

"*Varıp* gitmeli Beyden iyi koşan bir at istemeli."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 119)

"Yel *olup* akıyor, kuş *olup* uçuyor."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 120)

Bu ulaçlar ikileme de oluştururlar: *dönüp dönüp* bakmak, *koşup koşup* yetişememek, *bakıp bakıp* gülmek, *yatıp kalkıp* dua etmek, *yiyip içip* yatmak, *çalıp çırpıp* gitmek, *sorup soruşturup* anlamak gibi.

-p ekiyle yapılan ulaçların çoğu zaman *durmak* eylemiyle sık sık kullanıldığı görülür: *yazıp durmak, ağlayıp durmak, arayıp durmak, gezip durmak...*

*-a (-e) Ekiyle Kurulmuş Ulaçlar* Durum bildiren öğelerdir.[216] Eylemin durumunu gösteren bu ulaç, çoğunlukla yinelenmiş olarak ikileme biçiminde kullanılır:

---

215 Bu ulaçlar *Hatiboğlu* (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü) ve *Gencan*'da da (§ 391) böyle adlandırılmıştır.

*Banguoğlu* "ulama ulaçları" olarak nitelendirmiştir (§ 366).

216 *Gencan* (§ 392-III) ve *Hatiboğlu* (Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü), bu ulaçlara durum ulaçları, *Banguoğlu* ise "hal zarfiilleri" demiştir (§ 367).

"*Dura seyrede* çarşının ortasına geldiklerinde, gün tepenin ardına iniyordu."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 70)

"Bence hiçbir yere, hiçbir köye elini kolunu *sallaya sallaya* girmemeli."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. I, 224)

"Kalaba köylüleri *söyleye söyleye* bitiremiyorlar."

(YKK, Ankara, 42)

gümüş saat köstekleriyle dükkânlara girip çıkıyorlar, *bağıra bağıra* dolaşıyorlardı."

(Güntekin, Damga, 73)

"Bacaların *boğula tıkana* tüttüğü, kazanların *taşa köpüre* kaynadığı evlerin..."

(Karay, Memleket, 86)

*-a (-e)* ekiyle kurulmuş ulaçlar, *vermek, durmak, bilmek, kalmak, yazmak* eylemleriyle birlikte, ulaçlı bileşik eylemleri oluştururlar ve anlatıma *tezlik, yeterlik, sürerlik* ve *yakınlık* anlamları katarlar. Eskiden bu ekin *-ı (-i)* biçimi de kullanılırdı. Bugün *-ı (-i)* eki, yalnız ulaçlı bileşik eylemler oluştururken kullanılmaktadır. Bu bileşik eylemler, tümce içinde çoğunlukla yüklem görevi yaparlar. Eylem çekimine girerler.

Dilimizde herhangi bir eylemin *-a (-e)* li ulacıyla, *bilmek* eyleminin birlikte kullanılmasından oluşan ve yeterlik kavramı taşıyan eylemlere *yeterlik eylemi* denir. Bu yeterlik eyleminin olumsuzu, *-a (-e)* li ulacın *-ma (-me)* ekiyle birlikte kullanılmasından oluşur: *yapabilmek* (yap-a-bil-), *bilebilmek* (bil-e-bil-); *yapamamak* (yap-a-ma-), *bilememek* (bil-e-me-), *yapmayabilir* (yap-ma-y-a-bil-ir) gibi.

"Işığı söndürsen, pencere önünde kitap bile *okuyabilirdin.*"

(Seyda, İçedönük, 9)

fakat iyi idare edersek maksadıma hizmet edebilecek bir hale *getirebilirim.*"

(Güntekin, Gece, 62)

Bir eylemin *-a (-e)* li ulacının, *yazmak* eylemiyle birlikte oluşturduğu ve anlatıma yakınlık kavramı veren ulaçlı bileşik eylem-

lere *yakınlık eylemi* denir: düşeyazmak *(düş-e-yaz-)*, öleyazmak *(öl-e-yaz-)* gibi.

Bir başka ulaçlı bileşik eylem de, yine *-a (-e)* ile kurulmuş bir ulaçla ve *kalmak, durmak,* kimi zaman da *görmek* eylemlerinin birlikte kullanılmasından oluşan, anlatıma devamlılık, süreklilik katan *sürerlik eylemi*dir: *bakakalmak* (bak-a-kal-), *bakadurmak* (bak-a-dur-), *almayagörmek* (alma-y-a-gör-) gibi.

bir mucizeye şahit olurcasına hayretten *donakaldıktı"*
(YKK, Zoraki, 6)

Anlatıma çabukluk, tezlik katan ve *-ı (-i)* ile kurulan bir ulaçla *vermek* eyleminin birleşmesinden, *tezlik eylemi* ortaya çıkar: *dağıtıvermek* (dağıt-ı-ver-), *okuyuvermek* (oku-y-u-ver-), *geliver-mek* (gel-i-ver-), *görüvermek* (gör-ü-ver-), *gelmeyiverdi, görme-yiverdi* gibi.

"Vezinle kafiyeyi söktü mü şair *oluverirmiş*, adam."
(O. Veli, Edebiyat, 62)

"Fakat bir sabah yıkıcılar omuzlarında kazma kürekleriyle medresenin önünde görününce içinde bir isyandır *kopuverdi."*
(Güntekin, Gece, 70)

işittiği birkaç doğru söz, başındaki hafif duman tabakasını çabucak *dağıtivermişti."*
(Güntekin, Gece, 82)

Bu anlatılan ulaçlı bileşik eylemlerden başka, kimi kez *gelmek* eyleminin de bir tür ulaçlı bileşik eylem oluşturduğu görülür: *alışılagelmek, süregelmek* örneklerinde olduğu gibi.

*-arak (-erek) Ekiyle Kurulmuş Ulaçlar* Bu ekle kurulmuş ulaçlar da durum ulaçlarıdır. Öteki ulaçlarda görülen bağlama görevleri de vardır.[217] Çoğu kez durum gösterirken bağlama görevini de birlikte yaparlar: Paketleri *alarak* gitti (paketleri aldı ve gitti) örneğinde olduğu gibi. Dilimizde pek çok örneği olan bu ulaçların kimi zaman *-erekten* biçimi de vardır: *gülerekten, bakaraktan...* gibi.

---

217 *Banguoğlu, -erek* ulaç ekinin -e'nin -rek sıfat küçültme ekiyle uzatılmışı olduğunu söyler, bağlama görevleri olduğundan "hal zarffiilleri" içinde anlatır (§ 367-b).

"Böyle *konuşarak* epeyce geniş ve boş bir sahayı geçtiler."
(YKK, Ankara, 56)

"Yolumuzun üstündeki ağaçların kuru dallarını *koparark* yerdeki muzur otları söküp *atarak* önümden yürürken..."
(Güntekin, Ateş, 170)

"Çiftliğe doğru *istemeyerek* yürüdü."
(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 120)

Örneklerde de görüldüğü gibi, eylemin durumunu belirten bu ulaçlar, özne bakımından çoğunlukla bulundukları tümcenin yüklemiyle uygunluk gösterirler.

Olumsuzları *-ma (-me)* ekiyle yapılır.

*-ınca (-ince, -unca, -ünce) Ekiyle Kurulan Ulaçlar* Bu ulaçlar, çoğunlukla kullanıldıkları tümcelerde zaman[218] kavramı taşıyan ve belirteç gibi kullanılan sözcükler oluşturur.

ters bir adamdı, kışın içerde oturmak zorunda *kalınca*, cıgara dumanından...."
(Anday, Emir, 8)

"İlkyazlarla yeniden canlanışı doğanın, kış *başlayınca* sönmesi."
(Batu, İspanya, 8)

"Ama o günlerde bir bayram münasebetiyle bütün rozetlerini takmış karşımda *görünce*..."
(SF, Son, Mahkeme, 124)

Bu ulaçların kimi zaman tümcede durum gösterdikleri de olur:

"Kocasına *gelince* onun izni bugün bitiyordu."
(YKK, Ankara, 11)

*-madan (-meden) Ekiyle Kurulan Ulaçlar :* Bu bileşik ekle yapılan ulaçlar, olumsuzluk kavramı verirken durum da göste-

---

218 *Banguoğlu*, zaman ulaçlarını birkaç bölümde inceler, *-ınca* ekiyle yapılan ulaçların "izleme *zarffiilleri*" olarak, bulundukları tümcedeki eylemin zamanını izlediklerini belirtir (§ 369-b).

*Gencan*, bu ulaçlara "artçıl ulaçlar" demiştir. Kendinden sonraki eylemin ya da eylemsinin kendisinden sonra yapıldığını, yapılacağını gösterir ve zaman belirteci kurar (§ 393-I).

rirler. Bu ekle oluşan ulaçlar, öteki durum ulaçlarının yerine olumsuzluk kavramı taşıyarak kimi zaman kullanılır. Eylemin, durumunu belirten, ortaya koyan ulaçlardır:[219] *almadan, yapmadan, sormadan, bilmeden, görmeden, dinlemeden* gibi.

"Hele bir dakikaya *varmadan* Gazi, arkasında, yaveriyle karşımıza çıkageldiği vakit bir mucizeye şahit olurcasına hayretten donakaldıktı."

(YKK, Zoraki, 6)

gözlerini de ateşe dikmiş hiç *kıpırdamadan* öylecene duruyordu."

(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 229)

Bu ulaçların *önce, evvel* gibi sözcüklerle kullanıldıkları kimi anlatımlarda, zaman kavramı taşıdıkları da olur:

"Yalnız bu şartları incelemeye *başlamadan önce* anlamak bahsi üzerinde biraz daha durmak niyetindeyim."

(O. Veli, Denize, 61)

*-ken Ekiyle Kurulmuş Ulaçlar* Bu ulaçlar, kullanıldıkları yerlerde çoğu kez durum gösterirler.[220] Gerçekte *-ken* eki ekeylemin *iken* ortacından oluşmuştur. Çoğunlukla ortaçlarla birlikte kullanılır: *alırken, gelmişken, alacakken* gibi. Örneklerde de görüldüğü gibi, bu ekin ünlü uyumlarına uymadığı görülür. Ayrıca aynı ek, eylem olmayan sözcüklerle kullanıldığında da yine durum ve zaman kavramları taşır: *küçükken, evdeyken* gibi.

"Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Onu, nice tuzaklardan bir pars çevikliğiyle sıyrılıp *geçerken* ve nice korkunç komploları elinin tersiyle itip birer spor maçına *çevirirken* görmüşümdür."

(YKK, Zoraki, 15 - 16)

---

219 *Gencan,* bu ulaçlara zaman ulaçları demiştir (§ 396-IV).

*Banguoğlu*'na göre bu ulaçlar, "karşıtlama zarffiilleri"dir. Olumsuz anlamlı bu ulaçlara "yokluk zarffiilleri" de denir (§ 368-a).

*Z. Korkmaz,* Türkiye Türkçesindeki -madan ekinin yapısıyla ilgili incelemesinde, bu ekin, -p, -a ve -arak ekleriyle türetilen ulaçların olumsuz biçimi olduğunu belirtir. Ekin etimolojisi ile ilgili bilgi ve kaynaklardan sonra, bu ekin, eski bir -madın/-medin ekinden geldiğini söyler (Türkiye Türkçesindeki -madan/-meden <-madın > -medin zarf-fiil (gerundium) ekinin yapısı üzerine, Türkoloji Dergisi I, Nr. 1, 1964, 259-269).

220 *Banguoğlu,* bu ulaçları da "hal zarffiilleri" olarak incelemiştir (§ 367-c).

"*Düşünürken* aklı zorlayan büyük facianın bazı kimselerde sevince benzer...."

(Atay, Çankaya, 140)

*-alı (-eli) Ekiyle Kurulmuş Ulaçlar:* Bu ekle kurulan ulaçlar da zaman ulaçlarıdır.[221] Eylemi zaman bakımından etkileyen belirteçler oluştururlar: *alalı, geleli, bileli* gibi.

"Demem o ki, insan kendi kendini bildi *bileli* kuşku içinde."

(Y. Kemal, Taş, 8)

*-maksızın (-meksizin) Ekiyle Kurulmuş Ulaçlar* Bu bileşik ek de bir tür durum ulacı kurar: *almaksızın, bakmaksızın, görmeksizin, bilmeksizin* gibi.

"İşte gene farkına *varmaksızın* harem selamlık olduk."

(YKK, Ankara, 75)

"Onun arkasından kendisi de nereye gittiğini *bilmeksizin* sokaklara düşüyordu."

(YKK, Ankara, 82)

*-dıkça (-dikçe, -dukça, -dükçe) Ekiyle Kurulmuş Ulaçlar* Bu ulaçlar, zaman kavramı taşırlar.[222] *-dık* ekinden yapılmış ortaçlardan türeyen bu ulaçlar, dilimizde oldukça çoktur: *aldıkça, bakmadıkça, geldikçe büyüdükçe, durdukça* gibi.

Kimi zaman *aldıkça almak, baktıkça bakmak, gittikçe gitmek* örneklerinde olduğu gibi, aynı kökten bir eylemle onun tümleci gibi yinelenerek kullanılır.

"Bence insan içinde *olmadıkça,* ister aydın olsun, ister kara cahil..."

(O. Veli, Denize, 59)

"Çığlık *gittikçe* uzaklaşıp hafifliyordu."

(YKK, Ankara, 9)

"O dikkatle yüzüne *baktıkça,* öbürü başını önüne eğiyor, *gittikçe* süklüm püklüm oluyordu."

(YKK, Ankara, 69)

---

221 *Gencan*'a göre bu ulaçlar "başlama ulaçları"dır. Bu ulaçlar kendilerinden sonra gelen yüklemin başlangıcını gösterir (§ 394-1).

*Banguoğlu*'da bu ulaçları "başlangıç zarffiilleri" olarak alır. Buna göre, yüklemin zaman bakımından başlangıcını gösterirler (§ 370-d).

222 *Banguoğlu,* bu ulaçlara "vakitleme zarffiilleri" demiştir (§ 369-b).

*-dığında (-diğinde, -duğunda, -düğünde, -tığında, -tığında, -tuğunda, -tüğünde) Ekiyle Kurulmuş Ulaçlar :* Bu ulaçlar da yine ortaçtan türeyen sözcüklerdir. Ulaçların çoğunda olduğu gibi zaman kavramı taşırlar.

"Konağa *geldiğinde* Bey daha yenice uyanmış..."
(Y. Kemal, İ. Memed, C. II, 120)

"Üç kız bir araya *geldiklerinde* hiç geçinemezler."
(Akbal, Garipler, 22)

Dilimizde yukarıda sıraladığımız, doğrudan doğruya ulaç olarak kullanılan sözcüklerin dışında, bu ulaçların kimi belirteçlerle, belirteç öbekleri oluşturduğu da görülür: *alıncaya dek, alıncaya kadar, alalı beri, almadan önce* gibi.

## KAYNAKÇA

### a) Yararlanılan Çalışmalar


*Acarlar, Kevser ; Fiil kiplerindeki anlam kaymalarının nedenleri* Türk Dili, XX, Nr. 213 (1969), 250-254.

*Acarlar, Kevser ; <olmak> fiilinin özellikleri :* Türk Dili, XX, Nr. 216 (1969), 714-718.

*Acarlar, Kevser ; Türkçede geniş zaman <Muzari>* : Türk Dili, XVIII, Nr. 203 (1968), 509-513.

*Acarlar, Kevser ; Çıkma <durumunda den> halinde sözcüklerin tümcede türlü kullanılışları :* Türk Dili, XXIV, Nr. 235 (1971), 34-37.

*Ağakay, M. Ali ; Kelime Yapı Yolları,* İstanbul, 1943.

*Ağakay, M. Ali ; Pekiştirmeli sıfatlar :* Türk Dili, XIII, Nr. 156 (1964), 881-883.

*Akgül, Baki ; Edat tümleçleri :* Türk Dili, XVI, Nr. 190 (1967), 800-803.

*Akgül, Baki; Gene edat tümleçleri :* Türk Dili, XVII, Nr. 195 (1967), 248-258.

*Aksan, Doğan ; Uluslararası adbilimleri kurultayı :* Türk Dili, Nr. 219 (1969).

*Aksan, Doğan ; Birkaç Türkçe yeradı ve bunların dilbilimi ve kültür bakımından önemi:* Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1970, 81-85.

*Aksan* — *Aksan, Doğan ; Anlambilimi ve Türk Anlambilimi,* Ankara, 1971.

*Aksan, Doğan ; Anadolu yeradları üzerine en yeni araştırmalar :* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1973-1974, 185-193.

*Altıntaş, Zafer ; Geçmiş zaman kiplerinin adlandırılması :* Türk Dili, XXXII, Nr. 289 (1975), 577-580.

*Atalay* — *Atatay, Besim ; Türkçede Kelime Yapma Yolları,* İstanbul, 1946.

*Banguoğlu, Ana H.* — *Banguoğlu, Tahsin; Ana Hatlarile Türk Grameri,* İstanbul, 1940.

*Banguoğlu, Tahsin; Türkçede tekerrür fiilleri :* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1956, 111-123.

*Banguoğlu, Tahsin ; Türkçede benzerlik sıfatları :* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1957, 13-27.

*Banguoğlu* — *Banguoğlu, Tahsin ; Türkçenin Grameri,* İstanbul, 1974.

*Bayrav, Süheylâ; Yapısal Dilbilimi,* İstanbul, 1969.

*Burdurlu, İ. Zeki; Ahmet Hamdi Tanpınar'ın şiirlerinde sıfatlar ve sıfat takımları* Türk Dili, XVIII, Nr. 200 (1968), 137-147.

*Burdurlu, İ. Zeki; Dede Korkut hikâyelerinde <gibi. benzer> edatları ile <gibi> zarf tümleçleri:* Türk Folkloru, XII, Nr. 240 (1969), 5342-5343.

*Burdurlu, İ. Zeki; Orhan Veli Kanık'ın şiirlerinde sıfat takımları:* Türk Dili, XIX, Nr. 210 (1969), 772-777.

*Burdurlu, İ. Zeki; Dilbilgisi Açısından Yapıtlarımız,* İzmir, 1974.

*Cüceloğlu, Doğan; Türkçe sıfatlar üzerine bir deneme:* Hacettepe Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, III, Nr. 2, 1971, 79-87.

*Cüceloğlu, Doğan; Türkçe türetme ekleri üzerinde bir çalışma:* Hacettepe Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, V, Nr. 1, 1973, 47-56.

*Çağatay, Saadet; Eski Osmanlıca'da fiil müştakları, I. Mastarlar;* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, V, Nr. 4, 1947, 353-368.

*Çağatay, Saadet; Eski Osmanlıca'da fiil müştakları, II. Partisipler:* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, V, Nr. 5, 1947, 525-552.

*Çağatay Saadet; Eski Osmanlıca'da fiil müştakları, III. Gerundifler:* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VI, Nr. 1-2, 1948, 27-47.

*Çağatay, Saadet; Türkçede ki < erki* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1963, 245-250.

*Çağatay, Saadet; Pekiştirilen fiiller:* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1966, 39-50.

*Demiray, Kemal; Edat tümleçleri konusundan doğan düşünceler:* Türk Dili, XVII, Nr. 193 (1967), 16 - 18.

*Demiray, Kemal; de bağlacı:* Türk Dili, XXX, Nr. 279 (1974), 933-935.

*Deny* *Deny, Jean; Türk Dili Grameri (Osman. Lehçesi),* Tercüme: *A.U. Elöve, İstanbul,* 1941.

*Deny, Jean; Structure de la langue turque, Conférence de l'Institut de Linguistique à l'Université de,* Paris, 1950

*Dilâçar, A.; Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi,* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1971, s. 83-145 (ayrıbasım).

*Dilâçar, A.; Dil, Diller ve Dilcilik,* Ankara, 1968.

*Dilâçar, A; Türk fiilinde "Kılınış"la "Görünüş" ve dilbilgisi kitaplarımız:* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1973-1974, 159-171.

*Dilemre, Saim Ali; Cevherî fiil, Türk Fülleri Tasrif Sistemi ve Hint Avrupa Fiilleri Tasrif Sistemi ile Aralarındaki Birlikler,* İstanbul, 1938.

*Dizdaroğlu, Hikmet; Türkçede Fiiller,* Ankara, 1963.

*Dizdaroğlu, Hikmet; Türkçede Sözcük Yapma Yolları,* Ankara, 1962.

*Dizdaroğlu, Hikmet ; Edat tümleçleri üzerine :* Türk Dili, XVII, Nr. 197 (1968), 579-581.

*Duden* — *Duden Grammatik, Grammatik der deutschen Gegenwartssprache "Der Grosse Duden,* Bd. 4" 2. genişletilmiş ve düzeltilmiş basım, Mannheim-Zerich, 1966, Duden-Verlag.

*Ediskun* — *Ediskun, Haydar ; Yeni Türk Dilbilgisi.* İstanbul, 1963.

*Elöve, Ali Ulvi ; -da/-de üzerine bazı düşünceler :* Türk Dili VII, Nr. 81 (1958), 454-456.

*Emre* — *Emre, A. Cevat ; Türk Dilbilgisi, Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişimleri Üzerine Gramer Denemesi,* İstanbul, 1945.

*Erben, Johannes ; Abriss der deutschen Grammatik,* (9. basım), Berlin, 1966.

*Ergin* — *Ergin, Muharrem ; Türk Dil Bilgisi,* İstanbul, 1962.

*Gabain, Annemarie von; Türkçede fiil birleşmeleri:* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, 1953.

*Gencan* — *Gencan, T. Nejat ; Dilbilgisi,* 2. ve 3. baskı, İstanbul, 1971, 1975.

*Gencan, T. Nejat ; Sıfat birlikleri :* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1954, 181-187.

*Gencan, T. Nejat; Edat tümleçleri:* Türk Dili, XVI, Nr. 192 (1967), 907-911.

*Gencan, T. Nejat; Edatlar ve tümleçleri :* Türk Dili, XVII, Nr. 198 (1968), 680-694.

*Göknel* — *Göknel, Yüksel ; Modern Türkçe Dilbilgisi,* İzmir, 1974.

*Gökşen, Enver Naci ; Çıkma durumu (-den) ve kapsamı :* Türk Dili, XXX, Nr. 279 (1974), 973-978.

*Grammaire Larousse du XX^e Siècle,* Paris, 1936.

*Grand Larousse,* VI, 191.

*Grönbech* — *Grönbech K., Der türkische Sprachbau I.,* Kopenhagen, 1936.

*Gürsoy (Aksan), Ümit ; Kesir sayı sıfatı :* Türk Dili, XVIII, Nr. 200 (1968), 175.

*Hacıeminoğlu, Necmettin ; da/de edatı üzerine :* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XVI, 1968, 81-100.

*Hacıeminoğlu* — *Hacıeminoğlu, Necmettin ; Türk Dilinde Edatlar, En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar,* İstanbul, 1971.

*Hatiboğlu, Vecihe ; İkili kökler ve Türkçenin yapısı :* Türk Dili, XXII, Nr. 224 (1970).

*Hatiboğlu, Vecihe ; Kelime grupları ve kuralları :* Türk Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1963, 203-244.

*Hatiboğlu, Vecihe ; İkileme,* Ankara, 1971.

*Hatiboğlu, Vecihe Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü,* Ankara, 1972.

*Hatiboğlu, Vecihe ; Türkçenin Sözdizimi,* Ankara, 1972.

*Hatiboğlu, Vecihe ; Türkçenin Ekleri,* Ankara, 1974.

*Ivić, Milka ; Wege der Sprachwissenschaft,* München, 1971.
*Johanson, Lars ; Aspekt im Türkischen,* Uppsala, 1971.
*Johanson, Lars ; Fiilimsi önermelerin görevleri üzerine :* Bilimsel Bildiriler 1972, TDK, 525-529.
*İmer, Kâmile ; Türkiye Türkçesinde Kökler,* Ankara, 1976.
*Kaynak, Oya ; Türkçede bağlaçlar :* Türk Dili, XIX, Nr. 209 (1969).

*Kononov*

*Kononov, A. N. ; Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka,* Moskva, 1956 (Türk Dil Kurumundaki çevirisinden yararlanılmıştır).
*Kononov, A. N. ; İsimlerin ve sıfatların küçültme şekilleri ve söz yapımı :* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1968.
*Korkmaz, Zeynep ; Türkiye Türkçesinde <iktidar> ve <imkân> gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1959, 107-124.
*Korkmaz, Zeynep ; Türkiye Türkçesindeki -madan/-meden <-madın> -medin zarf-fiil (gerundium) ekinin yapısı üzerine ;* Türkoloji Dergisi I. Nr. 1, 1964, 259-269.
*Korkmaz, Zeynep ; Türkiye Türkçesinin ki bağlama ve şüphe edatları arasındaki yapı ve görev ayrılığı :* Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1968, 389-395.
*Korkmaz, Zeynep ; Türk dilinde+ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme :* Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, XVII, Nr. 3-4, 1960.
*Knobloch, J. ; Sprachwissenschaftliches Wörterbuch,* I, 76-78; III, 172-180.
*Kükey, Mazhar ; Uygulamalı Örneklerle Türkçede Fiiller,* Ankara, 1972.
*Lewandowski, Th. ; Linguistisches Wörterbuch,* 1. ve 3. cilt, Heidelberg, 1975.
*Lübimov, Konstantin ; Türkçede kaç isim hali var ?* Türk Dili, VIII, Nr. 85-86 (1959-1960), 688.
*Lübimov, Konstantin ; Çekim teriminin anlamı nedir ?* I : Türk Dili, IX, Nr. 97-108 (1959-1960), 351.
*Lübimov, Konstantin ; Çekim teriminin anlamı nedir?* II : Türk Dili, IX, Nr. 97-108 (1959-1960), 408.
*Lyons, J. ; Introduction to Theoretical Linguistics,* Cambridge, 1971.
*Mansuroğlu, Mecdut ; Türkçede -mış ekinin fonksiyonları (Melonges, Fuat Köprülü),* İstanbul, 1953, 345-350.
*Mansuroğlu, Mecdut ; Türkçede zamir çekimi :* Türk Dili Edebiyatı Dergisi, 1949, 501-518.
*Mansuroğlu, Mecdut ; Türkiye Türkçesi söz yapımı üzerine bazı notlar :* Türk Dili Edebiyatı Dergisi, X, 1960.
*Meillet, A. - M. Cohen ; Les Langues du Monde,* Paris, 1952.
*Menges, Karl H. ; The Turkic Languages and Peoples,* Wiesbaden, 1968.

*Mıhçıoğlu, Cemal; ve bağlacından nasıl kurtuluruz?* Türk Dili, XXXI, Nr. 283 (1975), 253.

*Németh* — *Németh, Turkish Grammar,* 1962, J.J. Augustin, Glückstadt.

*Özdem, Ragıp; Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış,* Ankara, 1944.

*Özdemir, Emin; Türkçede fiillerin çekimlenişine toplu bir bakış:* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1967, 177-203.

*Fundamenta* — *Philologiea Turkcicae Fundamenta; Jean Deny, Kaare Grönbech, Helmuth Schell, Zeki Velidi Togan, Franz Steiner Verlag GMBH,* Wiesbaden, 1959.

*Räsänen, M.; Materialen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen; Studia orientalia ed.* Societas orientalis fennica, Helsinki, 1949, 249.

*Röhborn, Klaus; Kausativ und Passiv um Uigrischen* Central A. Journal XVI, 1971, 70-77.

*Sesli, Hüseyin; Dil Alanı Üzerine,* Erzurum, 1968.

*Sevortyan, E. V.; Türk dillerinde fiillerin geçişli <transitif> geçişsiz <intransitif> olmalarına dair:* VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957, 181-190.

*Sinanoğlu, Samim; Kendi kelimesinin kullanılışları* Türk Dili, VII, Nr. 79 (1958), 323-325.

*Sinanoğlu, Samim; Yönelik düşümlü ad* Türk Dili, IX, Nr. 103 (1960), 337 - 339.

*Swift* — *Swift, Lloyd B.; A Reference Grammar of Modern Turkish,* Bloomington, 1963, İndiana University.

*Tekin, Talât; da/de bağlayıcısının türeyişi:* Türk Dili, VII, Nr. 78 (1958), 276-277.

*Tekin, Talât; Daha zarfı ve da/de edatı hakkında:* Türk Dili, VII, Nr. 83 (1958), 560-562.

*Tekin, Talât; Daha zarfının anlam ve kullanılışları:* Türk Dili, VIII, Nr. 85 (1958), 25-27.

*Tekin, Talât; Türkçenin yapısı ve eşsesli isim fiil kökleri;* Hacettepe Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, V, Nr. 1 (1973).

*Toğrol, Beğlân; 13 - 17 yaşları arasındaki* 100 *erkek çocuğun belirli deney şartlarında kullandıkları sıfatların istatiksel analizi:* Klinik Symposium, İkinci yıl, Kasım 1965, VI.

*Turkologie (Handbuch der Orientalistik), Yayımlayan;* B. Spuler I, V, 1. bölüm, Leiden-Köln, 1973.

*Üçok* — *Üçok, Necip; Genel Dilbilim,* Ankara, 1947.

*Vardar, Berke; Dilbilim Sorunları,* İstanbul, 1968.

*Zeynelov, F. R.; Türk Dillerinin Mugayiseli Grammatikası, 1.* hisse, adlar. Bakı, 1974.

**b) Tanıkların Seçildiği Yapıtlar**

*A. Ağaoğlu, Oyun* — *Adalet Ağaoğlu, Üç Oyun,* İstanbul, 1973.

*A. Ağaoğlu, Yüksek* — *Adalet Ağaoğlu, Yüksek Gerilim,* İstanbul, 1974.

*A. Muhip, Şiirler* — *Ahmet Muhip Dıranas,* Şiirler, İstanbul, 1974.

*Akbal, Suçumuz* — *Oktay Akbal, Suçumuz İnsan Olmak,* İstanbul, 1972.

*Akbal, Garipler* — *Oktay Akbal, Garipler Sokağı,* İstanbul, 1971.

| | |
|---|---|
| *Akçam, Köyden* | *Dursun Akçam, Köyden İndim Şehire.* |
| *Anday, Dört* | *Melih Cevdet Anday, Dört Oyun,* İstanbul, 1972. |
| *Anday, Emir* | *Melih Cevdet Anday, Gizli Emir,* Ankara, 1970. |
| *Apaydın, Taş* | *Talip Apaydın, Koca Taş,* İstanbul, 1974. |
| *A. Sayar, Yılkı* | *Abbas Sayar, Yılkı Atı,* İstanbul, 1971. |
| *A. Sayar, Şenliği* | *Abbas Sayar, Can Şenliği,* İstanbul, 1974. |
| *A.Ş. Hisar, Fahim* | *A. Şinasi Hisar, Fahim Bey ve Biz,* İstanbul, 1966. |
| *A.Ş. Hisar, Çamlıca* | *A. Şinasi Hisar, Çamlıcadaki Enişte miz,* İstanbul, 1967. |
| *A.Ş. Hisar, Boğaziçi* | *A. Şinasi Hisar, Boğaziçi Yalıları Geçmiş Zaman Köşkleri,* İstanbul, 1968. |
| *Atay, Eski* | *Falih Rıfkı Atay, Eski Saat,* İstanbul, 1933. |
| *Atay, Atatürk* | *Falih Rıfkı Atay, Atatürk'ün Hatıraları,* Ankara, 1965. |
| *Atay, Çankaya* | *Falih Rıfkı Atay, Çankaya,* İstanbul, 1969. |
| *Atay, Roman* | *Falih Rıfkı Atay, Roman,* İstanbul, 1952. |
| *Atay, Zeytindağı* | *Falih Rıfkı Atay, Zeytindağı,* İstanbul, 1970. |
| *Batu, Günleri* | *Selâhattin Batu, Avusturya ve Venedik Günleri,* İstanbul, 1970. |
| *Batu, İspanya* | *Selâhattin Batu, İspanya Büyüsü,* İstanbul, 1972. |
| *B. Necatigil, Şiirleri* | *Behçet Necatigil, Atatürk Şiirleri* (Cumhuriyetin 50. yılında 2. b.) Ankara, 1973. |
| *Cumalı, Kadın* | *Necati Cumalı, Yalnız Kadın,* İstanbul, 1970. |
| *Cumalı, Susuz* | *Necati Cumalı, Susuz Yaz,* İstanbul, 1974. |
| *Cumalı, Topraklar* | *Necati Cumalı, Yağmurlar ve Topraklar,* İstanbul, 1973. |
| *Dağlarca, Âsû* | *Fazıl Hüsnü Dağlarca, Âsû,* İstanbul, 1967. |
| *Dağlarca, Çocuk* | *Fazıl Hüsnü Dağlarca, Çocuk ve Allah,* İstanbul, 1966. |
| *Dağlarca, Haydi* | *Fazıl Hüsnü Dağlarca, Haydi,* İstanbul, 1968. |
| *Dağlarca, Gazi* | *Fazıl Hüsnü Dağlarca, Gazi Mustafa Kemal Atatürk,* Ankara, 1973. |
| *Düzyazı* | *Dil Devriminden Bu yana Düzyazı Örnekleri,* TDK, 1964. |
| *F. Baykurt, Ağrısı* | *Fakir Baykurt, Karın Ağrısı,* Ankara, 1961. |
| *F. Baykurt, Sargısı* | *Fakir Baykurt, Amerikan Sargısı,* Ankara, 1969. |
| *F. Baykurt, Anadolu* | *Fakir Baykurt, Anadolu Garajı,* Ankara, 1970. |
| *F. Baykurt, Tırpan* | *Fakir Baykurt, Tırpan,* İstanbul, 1971. |
| *F. Baykurt, Öcü* | *Fakir Baykurt, Yılanların Öcü* (5. baskı), İstanbul, 1972. |
| *F. Baykurt, Parası* | *Fakir Baykurt, Can Parası,* İstanbul, 1973. |
| *Güntekin, Ateş* | *Reşat Nuri Güntekin, Ateş Gecesi,* İstanbul, 1963. |
| *Güntekin, Bir Kadın* | *Reşat Nuri Güntekin, Bir Kadın Düşmanı,* İstanbul, 1966. |
| *Güntekin, Gece* | *Reşat Nuri Güntekin, Yeşil Gece,* İstanbul, 1968. |
| *Güntekin, Damga* | *Reşat Nuri Güntekin, Damga,* İstanbul, 1970. |
| *Kansu, Mektuplar* | *Ceyhun Atuf Kansu, Köy Öğretmenine Mektuplar,* Ankara, 1964. |
| *Kansu, Atatürk* | *Ceyhun Atuf Kansu, Halk Önderi Atatürk,* TDK, 1972. |
| *Karay, Memleket* | *Refik Halit Karay, Memleket Hikâyeleri,* İstanbul, 1964. |
| *Karay, Gurbet* | *Refik Halit Karay, Gurbet Hikâyeleri,* İstanbul, 1965. |
| *Karay, Sürgün* | *Refik Halit Karay, Sürgün,* İstanbul, 1964. |
| *Karay, Hayatımız* | *Refik Halit Karay, Bu Bizim Hayatımız,* İstanbul, 1964. |
| *K. Tahir, Ana* | *Kemal Tahir, Devlet Ana,* Ankara, 1967. |
| *Meriç, Korsan* | *Nezihe Meriç, Korsan Çıkmazı,* Ankara, 1961. |

| | |
|---|---|
| *MŞE, Temiz* | *Memduh Şevket Esendal, Temiz Sevgiler,* Ankara, 1965. |
| *MŞE, Ev Ona* | *Memduh Şevket Esendal, Ev Ona Yakıştı,* Ankara, 1971. |
| *Nesin, Yedek* | *Aziz Nesin, Yedek Parça,* İstanbul. |
| *Nesin, İnsanlar* | *Aziz Nesin, İnsanlar Uyanıyor,* İstanbul, 1972. |
| *N. Uygur, Dilin* | *Nermi Uygur, Dilin Gücü (Denemeler),* İstanbul, 1962. |
| *O. Kemal, Kuşları* | *Orhan Kemal, Gurbet Kuşları,* İstanbul, 1962. |
| *O. Kemal, Evi* | *Orhan Kemal, Baba Evi,* İstanbul, 1963. |
| *O. Kemal, İspinozlar* | *Orhan Kemal, İspinozlar,* İstanbul, 1965. |
| *O. Kemal, Müfettiş* | *Orhan Kemal, Müfettişler Müfettişi,* İstanbul, 1966. |
| *O. Kemal, Ekmek* | *Orhan Kemal, Önce Ekmek,* İstanbul, 1968. |
| *O. Kemal, Avare* | *Orhan Kemal, Avare Yıllar,* İstanbul, 1964. |
| *O. Veli, Edebiyat* | *Orhan Veli, Edebiyat Dünyamız,* Ankara, 1975. |
| *O. Veli, Denize* | *Orhan Veli, Denize Doğru,* İstanbul, 1969. |
| *Ö. S, Efruz* | *Ömer Seyfettin, Efruz Bey,* İstanbul, 1963. |
| *S. Birsel, Haydar* | *Salâh Birsel, Haydar Haydar,* Ankara, 1972. |
| *Seyda, Salih* | *Mehmet Seyda, Anahtarcı Salih,* İstanbul, 1969. |
| *Seyda, İçedönük* | *Mehmet Seyda, İçedönük ve Atak,* İstanbul, 1973. |
| *SF, Az* | *Sabahattin Eyuboğlu, Mavi ve Kara,* İstanbul, 1967. |
| *S. Eyuboğlu, Mavi* | *Sait Faik, Az Şekerli,* İstanbul, 1954. |
| *SF, Şahmerdan* | *Sait Faik, Şahmerdan Havada Bulut,* İstanbul, 1965. |
| *SF, Mahalle* | *Sait Faik, Mahalle Kahvesi, Tüneldeki Çocuk,* İstanbul, 1965. |
| *SF, Son, Mahkeme* | *Sait Faik, Son Kuşlar, Mahkeme Kapısı,* İstanbul, 1965. |
| *SN. Özerdim, Sevgi* | *Sami N. Özerdim, Sevgiye Saygı,* Ankara, 1975. |
| *Taner, Tuş* | *Haldun Taner, Tuş,* İstanbul, 1963. |
| *V. Günyol, Yeni Türkiye* | *Vedat Günyol, Yeni Türkiye Ardında,* İstanbul, 1966. |
| *V. Günyol, Dile* | *Vedat Günyol, Dile Gelseler,* İstanbul, 1966. |
| *Y. Kemal, Taş* | *Yaşar Kemal, Taş Çatlasa,* Ankara, 1961. |
| *Y. Kemal, İ. Memed* | *Yaşar Kemal (C.I) (4. baskı) İnce Memed,* İstanbul, 1960.<br>*Yaşar Kemal, (C.II) İnce Memed,* İstanbul, 1969. |
| *Y. Kemal, Yer Demir* | *Yaşar Kemal, Yer Demir Gök Bakır* (4. baskı), İstanbul, 1972. |
| *YKK, Zoraki* | *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Zoraki Diplomat,* İstanbul, 1955. |
| *YKK, Ankara* | *Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ankara,* İstanbul, 1964. |

Olgaç Basımevi, Ankara - 1983

400 Lira